

ЖОЛМҮРЗА АЙМҮРЗАЕВ

МУХАББЯТЫМ- АДАМДАР

... (Сатиралық роман)

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨКИС—1978—ЖЫЛ.

Белгилі жазыушы, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты, Қарақалпақстан АССР халық жазыушысы Жолмурза Аймурзаевтың «Мұхаббатым—адамлар» атлы романы усы күнлердегі заманластарымыздың турмысынан алып жазылған совет заңын қорғап ғамхорлық етиў, халық мүлкин қорғау ҳаққындағы патриотлық сезимлерди тәриплейди. Көтерилген мәселелердин бәри де совет прокурорының айналасында болып көркем сүўретленеди.

Роман жай тил менен жазылған, оқыўға қызық, тәрбиялық әҳмийети оғада күшли.

3703040100

М—357 (06)—78

© «Қарақалпақстан» баспасы,
Нөкис, 1978

АСҚАР

Асқар адырақ көз, семизшик, сулыұ жигит. Алма қабағының астындағы жайнап тұрған көз жапарында жүрекке жағымлы мунайымлылық бар. Жумыры келген жотасына қақбақтай жауырын жарасып қалған. Ақ жүзінде адамгершиликтің нурлы сыпаты жайнап тұрғандай көринеді.

Сын-сымбаты келіскен сулыұ жигиттің салтанаты күн сайын артты. Базыбиреулер: «киси жатырқамайтуғын, кең кеуіллі, әпиұайы, ашық минезлі екен! көрген көзди өзине ериксіз тартады. Ойнақшыған көзнен от шығып тұрғанын қарашы...» деп бақалады,—қыз-жауанлар. Берген бақалар бийкар кетпеді. Асқардың адамгершилік, әдеп-икрамлылығы халық аузында әнгимеге айланып кетті.

Адамлар арасында қырандай көзге түскен Асқарға ашық болған «арзыұлылар» көбейіп, Асқардың қасылзатын, өмир баянын, билиўге қуштар болғанлардың биреуі—Талмасова Тамара Таңсықбаевна болды. Тамара төрт айдан берлі Асқардың әдебин тутып қыялында шабандоз, жолында паяндоз болып жүр. Буны Асқар сезсе де серлемеген кисидей, сыртқары сезим менен қарайды.

Асқар САГУ дың юридик факультетин тамам еткен еді. Оннан бериде екі жылдай ұақыт өтті. Оның киши юрист деген атағы бар. Усы екі жылдан берлі Асқар қешкимнин «есигин» ашқан емес. Есик ашып көриўге қумар болсада, қыз ізлеўге Асқардың жумыс жағдайыда мүмкиншилк бермеді. Ол институтты тамам етип келгеннен кейин прокуратурада ислеўге кетті. Әуеле усы районға тергеуши, оннан кейин прокурорға жәрдемши, ең ақырында қәзир районлық прокурордың ұазыйпасы жүкленді.

Сүңгир қайықтай сулыұ жигиттің кеуіл сүйіп, көз таслап жүрген қызлары да аз емес.

«Кеуіл—кеуілден суы ишеди,

киш-кишлеген нәмәрттиң иси» дегендей. Асқардың болжап жүрген қызларына сөз айтса, қыянет қылыұшылар да жоқ. Әттең жумыстың жағдайы Асқардың ұақтың байлан

қойыпты. Асқардың тергеуші болып бұйрық алғанына төрт ғана күн болған еді.

ҚУТЛЫ ҚӘДЕМ

1.

Түннің татлы ұйқысында жатқан Асқар шоршып оянып кетті. Оның ярым ақшамда телефонның сыңғырлаған дауысы оятты. Орнынан ушып турған Асқар телефонның трубкасын көтеріп тыңлады:

— Асқар!

— Аға, мен.

— Тезлік пенен жетіп кел!

— Қайда, ким бул өзі?!

— Миллиция бөлімшесі, Мен начальник милиция Бақый Таўмуратовпан.

— Қайда барамыз?!

— Аэропорттың шығыс құбласына!...

— Болады, хәзир шығамаң.

Асқар асығыслық пенен киінгенде майдаға шықты. ГАЗ—69 машинасы жаңа ғана есигеннің алдына келип тоқтаған екен. Машина қалалық милиция бөлімінде қелип жетті. Милиция начальниги подполковник Бақый Таўмуратов болған хәдйісени қысқаша баян етті. Екі милиционер, Асқар, Бақый ГАЗ—69 машинасына минип жолға шыққан уақытта, тез жәрдем машинасы да булардың ізнен кетті.

Прокуратурадағы басқа тергеушілер ис бенен бәнт болғаны үшін прокурордың бұйрығы бойынша бул әжайып хәдйісеге қатнасып ис баслауды Асқарға тапсырған еді. Асқардың бундай иске бурында араласқаны бар еді. Асқарға бул хәдйісе неден басланды, қандай себеп бенен құмның арасына қыз бенен жигит келип қалды, қызды қалай зорлаған, қыздың ессіз қалғаны неси? Урғаны қалай? Қыз мени эшкара қылады, өлтирип ақ кетейин дедиме екен?—деген толқынланып атырған, түйини шешилмеген сауаллар Асқардың басын қатырып киятыр.

Хә демеі ақ қууғыншылар хәдйісениң болған жерине келди. Шалтлық бенен барлығы бирден машинадан түсти. Зорлыққа ушыраған бар екен. Бақый алды менен шоферларға машинаны еки тәрептен лампочкаларын жақтырды. Құмның иши қызыл лапламадай жақты сәуле жамылды. Жақты жайнаған уақта көзлер қамасып, әллен уақта жақтыға үйренди. Бақый қыздың бас ушында, Асқар аяқ ушында қыздың ауғалын көзден өткерди.

Қыз шалқ ортасына еки қолын жая жатыр. Қыздың

денесине, қол аяғына, бетине, қулласы хеш жерине хеш қандай дағ түспеген сыяқлы. Қыздың еки бетиниң алмасы қызғыш дөнип жатыр... Аппақ жүзине жарасқан қасы қыйылып, қыз уйықлап атырғандай кейипте жатыр.

Қыздың еки аяғы көтерилгенде қумды сызып барып, төмен түскен. Бул ериксизликтен болмағанлығы белгили болып тур. Өйткени қыз аяғын өзи төмен түсирмеген. Асығыслық ақыбетинде басқа биреулердин түсиргени мәлим болып тур. Қыздың өкшеси қумды сызып кетипти. Қыздың гиришкетей ақ денесинен хеш қандай зорлық-зомбылыққа ушыраған белги табылмады.

Бақый менен Асқар, доктор қыз Сапаргүл барлығы бирге отырып қыздың зорлыққа ушырағанда денесинде қалатуғын қолдың, бармақтың ямаса тырнақтың яки урылған таңба таба алмады. Санында, балтыр, билегинде, қабыртқа, көкирегиде сап саў. Айдай жүзи аппақ, болып, көзи жұмылыўлы жатыр. Хеш қандай таңба таппағаннан кейин Бақый менен Асқар қыздың этирапын аңлап көзден тағыда бир мәртебе өткерди.

Қыздың сол жатысында хәр тәреплеме сүүретин алды. Этирапты метрлеп, сантиметрлеп өлшеп шықты. Бақыйлар келместен бурынғы келген милиционерлер менен дружиналардың изинен басқасының барлығын көрип, барлығының сүүретин алып шықты. Бас ушында турған Бақый Асқарды өзине шақырды. Қыздың шашының арасынан аққан қан менен қумның ыласланып қалғанын көрсетти.

Бастағы жараны көргеннен кейин барлығының пикири басқаша өзгерип кетти. Көп ғана шешилмей атырған мәселе енди аян болды. Қыздың төбесиниң еңсесинен жоқарғы жағында темирдин тийген белгиси анықланды. Шалқасына жатқаннан кейин қан төбесине емес, еңссси арқалы жаўырнына аққаны белгили болды. Барлығын бастан аяқ тексерип шығып акт жазды. Қызды—«скороя помешь» машинасына салды. Қызды машинаға жатқарған ўақта суўық демин бир алып, аўыр гүрсинди.

Қыздың бас ушында отырған қойыў қара шашлы, семизшик сулыў доктор қыз Сапаргүлдин меҳрибанлық жүреги елжиреп кетип:

— Баўырым, қызым! дегенни билмей ақ қалды.

— А. Н. А. Жан...! деди қыз сөзин бөлип сөйлеп.

— Ой нәресте ай!!!, деди Сапаргүл қызға болған муҳаббат күшинен.

— Суў, суў, суў...! деди сөзин тәкирарлап қыз.

— Мә қарағым! Сапаргүл меҳрибанлық қолынан бир уртлам суў жуттырды.

Палапандай аўзын аша суўға умытылған қыздың бети

қызғыш дөніп кеткенге усады. Сапаргүлдің қыздың әбшерине көзі түскенде бір түрлі аянышлы пишин тула бойын қаплап кеткендей депесине ыссылық пайда болды. «Оғада жас екенсең аў...!» дегендей, ықласы қыздың басын сүйеуге мәжбүрледі. Сапаргүл қыздың басын сүйеген де оның еңсесине жыйналып қалған қан уйыған балшықтай болып Сапаргүлдің алақанын толтырды. Қыз биліп қысынын қалама деп Сапаргүл билдирместен қолын тартып алып, сийле менен қанды сыйырып таслады.

Қыздың бурыннан басында тұрған милиционерлер менен дружиналардың ағзаларына Бақый менен Асқар «таң атқанша усыманда боласызлар. Жасырынып жол аңлылар. Бәлкі бизлер кеткеннен кейін түнде я азанда адам келер, из кессизлер.

Бизлер қаладан хәрекет қыламыз деди де Скорая помещь машинасының ізнен кетежақлығын айтты. Қалғанлар қыз жатқан жердің әтирапына көзлерін таслады. Машиналар қалаға кетті.

2.

Түнгі саат төрт. Қала тыныш. Аспан ашық. Қубла шығыстан шолпан шағырайып тұр. Жұлдызлар жымыңласып, шолпанды қутлықлап қуғаньп, көз қысып тұрғандай көрinedi. Жипек жел еліп есип тұр. Аспандағы алағат шарбы майдай хәр жерде көрінген бултлар көбиктей жылжып бара тыр. Полат пенен Сапаргүл, Асқар үшеуі узып столға жатқарған қыздың қасында қыздан көзін алмай отыр. Сапаргүл Полатқа барлық хәдийсени айтып берди. Өзлерн ойласып отырып, қыздың дусмаллап жасында белгиледи. Бул жастағы қызлардың өз ықтыяры менен бундайға бармайтуғынына көзи жетти.

— Анықлаймыз. Бундай мәселениң талай сырын ашқанбыз деди Полат Бекполатов исенимли түрде.

— Қыздың зорлыққа ушырағаны анық.

— Ал сизлердің айтыуыңыз бойынша бул пүткіллей басқа болып тұр! деди Полат тағыда ойланып.

— Қыздың басында исик бар. Мынаған қараң.

— Түсиникли деди Полат.

— Қалай?

— Қыз бенен жигит әуеле айқасқан.

— Оннан кейін?

— Қызды зорлаўға күши жетпеген.

— Ал сонда деди шыдамсызлық пенен Асқар.

— Әуеле қыздың басына урған. Қыздың еси аўған. Оннан кейін зорлаған.

— Не менен урғанын биле аламыз ба?

— Билемиз деп Полат қыздың басындағы исикги қарады.

— Не менен экен?

— Темир менен ямаса қатты бир зат пенен урған.

— Темир менен деп тақирарлап жазып қойды Асқар.

Сапаргүлде, Полатта, Асқарда «қызды әуеле темир менен урған. Еси аўғаннан кейин зорлаған!» деген жуўмаққа келди. Суд эспиртизмнин начальниги Полат, врач Сапаргүл, Асқар үшеуи қызды тексерип көрип жуўмақлау актин жазды. Қыз әллен ўақытта көзин ашты. Сапаргүлдин биринши жәрдеми қызға тәсийр етти. Қыз әллен ўақта көзин ашты. Қыз көзин ашыу менен этирапқа аңсызлық бенен қарады. Менпреўдей тумлы-тусын бир түрли көрди. Еки еркек, бир қыздың қасында турғанын анық сезді. Бирден сескенип кетти.

Көзлерин аўдарып таслап бақырып жиберди. Еңиреп жылап қоя берди.

— Бақырма қарағым, бизлер доктормыз.

— Қайда жаўыз?

— Ол ким?

— Қоңысым!...

— Қайсы көшеде турасан?

— Қаратал көшеси. Аржағын айта алмай қыз буўлығып қалды.

— Қайерин аўырады?

— Мыйым аўылжып баратыр...

Қыз ериксиз өкирип жиберди. Сапаргүл қыздың басын сүйеди. Қыз қайтарып қусып болғаннан кейин тағыда көзин жумды. Хеш қандай үндемеді. Сапаргүл мәселе анық болғаннан соң «Қыз уйықласын» деди. Асқар менен Полат больницаның коридоры арқалы шығып кетти. Сапаргүл еки сестраны шақырды. Еки сестра қызды носилкаға салып палатаға апарып жатқарды қыз қатты уйқыға кетти. Сапаргүл аяқ ушындағы одеялын дүзеп аяғының ушынан басып, аянышлы түрде палатадан шығып кетти...

Қумның ишинде қара түннің пердесин қолы менен серпил ашқандай, танды тырнап атырған жигитлер этирапын айлана қарады. Қыз бенен жигиттин айқасқан жерлери айўан-жайўан из болып қалғанын көрди. Гә бүгилген дизе, гә қумды жайлап таслаған жамбас бенен жаўырынның тийген жерлери айдан анық болып жатыр.

Сонша айқасыўдан кейин қыздың қырық адымдай қашып барып жығылғаны жигитлерди таңландырды. Қыз бирден бүкке түсе жығылған.

Оннан кейин шалқасына түсирилген. Минне түндеги қызды алып кеткен жер усыман. Тап усыманда зорлық қылған. Бүкке түскен қызды неге бас ушында турып шал-

қасына түсирген. Мине, тарбийған еки аяғы. Оннан кейин қыздың аяқ ушына келген. Издің жатыуына қарағанда асығыслық пенен ямаса күш пенен басылған из емес. Әли-Ұайы ақырын жүрип келген из.

Барлығын түндеги қалған жигитлер менен бирге тәкир-арлап көрин шыққан Асқар жигитлерге из кесіуді бұйырды. Еспе құмның тақырлыққа тас берген жериңде тағыда таза бир ҳәдийсе пайда болды. Төрт аяғын тең басып тұрған ешектің әтирапы быған-жыған адамның изи. Ешектің әтирапы түйек айдағандай жап-жаққа таралып кеткен жигитлерди Асқар шақырып алды. Барлығы айқуш-ұйқыш болып атырған изди көрди. Таң қалды.

Ешек елиў адым жерге барып тоқтаған. Керзевый етикли биреў ешекті тоқтатып, ойпатлаў жерге өскен тораңғылға байлаған. Ешектің үстине қоян сүйек бенен жас сексеуил жүкленген, Ешектің түши менен турғаны мәлим болды. Ешек жатайын десе суўлыққа тақалы тораңғылға байланған. Қанша ширенип тартсада мықлы арқан үзилмеген. Ешекті байлап болғаннан кейин керзевый етикли адам қыз бенен айқасқан жерге барған. Оннан шығып, жол таслап, шеңгеллик бенен көк шөпликтің арасы менен түслик тәрәпке жол тартқан.

— Ешекті жаздырың деди тексерип болған Асқар.

— Болады деп милиционер ешекті жаздырды.

— Ешекті ана жолға салып өз ықтыяры менен жиберин!

— Болады деп, дружина агзаларының биреуи ешекті жетелеп жолға салды.

Сизлер ешектің изи менен бара берин!

— Неге?

— Ешек қалай болған менен өзи тұрған, от-жем жеген үйин таўып барады.

— Бизлер де отыншы едик, деп барлық сырды билип. Ешектің ийеси ҳәзир келеди деп. Бизлер екеуимиз мына адамның изи менен кетемиз. Жаңалық хабар болса начальниктің өзине ғана тезлик бенен билдириң!

Асқар жигитлерге истиң жөн-жосағын түсиндирип, өзи Ерназаров Наурызбай менен из кесип түсликке қарай кетти. Ешек қалаға кирип, Қаратал көшесине жүрди. Қырқышышы номерли жайға келдиде тоқтады. Азанғы татлы уйқыда жатқан, үйдің адамларын оятты. Жигиттинде, қыздыңда үйіндеги адамлар аң-таң болды.

— Бул не?

— Ешек.

— Адамлар қайда?

— Қашып кетти. Ешек бизлердің жүўеримизге түсипти. Жепти, заялапты. Бизлер оларға бақырдық.

-- Оларше?
— Олар екеуи бирден қашты.
— Қайда кетти екен...?!
— Келер, қайда барар дейсең...
— Булманды қалай таптыңыз?
-- Ешекти жолға салып қоя бердик. Өзи усы үйге келип тоқтады.

— Сизлерди ешек ертип келген екен ғой...
Қуўғыншылар үндей алмады...
— Кешириниз! Зая болған жүўеринди төлермиз.
— Келисемиз. Тек түндеги ашыў менен шыға берипбиз.
— Түни менен жүўеринизди жеген болса көп зая еткен екен ғой...

— Аўа көп. Ешектен отынларды түсире берин!
— Болады. Сизлер отырып чай-пай ишин!

Үй ийелери ешектен отынды түсирди. «Қызғанамшық жүреги жарылмаса болар еди. Ол шығынып кеппей үйге келгейдағы деп қара пәреңнен келген қыз апасы Бийжанның шыр-пыры шықты. Мақаў әдетин қылып, арақ ишип жатып қалған шығар... Болмаса отын жүклеўли ешек жүўериде не қылып жүр?!...» деп жигиттин жолдасы буўдай ирен, қой көзди Қызларгүл гүман менен сөйледі.

— Хәй, ант урған, келе болмады аў сирә деди, жигиттин анасы тислене жүре сөйленип. Ана бирде де биреў менен төбелесип зорға дегенде алып қалып едик. Сен оны айтасан, анаў күни зыяпатта ғой арақ ишип, абыраймызды түсирип, журтты бийзар етти. Ана тергеўши баланы сыйладық болмаса аўзын даладай қан егетуғын едик.

— Тап әкесинне усаған қызба деди апасы күйгенинен.

— Әкеси емес, тап саған усаған деди еситип турған әкеси.

— Иес маған усаған мен арақ ишпесем, киши менен төбелеспесем маған қаяғы усайды.

— Мен бир арақ ишип бочкасына кирип жатырман ба? Төбелесип кимни жағасына асылдым. Аўзыңа қарап сөйле деп, әкеси кийлигип қалды.

— Қойшы ағасы, ойнап атырмыз деп, сөздиң соңын жапты анасы.

Қуўғыншылар жигиттин қандай күлки минезине, жүристурына түсинди. Оның арақ ишетуғынын, төбелесетуғынын шаңсыз жерден шаң шығаратуғынын, «қайсыманда даў бар, пәскелдек молла бар»—дегендей, қайсыманда даў-жәнжел болса, солманда усы Өтебай араласып жүретуғынын сизди. Булар олардың сөзине сөз қосып, аўа солай, жаман бала жаныңа тийеди. Ол әдети жаман екен, жас жигит ғой дүзелип кетер деп базда тәўелле, базда жедел берип отырды келгенлер. Сөйтип базыбир сырлардың құлпына гилт изледи.

Қашқан из келип путалы бүкке кирди. Этирапы алты гектардай бир қалың тоғайлық шеңгел, шигилдик, түйе сиңир, жантақ бенен сығасып қалған қалыңлықтан из шықпады. Асқар бир жақтан, Наўрызбай екінші жақтан қалыңлыққа қырғауылдай сиңип кетти. Көп узамай—ақ қалың буктен қайрыла бергенде Асқардың артынан келип биреу шарпа қушақлады. Шалтлық бенен жықты, шалқасына салып үстине минди. Еки қолы жутқыншаққа тақалған ұақта:

— Өтебай, не қылмақшысаң? деди Асқар буўлыгып.

— Асқар сенбе едің?

— Аўа мен.

— Тас болмаса өлин едің, не қылып жүрсен?

— Саған киятырман.

— Иеге?

— Барлық хәднәсени билдим. Үстимнен түс айтаман.

Өтебай өрре турып Асқардың үстинен түсті. Асқар кийимлерин шешти. Шаңып қақты. Қызға зорлық қылғаныңды еситип, самолетке мингизип басқа қалаларға қашырайын деп киятырман. Тезирек жүр! Азангы кететуғын самолетке идесейик. Өтебай Асқардың изинен ерди.

Қалыңлықтан жаңа шыға бергенде қарсы алдынан пистолетин тақаған Ерназаров. Наўрызбай жалт берди. Асқар хийлелик бенен қолын көтерди.

Наўрызбай Асқардың хийлесине түсинди.

— Қолларыңды көтерип! деди Наўрызбай.

— Әжеп болады деп Асқар ым қағыу менен қолын көтерди.

— Қарсылассаңлар атаман. Алдыма түсип жүриңдер! деди Наўрызбай шорт кесип сөйлеп.

Асқардың қолын көтергенин көрген Өтебайда қол көтерди. Екеуи бирден Наўрызбайдың алдына түсип жүре берди.

— Қашып қутыла алмайсызлар!

— Қашқанымыз жоқ, жоғалған қойымызды излеп жүрмиз деди хийле менен Асқар.

— Қой емес, қасқыр шығар...? деди Наўрызбай қаттырақ сөйлеп. нығытыңқырап.

— Аўа, қасқыр жеп қояма деп қәуип еткен едик деди Асқар.

— Аўа, кеше кештен берли излеп киятырмыз деди Өтебай.

— Менде кеше түннен баслап излеп жүрген едим.

Қолының жоқары көтерилиуи менен екеуи бирден қалыңлықтан шықты. Еспе қумнан асып түсерликте Өтебай қолымыз талды қашпаймыз, қолымызды түсирип жүрейик

деп жалынды Наўрызбай Ерназаровқа. Наўрызбай қолларын түсирип жүриўге рұхсат етти. Асқар менен Өтебай Наўрызбайдың көзин алып Асқарға сыбырлап сөйлеп қояды.

— Асқар қашайық! дейди Өтебай.

— Қашсаң атады.

— Енди не қыламыз?

— Ҳеш нәрседе қылмайсаң.

— Мен қашаман.

— Қашсаң атады. Өлесек. Оннанша мәрглик бенен мойнына ал! Деп, сыбырласып сөйлескеннен Наўрызбай еситип келе берди. Олар қалаға келип қалды. Ленин көшесиниң басланған жериндеги пстовойға келди. Ерназаров постта турған милиционерге жолықты. Асқарды айрып ишке киргизди. Зуўлап киятырған машинаны ирикти. Өтебайды машинаға мингизип, Ерназаров милиция бөлиминен жол тартты. Постын қасына жетип келген ГАЗ—69 машинасына минип Асқарда милиция бөлиминен Ерназаровтын изинен кетти.

Асқар менен Өтебай ағайинли еди. Асқар ағасының баласыда, Өтебай ининиң баласы. Өтебай оқый алмады. Еркелеп ел гезиў менен өмирин өткерди. Асқардың буған ары келди. Сол ушын Асқар юридик институтының жоқары курсында жүргенде, жазғы каникулға келген уағында Өтебайды строительный техникумына киргизип кеткен еди. Оқыўға арақ араласып кетип, Өтебай буны да питкере алмай, үшінши курстан айналған еди.

Ҳәзир Өтебай соннан берли «қол ушы талап» етип жүр. Өтебай он жылдың ишинде оннан артық мекемениң есигинен кирип, айнасынан шықты. Өмиринде ондырып хызмек қылған адам емес. Басшылар жумыс буйырса, алдынан биреў шықса соған ереди де кетеди, арақ ишеди, урысады, төбелеседи, аброй төгеди. Бес алты күнге созылған арақтың ақыбети «баратқанның балтасын, киятырғанның кетпинен алғызады. Өтебайдың өмири усындай болып өте берди.

Өтебайдың әкеси Өтемурат мийнет сүйгиш, момын адам еди. Ол Өтебайдың усындай жүргенине арланып, урысыпта көрди. урыпта көрди ҳәрқыйлы жоллар менен тәлим-тәрбия берип көрди. Ҳеш қайсысыда болмады. Ең ақыры аяғында «турмыс тусаўын салайын» деп Өтебайды үйлендирипте көрди. Өтебай үйленгеннен кейин он күн ғана «мүсәпирсинип» жүрди. Он күннен кейин есилген жиптиң таўы жаздырылып кетип тағы бурынғы қәддине барды. Өтебайдың өркөкиреклиги үйиниң ишин, ағайинтүўғанын, жора-жолдасын, жаңа алған келиншегинде жеркендирип жиберди.

Өтебай озалдан ойлап жүрген бир ойын иске асырмақшы болды. Өтемураттың тандырға жапқап нан жегиси келгеннен көп ўақытлар болған еди. Тандыр бар, оған жағатұғып отын жоқ. Усы отынды әкелің ҳаққында бираздан берди Өтебайға айтқан еди. Өтебай әршеленип әкесиниң айтқанын қылмай, ҳәрқыйлы дәлил тауып жүрген еди. Анаў шофер жорам бар, мынаў шофер жорам бар, солар алып келеди, усы заманда ешек бенен отын тасығанға журт күледі, өзим алдырып берсе мен деген сөзлер менен кейинге созып жүрген еди. Усы отын алдырып беремен деп Өтемураттың он манатын «шоферға беремен» деп, алып арақ ишкеп еди Өтебай.

Бүгін Өтебай азан менен қонысысы Қудайқұл Құлымбетовтың үйиниң отынсыз отырғанын сезип жүрген себепли Қудайқұлдың үйине барып сулыў жүзден, жыллы жүректен сәлем берди. Сиз отынсыз отырғанша бизиң ғарырның ешегин сора. Мен сизге бир ешек жүги отын әкелип берейин деди. Ақ көкирек, киши пейил Қудайқұл Өтемураттан ешегин сорап алды.

— Сиз отынсыз отырған екепсиз.

— Оның дәртиң сорама балам.

— Мен сизге ешек жүги отын әкелип берейин, көптен берди ғаррыда айтып жүр еди. Оғанда бир ешек жүги отынды Өтебай әкелейин деди.

— Рахмет балам сөйтегөр, қыямет күни қонысыдан деген.

— Мениң қасыма Гүлзарды ертиң. Тек жүклегенде көмек берсе болды, тезлик бенен тасып боламыз.

Өтебайдың отирик сөйлеп, уў жалап жүрек баўырына кире сөйлеген ҳийлекерлигине түсинбеген Қудайқұл ғарры Гүлзарды Өтебайдың қасына қосып отынға жиберди.

Өтебай қаланың қубла шығыс жағындағы қумлыққа кирди. Әри бери жас сексеўил менен қоян сүйекти шаўып жулып, жыйнады. Гүлзарғада былай шап, былай сындыр, мынадай етип шақасын қайыр деп үйреткен болды. Сол жүргенде Өтебайдың ойы, қыянатлик қыялы Гүлзардың қәўметин ийелеп алған еди. Анаманың сексеўили қалың екен, анаманның қоян сүйеги көп екен деп жүрип Өтебай белдемесине тығып қойған еки шийше арағының бир шийшесин қумға көмип қойды.

Қалған биреўин термиздин суўын төгип ишине қуйып алды. Анқам кеўип баратыр деп, базда бир уртлап араққада тойып алды. Шаршап өлдим. Азырақ дем алайық деп уйықлапта қалды.

Гүлзар бир ешекке жүк болады аў дегендей отынды шаўып алып Өтебайды оятты. Мыйы аўылжып, еки шекеси зырқылдап орнынан өрре турды, Өтебай.

Гүлзар менен Өтебай отынды ешекке жүклеп болды.

Гүлзар балтасын алыўға кеткенде Өтебай жүкленген отынды ешектиң үстинен аударып жиберип, өтирикке шырпыры шығып, неге қаймығып кетесең! деп, ешекти сабады, өтириккене қыйналды. Жәғишилик етип, жаны ашығанға усады. Күйип пискен киси усап ешекти сөкти. Урды, тепти.

Байланған отынды екеуи көтерип қайтадан жүклеўге күши жетпеди. Байланған отынды жаздырып қайтадан жүкледи. Тағыда аңқам кеўип кетти деп баяғы көмип қойған арақты алып, тасалап турып термезге қуйды. Сөйтип, тағыда тойғанша ишти. Тыпырлап турған ешекти тораңғылға байлады. Азырақ шөлмиз қансын деп отырып алды.

Күн батып, қас қарайды. Ишкен арақ Өтебайдың өңешине, ең баслап аяқ ушына шекем синдима деймен. Тула бойын жыбырлатып, етин қыздырып, түршиктирди. Көз алдында турған Гүлзар супсулыў болып көринди. Көптен берли ойда бар қыянетликти орынлайтуғын ўақты жеткендей болып сезилди Өтебайға. Өтебай орнынан өрре турыўы менен Гүлзарға асылды. Айқасты. Гүлзардың күши Өтебайға төтепки бермеді.

Гүлзар Өтебайдың қолын жаздырыў менен қашты. Қашқан Гүлзарды Өтебай қуўмады. Ешектиң арқанының ушына байланған темир қазықты шешип алды. Айқасқан, шаршаған Гүлзар еспе қумнан батпақлап қаша алмады. Темир қазықты қолына ала қуўған Өтебай адымды кеңнен атты. Темир қазықты көрген Гүлзардың жаны шығып кете жазлады. Албырақлап атқан адымы өнбеди.

Ашқасқырдай анталап қуўған Өтебай қыздың кейнипе әдеўир ўақта жетти. Қыз жақынлатпады. Өтебай қатты пәт пенен басқан изин тезлетти. Қолынан жаздырылатағы қашқан қыздың изин басып, бара еңсесинен темир қазық пенен қойып қалды. Қыз айнала барып, абынып жығылды. Ессиз қалды. Өтебай өр қыялдың ўазыйпасын орынлады... Қызға зорлық қылды.

Бүгин тергеўдин соңғы күни. Ағасы Асқар қызға қыянетлик қылған, өмир өзегине қол салған Өтебайды тексерип, бир жуўмаққа келмекши болып отыр. Өтебай өркөкирегин басып, өмир тағдирине бас ийген. Бурынғы баса басы жоқ. Асқар ағайин болған менен әшкара қылыўдап қайтпайтуғынына көзи жеткен. Өтебай барлық исти мойнына алған. Бирақ Асқарды ағайин деп танысада ҳәзир Өтебай Асқарды алқымлап таслаўға илаж таба алмай отыр.

— Ағайин едик, басқаша етип ақ жаз дегенди тыңламады!

— Нызам надурыс жазыўды қоспайды.

— Қыз алмағансаң, сенинде муҳаббатың бар ғой.

• — Менің мухаббатым—халыққа хызмет қылыў. Совет
нызамыш дурыс алып барыў.

— Тас баўыр екенсең.

— Аўа, сениңдей тас баўырларды қуртқан күнде ғана
биз тыныш жасай аламыз. Тағыда басқа айтарың барма?

— Жоқ.

— Ислеген ҳайўаншылықларыңды тағыда бир мойын-
лайсаң ғой.

— Мойыплайман.

— Апарып қамап тасланлар! Алып кетинлер!

Еки милиционер жигит Өтебайды алып кетти. Тергеў пит-
ти Жуўмақлаў жазылды.

Асқар Өтебайдың исинин тексеріў жуўмағын бергенине
бир неше күнлер болған еди. Өтебай Өтемуратов судланды.
Жаман мақсет, қәуипли қыял менен қызды темир таяқ
бенен урып, есинен тандырып, ҳайўанларша зорлағаны ушын,
жас нәрестениң абройын төккени ушын Өтебай Өтемуратов
он жылға тюрме жазасын алды. Асқардың Совет нызамы-
ның айдын—жолына адым атыўы усылай басланды.

ЖҮРЕГИ ЖЫРТЫЛҒАН ЖАЛАХОР

Порхан Салменов Сары-сынлы сулыў жигит. Кийген кийи-
ми өзине жарасып ғана турады. Ол үсти басын таза тутыў
менен, пардозлы жүреді. Сийрек сары шашын тарап, сол
шекесиниң шашын айрып ғана қояды. Жазгы шляпаны
шекесине қойғанда сахнадағы артист,—артистлер көз
алдына келеді.

Ол әшпайы адамлар менен мнсе тутып сөйлеспейді.
Бәрқулла билимпазлар менен жазыўшылар, журналистлер
менен артислер, сўўретшилер менен жүреді. Тилге шешен,
сөзге шебер жигитлердиң биреўи болып саналады. Рус
тилини қатарынан кем билмейді. Анаў-мынаў көркем әде-
биятты рус тилинде, рус тилинен Қарақалпақ тилине аў-
дарғанда жерлері бар.

Порханның жүрисине қарағанда, анаў сын-сымбатқа
көз жибергенде жигитлердиң биреўинен кемде санамайсан.
Қатарға қосатуғын жигитлердиң биреўи деп есаплаўға
болады. Онын шашын саат сайын тарап, андазалағанна
қарағанда мәдениетлы адамлардың тәпси бар аў деп
ойлап қаласан.

Сулыў сөзлі, салқын қанлы, салтанатқа сәйкес жүре-
туғын порхан ким болса соған сүйкимли көринеди. Жыллы
жүз бенен қарап, жақсы кийиўди үрдис етип жора жол-
дасты өзине тез тартып алады. Абжиллик бенен адам
баласының иш баўырына киргенде жаныңды бергенинди бил-
мейде қаласан. Порханның билимиде, ақылы да кем емес.

Ол барлығына пүтин. Өттен, оның сырты пүтиндағы иши түтинли. «Мал аласы сыртында, адам аласы ишинде» дегеннің өзи.

Жасы жигирма бестеги Порхан усы қысқа өмирине қарамастан көп ғана нәрселерди басынан кеширди. Бираз хызметлерди атқарған болды. Оның қәдди-қәўмети менен мазмуны дурыс келмейтуғын әдети бар. Қәўметине қарағанда қыз сүйерлик жигит. Ал мазмунына қарағанда жер менен жексен қылатуғын жаўызлардың бири. Ол өзинин басқа адам өмирди басқармаса екен. Тек ғана усы Порханның айтқаны айтқан, дегени деген болса екен. Барлық дүньяны усы ғана меңгерсе. Қолы менен қус алса, аўзы менен әлемди бийлесе екен деп ойлайды.

Екинни биринде ерлик қылған исинди еки ели бақаламастан бир тыйынға алмайды. Жақсылық қылсаң жағана жармасып жүрегине жеги құрттай түседи. Буның барлығы да тек ғана өзим өмирге хожайын болсам, басқалар бауырымның астында күн көрсе екен деген жаман әдеттиң жан жүрегинен орын алғаны белгили болып турады. Порханға жақсылық қылып жақсы атақ алған жигит болмады деп зарлайды жұртшылық. «Шийрин тилли, сулыў сөзли» жигит Порхан жигитлик мәхәлинде биймәлеел өткермеди. Аңқаўды тапты, алдады. Ақ кеўилди тапты арбады. Туңғыш рет турмыс кеширейин деп бир қызға үйленди. Балашағалы болғаннан кейин, алдап-суўлап оны жиберди. Екинши мәртебе халық қатарына кирейин деп тағы үйленди. Алты айдап кейин буннан да басқа шықты. «Үштен кейин пуш» деп тағы үйленди. Оның менен де басы писпей балашағалы болғаннан соң оннан да айырылды. Хәзир төртинши биреў менен турмыс кеширип турғанға усап жүр. Ол бийшара да етке шықпайды. Порханның пәгли жудырығы астында жасап жүрген болса керек.

Порханнның Турмыстан тыс минезлери тек жора жолдаслары ғана емес, ағайин, туўған-туўысқанларына да унап жүрген жоқ. Оларда бирим-бирим Порханнан безип кетти. Порхан суўы қурыған көлдиң порығындай аққубасы шығып жүр. Ойлағаны озбырлық, шекелегени шатақлық излеў болды. Бұл Порханнның бурышнан киятырған, жүрегине жабысып алған кесели болды.

Порхан Салменовтын хызмет қылмаған мекемеси жоқ. Районда да, республикада буның барған есиги, буның кирмеген тесиги жоқ десеқ лап болмайды. Муғаллимде болды. Порхан адамлардың кеўлине тийди. Жуўапкерли орында отырып, хәмелге таласып тас—талқаны да шықты бұл Порханнның. Бир жаптасқан адам екннши жаптаспай. «Жаманнан қаш, жақсыға жаптас!» дегенди шығарды.

Сөйтіп Сәлменовтың жұмысқа орналасуы қыйып болса да, оның қутылуы аңсап айналып кетті.

Асқардың прокурор болып бұйрық алғанына он бес күн болғанда районлық партия комитетінің секретары Асқарды шақырып алып, ұсы Порханның үстінен қозғалған ишти тапсырып, тексеріуге берілгеніне төрт жыл болғанын айтты. Ұсы ишти тез шишилмесе районда арзагөйлердің көбейіп баратырғанлығы хаққында түсіндірді. «Арзагөйлер көбейди» дегенде адам саны емес, ал сол арзалардың саны көбейди. Арзаларды шөлкемлестіріп жүрген, жазып жүрген Порхан Сәлменов екенін айтты.

Районлық партия комитетінің секретары шақырғаннан кейін Асқар,—Сәлменов Порханның үстінен тексерілген ишти аұхалып биліу ұшын тергеушіни шақырды. Тергеуші ишти жуу мақтанып Сәлменов Порханның гұналы екенін анықланғанын айтты. Сол тергеуші Асқарға ишти түсіндіріп болғаннан кейін Порханды алдыруды бұйырды. Тергеуші Порханды Асқардың алдына шақыртты.

Асқар Порханның иси менен танысқаннан соң,—бул таныс адам еди. Маған бир уақлары жақсылық қылған еди деп Порханды шақырғаны еди. Порхан урысып жеңілген қораздай Асқардың бетіне туұры қарай алмай, бир шекелеп қарады. Туұры қарауға беті шыдамады. Қараған көзге таныс адамның надурис ислерди билқастан ислегеніне ызаң келгенде қуйқаң түршигип кететуғыны мәлим. Асқарды Порхан көргенде тула бойы бөртип кеткенге усады.

— Сын-сымбатыңыз келген жигит едиңіз...! деп баслады сөзин Асқар.

— Не болыпты деди беті шыдамай отырған Порхан.

— «Көпті жаманлаған көміуісиз қалар» деген халық.

— Оны неге айттыңыз?

— Жаңа жәмийетимизге қарсы болған жаман әдетлерди жер менен жексеп етпекшиміз...

— Оның менен мениң не нсим бар?—Порханның көзи аларып қарады.

— Хақыйқатлықтың дәстаны бәрінде айтып берди...

— Асқар ұсы сөзин саспай, салмақ пенен айтты. Ол өзиниң сөзлерин исенимли хәм батырлық пенен сөйлеуге үйренип кеткен азаматлардың бири еди.

— Мынау сиз хаққындағы фельетон деп, оқып берди.

АРЗАГӨЙ

Сын-сымбаты келіскен, сулуушық сары жигитті жұмысқа алдым. Құлқы-минези, «қозы баласындай» көрінди маған, Кийген кийими, жүрис-турысы жаттай сезилмеді.

Жымыя күлип жалбырақлап, тәжим берип, бас ийип сәлем-лесті—менің менен көрген сайын, Жүйрик қыялыңды журттан бурын сезип, кеулинді ашып, еки езиуі еңсесіне жеткенше ишек-силеси қатып күлді.

Еки адамның басы қосылған жерде жүрек бауырына кирип ғана отырады. Айтқанымды қайтармай, төселе тыңлайды. Қамырдан қылтартқандай, қуштарлана құмартып ғана сөйлейді. Әдеп-икрамлы адамдай елпил қағып ентигил, ойыма ой, пикирима пикир қосады. Әңгиме-гүрриңлер менен жан-тәнин бергиси келеді. Мен «бийшара оған оғада ырза боламан».

Жолыма паяндоз, жумысыма шабандоз болады, Сыр сантығымның жүрек гилтин қолына алып қойды. Қәуендерсин Ғамхорлықты күшейткен адамға не қыласаң? Барлығында бердим. Жүрек гилтим қолына түскеннен кейин, өмир жолымның отауына өзи кирип өзи шығыпты. Мен мусапир оны да аңламаппан. Аңлығаны аузым құлақ қойғаны менің сөзім болыпты. Айтқанымды ақыл, сөйлегенімди нақыл қылыпты. Көзімше көкке шығарып, көзім жоқта «қарам өлсин!»—Мені мақтап, там басына шығарып, кейін зәңгимди жерге алып қойыпты. Арымды арлағандай, жақсымды асырып, жаманымды жасырғандай болып жуу-қылдапты.

Ас-ауқатымды ишип, тамағыма тойып, құрметіме бөленіп, өмириме араласып болғаннан кейін тұлкидей құйрық таслап көпшиликтің көзін бояп, қамалпаразлық қылып, хызмет орныма таласты. Қурып кеткир. Алдапақша алыудың жолын изледі. Жол қоймадым. Биреуін еки етип алмақшы болды. Оған орын жоқ дедім, Мәмлекегетің мүлкіне мыйлығымнан батаман деди, айтқаның қылмадым. Жолдасларымды гүнасыз жууапқа тарт деди оған. Жол қоймадым. Қулласы екеуімиздің пикиримиз еки түрлі, ойымыз алшақ түсті.

Аға дегенди ол қойды, ини дегенди биз қойдық. Екеуімізде басшыларымызға жүгинистик. Айды шалғай менен бастырып болмағанындай «жигитимнің» жан жүрегі жәмһиеттің журтшылықтың алдына өтті. Садағаң кетейін көпшилік кимнің қақ екенін айырды. «Жигитті» жумыстан айдады.

Жаны күйген «жигитим» жалақорлық бенен менің үстимнен жоқарыға арза жазыпты. Арза айналып ауылға келді. Жеті адам комиссия сайланып арзаның жалақорлық бенен жазылғаны әшқара болып «жигитим» жалт етип жығылып жамбасы сынды. Бул арзагөйдің жалғыз мен жөнінде ғана арзасы емес екен. Менің үстимнен жазған алтыйшы арзасы екен.

Жалақорлық пенен журттың жүрек намысына тийе-

туғын адамгершілік сыпатынан айрылған арзагөйлер жер менен жексен болсын! дедім ашыұлы кек пенен. Бұған барлығыңыз қосылсаңдар арзагөйлер менен қатты аяұсыз күреске шығайық! Арзагөйлердің тамырына балта шабайық! Усылар жақсы дәлилдеп отыр деди оқып болып.

— Сизің үстиңізден арза жазғанман. Сол ушын Сиз мени душпанлық бенен қаралап отырсыз.

— Сизің бул исиңиз төрт жылдан берли тексерилип анық дәлилленген.

— Сонда не қыламыз?

— Сизди судлаймыз. Қолыңызға қәлем алып, хақ инсапларды қаралай алмайтуғын жерге жибереміз.

— Солайма?

— Аұа солай. Судланасыз! Апарып иркиұханаға тапсырың!

Еки милиционер Порхан Салменовты алып кетти. Төрт жылдан берли тексерилип, тергелип жуұмағы шыққан жұмыс тайын болғаны ушын тез күнде Порхан Салменов ұуыздай ұйып, халық ушын хызмет етип атырған коллектив агзаларының арасына ығыұа таратқаны ушын, биреуді биреуге жаманлап - ортаға от таслаганы ушын, басқа биреулердің атынан хәм өзи басшы жолдаслардың үстинен жаманлап, нахақтан арзалар жазғаны ушын, хақ инсапларды жала жаұып абыройын төккени ушын, өзинің қарам мақсетин орынлаұ ушын қаял-қызларды масқаралағаны ушын ызам бойынша Порхан Салменов жуұанқа тартылды. Судланып жыл алып баратырған Порхан Салменовқа қарай нәзерин бир таслады, сары жүзи қаралай өшти. Сол ұақта айпалары решеткалы қарамашинаның қапысы ашылып еди. Порхан Салменов машинаға мингенин билмей-ақ қалды. Машина жүрип кетти. Хақ кеўилли адамлардың жадыраған жүрегине от салыұшы өмир душпанлары усындай таұсылса, тынышлық бенен күи көриұге болар еди деген қыялға бөленген Асқар үинне қарай алға адым атты. Жалахор Порхан Салменовтың жыртылған жүрегин жыртылды. Ал Порхан Салменов-жыртылған жүрегин—өмирдің мийшети менен есилген сабақ бенен тигип дүзеп алама ямаса құрбақаны мың сапар алтып таққа отырғызсаң да балшық көрсе секирип түскениңдей тағы да турмыстың туманы жағына талұас стеме оны өзи биледи.

АЛДАУШЫЛЫҚТЫҢ АҚЫБЕТИ

Жумырбай Дәниязов деген «жүлик» шығыпты деген хабар халық ишине таралып кетти. Биреұ бес манаттан

айрылса, екінші биреуі елің манаттан айрылды. Тағы биреуі төрт манаттан айрылды, десе, және биреуі жүз манаттан айрылды. Кисеңди кеспейди, қалтанды теспейди. Ақшанды алдап алғанын билмейде қаласаң деген сөзлер елден елге жар ұрғандай жайылды.

Милиция менен суд орышларында, министрлік бенен прокуратура органларына усылар қаққындағы арзалар қардай жаўды. Барлығы да көрип билгенни, ақшасынан айрылып алдаўлыққа түскенни анықлап жазған. Жумырбай Дәниязов деген бизди жандырды. Күйип-писип арза жазған адамлар көбейип кетти. Жумырбай Дәниязовтың үстинен болған тексерің хәм тергеуі иси Асқарға тапсырылды.

Асқар алты күн бойынша Жумырбай Дәниязовты районлар менен республикадан изледі. Жумырбай жылмаңлап жүрип, жолдасты тапқыш екен. Бүгін биреуінни кийинни кийип, бир күн сақаллы жүрсе, тағы бирде сақалсыз жүрип, жүзин жасырып, журтты алдаўшы өзи болып шықты.

Оның ислеп жүрген хийлелигин ислеуі барлық адамның қолынан келмейди. Минут сайын мың қубылып, секунд сайын сансыз адамды алдап арбаўға қолынан келеди. Көз бояўшыдай көргенди өзине тартқанда таң қаласаң. Биреуге жийеп, биреуге дайы, тағы биреуге жора болып баўырын бөлип береді. Қушағына киргенип, ақшаны алдап алғанын билмейде қаласаң.

Жумырбай Дәниязов анаў қызылқумдағы шарўалар арасында дегенди еситкен Асқар анықлаў ушын шарўалар арасына, қарай кетти. Қызылқумның қушағына қасқырдай кирген Жумырбайдың дәреги дурыс болса да, Асқардың көзине илинбеди. Бүгін бул үйде болса, ертең ана бригадта, ана үйде болып қыларын қылып, аларын алып өте берди. Бүгінги қонған қонағымыз - аўқатымызды, арағымызды ишип, ақшамызды алып кетти деген арзалар шарўалар ишинен де жазылды.

Бундай хәдийселер Асқардың иске нитасын арттырды, көп күнлер түн уйқысып төрт бөлип Жумырбайдың жулын тамырын жулып таслаўға күш таярландырды. Гөр тышқандай лепсиқаў Жумырбайдың Асқар изине түсип жүргенинен хәш қандай хабары жоқ—Жумырбайдың түри-түсин Асқарда көрген жоқ. Тек ғана қолындағы сүўрет бойынша излеп жүр.

Асқар шарўашылық совхозындағы басшы жолдаслар менен келисип Жумырбайдың жан сүйер жолдаслары менен ағайинлерин изледі. Совхоз басшылары хайран қалғанда, совхоздағы мерген Муратбай Атамурат ағаның жийенимен деп келип жүрген жалатай жигит не деп түсиндирди. Онда Атамураттан сораў керек. Оннан басқа қайда барады? деген сораўға Асқар келген күни Атамураттың үйинде болып, ба-

зардан соңғы күни әкелип беремен, қаракөл сатып алып едим ақшам жетпей тұр деп оннанда елиў манат алып кетипти. Оның түсишик хаты менде бар. Ал соннан кейин Атамураттың үйине жақышламаған деди Асқар.

Усы шаруашылық совхозының «Таң нуры» бөлімінде Жұмырбай Дәниязов бармыш, сонда жатыр. Ертең базар күни жиһеннің қойып базарға сатысадымыш деген хабарды еситкен Асқар менен Муратбай жолды апын жатыўға тура келди. Бөлімнің батыс жағындағы базарға кететугыш гүзар жолда екеўи тасаланып жатып алды. Күндіз күни менен Муратбай менен Асқар аң аўлаған киши қусап усыманлардың ойы-шұқыры менен тапысты. Гүзар жолдың дәрбентлерин көрпн шықты. Жанжақты барлап көзден өткерди.

Қызыл құмның қушағы қандай жақсы. Бурқыраған жуўсанның ийисен кеўлимди көтереди. Асқар менен Муратбай құмтөбеннің үстінде, еспе құмды баўырлап жатып көп ўақытларға шекем дем алды. Өткен-кеткенди, бастан кеширген күнлерди айтысты. Қурылған әңгеме-дүкап узаққа созылып, ярым ақшам ўақыт болды. Жұмсақ құм жатқан сайын жағымлы сезиледи. Жипек жел жүзинди сыйпап жүрегине жаққандай болады. Көктеги шағырайған жұлдызлар жылўа наз стип Асқар менен Муратбайға жымыңласып қарасып турғандай көршеди.

Көк жасыл жамылған Қызылқұмның қулашы қандай рәдәт. Жатсаң жұмсақ, жүрсең жағымлы, қыдырсаң бойыңа қуўат ендиретугындай сезиледи. Қос орденли кисидей төбелердин, биийклердин күн шығар хәм күн батардағы сулыў сағымы көзиме кестедей көршеди. Бирн биийк, бирн пәс—ски төбеннің ортасы көк майсаға жасыл жамылған. Құмның үстіндеги таңда таранған таўыстай жас сексеўилдин шамал менен шайқалып турғаны Асқардың әжайып қыялларға шомылыўына себепши болып жүр.

Асқар Муратбай менен уйықлап қалғанын сезбейде қалды. Тула бойын сыйпалаған жағымлы жел жатқан жеринен қозғалма, деп әлпенлегендей Асқар шын уйқының қушағында рәхәтке бөленип атыр. Муратбай бурын алға шығып сергекликти машқул еткендей қанша уйықласада бир-еки мәртебе басын көтерип, жан-жағына қарады. Асқардың қатты уйықлап атырғанын көрпн булда үндеместен тағыда уйқыға кетти.

Таң нуры оятқандай Асқар ақырын көзин ашты. Басын көтерпн алды менен алдына, оннан кейин жан-жағына қарады. Артына айналып қараса Муратбай қатты уйықлап атырған екен. Оны оятқысы келмедн. Нәзерин алдына аўдарған ўақытта қурыттай қара бала апыл-тапыл жүрпн киятырған

нын көрди. Асқардың аңы қашып кетті. Не қыларын билмей, лал болып қалды.

— Тоқта бала!—деді орнынан өрре тура.

— Аға!—деп жылап қоя берди, бала.

— Қайдан киятырсаң?!

— Үн жоқ. Бала төмен қарады...

— Баламысаң, шайтанбысаң...?!—деді Асқар албырап.

— Үн жоқ. Бала сол турысында қатып қалды.

— Муратбай түргел!

— Неёе...!

Муратбай сескенип, шоршынып оянды. Аяқ уш бетінде қақайып тұрған Асқарды, оннан кейін құрттай қара балаға көзі түсті.

— Бул не?!

— Бала...!

— Қайдан келген?

— Билмеймен... өзіннен сора!

— Сен сора! Саған үйреніскен шығар...!

— Кел қарағым! Қорықпа!

Асқар жыллы шырай менен мыйық тарта барып баланы қушақлады. Бала әуели жатырқасада соңынан Асқардың бауырына киргеннен соң көзін жумды. Асқар менен Муратбай баланың уйықлайжағын билип, биреуін костюмын шешіп үстіне жапты. Биреуін костюмын шешіп астына төседі. Бала тоңғандай азырақ дирилдеді де тым-тырыс болып көзін жумды, қатты уйықлады.

— Бул не қылып жүрген бала екен, тезлик пенен әтирапты қарайықшы! деп Асқар менен Муратбай баланың келген ізін кесип кетті. Булар жатқан жерге алпыс-жетініс метрдей жерде көп қасқырлардың изи жатқан екен. Қасқырлар баланы ортаға алған, ийнскеген, бәлким жалаған шығар... ал неге тиймеген. Булардан сезікленген қасқырлар баланы заяламай жиберген шығар. Ал ізге қарағанда қашқан қасқырлардың изине усамайды. Ақырып ғана жайшылық бенен адым атқан қасқырлардың изи.

Асқар менен Муратбай дүмпешикке шығып, әтирапына қарады. Көз ушында шыққан күннің шуғласына шуұласқандай қырмызы түсли қасқырлар қум алаңынан жаңа асып түсіп баратырған екен. Екінші бир жаққа тезлик пенен адым атқан еки адам еспе қумда ескекшилердей еки қолы тынбай жүріп киятыр. Булар путалардың түбин, дүмпешик бенен бийіклердің басын, сексеуіллердің арасын, қалың буклердің ишин аралап киятырғаны көрінді.

Булар ким? Жанағы қасқырлар талаған жолаушылар шығар. Үлкенлерін жеп, тойғаннан кейін жас баланы изине ертип келген екен деп қарқыйлы қыялларға толып Асқар ме-

мен Муратбай дүмпешиктің бойында бири-бирине қарап қойды. Из қуыушылар Асқар менен Муратбайды көріп қайрылды. Хә демей ақ келип қалды. Ассалаўма-әлейкум!—деди албырап адым атлап басып киятырған еки адамға Асқар менен Муратбай.

— Уәлийкум ассалам!—дегенде Асқар менен Муратбай төмен түсип олар менен көрнсти.

— Жол болсын!

— Әлей болсын!

— Қайдан киятырсыз?

— Жолаушы едик. Бала жоғалттық...!

— Қалай?

— Шаруашылық совхозының шопаны едик. Қой ешкілерди кеше ойға қарай ағыздық. Кеше түнде өзимизде отырған жайлаудан басқа жайлауға көштик. Жаңа жайлауға барсақ түйенің үстине жатқарып қойған баламыз жоқ. Бизлер түйе хауытының үстіндеги жүкке жайгастырылған жерде бала жатыр деп кете бериппиз. Ал бала жолда еспе кумнан өткенде түйе абынғанда үстинен түсип қалыпты. Оны жаңа изинен аңғардық. Оған қасқырлар айналып усы жаққа қарай ертнп кеткен екен. Мына бизиң қууып киятырған изимиз усы хәдийселерди дәлмлеп тур.

— Сүйинши бересиз! деп ойнады Асқар.

— Сүйинши молдан бауырым!

— Түри-түси қандай бала?!

— Мынау әкеси, Ленин орденли шопан Шамурат Өтемурастов, баласы да тап дәл өзи деди, Шамураттың қасындағы шопан бир жағын дәлөклекп.

— Тап дәл өзи, Шамурат ағайдан айнымаған...!

— Мийнет пенен дөреген бала, басқаға усайма деди, тағыда жолдасы.

— Балаңыз бизде.

— Хеш жери сынбаппа?!

— Саў.

Төртеуи баланың жатқан жерине барды. Барса бала жаңа турып көзин уўқалап отырған екен. «Айнанайын қарағым!»—деген ўақта, бала әкесиниң дауысын еснитп, өрре турып қушағын жая «аға!» деп умтылды. Жас нәресте әкениң қушағына кирип кетти.

Мында бир алғыс айтқан шопанлар Асқар хәм Муратбай менен хошласып баласын алып кетип қалды. Асқар менен Муратбай—Жумырбай Дәнияровты таба алмай совхоздың орайына қайтты. Совхоз орайына келсе, Жумырбай жаңа ғана тосаттан келген машинаға минип қалаға кетип қалған екен. Оны Асқар менен Муратбайға сыйыр сауған бир хаял айтып берди. Асқарда тынышлық болмады. Ол совхоз рабоч-

комының председателінің машинасына мініп, Жұмырбай Дәниязовтың ізінен қуып кетті.

* * *

Құйрық таслаған тұлкидей бултара қашқан Жұмырбай Дәниязов Ташкенттен бір ақ шықты. Асқар Жұмырбайдың жұртларды алдап ақша алып жүргенді қоймағанын, арнаулы түрде күнде қолға түсіп отырған арзалардан билип отыр. Хәзір Ташкентке барғанда да усы алдауды дауам етип жүрген жерлерди тексерди. Барлық исти анықлады. Ал Жұмырбайдың қайда жатып, қайда жүргенін бирде адам анық билмеді.

Асқар Ташкентте алты күн болды. Жұмырбай жөніндегі арза берген адамлар менен басма бас сөйлесті. Барлығын анықлады. Барлығынан да түсиник хат алды. Өзи ойлаған барлық исти орынлады. Бирақ Жұмырбайды таба алмағанына Асқар оғада қапа болды. Макансыз, тұрақ жайсыз, адресиз жүрген адамды Ташкенттен табуы Асқарға қыйынға түсті. Ол неше түнлер бойына көшелерди, аэровокзал менен темир жол вокзалларын, ресторанларды, жатақ жайларды қарап шықты. Ташкент этирапындағы дем алыс жайларын, кинотеатрларды, концерт залларын изледі. Жұмырбайға жолықпады.

Асқардың Жұмырбайды бурын көрмегенлігін оғада зыян берди. Қолындағы сүүретине қарап талай адамды туды ол ар басқа адам болып шығып сөгис еситкен жерлері де болды. Күйіп-писип жүрген Асқарға Жұмырбай Нөкіске кетиптимиш... деген хабарды еситип Асқар талып қала жазлады. Жұмырбай Нөкіске кетти деген сууық хабар Асқарға тақылдаған мылтықтың дауысындай еситилди.

Асқар Ташкенттегі қалалық аэрокассадан Жұмырбай Дәниязовтың Нөкіске бүгингі рейске билет алғанын анықлады. Шота Руставели көшесинен зуулап киятырған таксиди тоқтатыуға мәжбүр болды. Машинаға мініп алды. Машина аэропортқа қарай зытқыды. Ташкент аэропортына жаңа гана келген уақта, қара пәрең сулуушық, сынсымбаты келискен, семизшик келіншек бенен жаңа ушырасқанын Асқар көріп қалып қуанып кетти.

— Мырзаға сау жүрсең бе, Ташкентке келипбедін деп келіншек Жұмырбайдың бауырына кире сөйледи.

— Саламат барсыз ба? деп Жұмырбай да жылмаңлады келіншекке.

— Мырзаға усы самолете барасызба?

— Аўа. Сиз қайсыманнан киятырсыз?!

— Жақсы болды мырзағз, бирге кетемиз. Маған жәрдем берегөр!

— Болады.

— Мына чемоданды сен алмасаң мырзаға, мениң қолым жаман аўырып тур деди. «Тузшының пиязшыдап хабары бар» дегендей, келиншек «мырзаға» деп емиренип турғаннан кейін, Жумырбай кимсең, қайдасаң кимнің қаялы екенін сорамады. Буның ойы өз мақсетіне сай болып, көктеп тилегенімди жерден берди. Қалай болғаны менен Нөкіске барғанда усы келиншектен бір екі манат жырмаспа екенмен деген ойда болды. Келиншектің үлкен аўыр қара чемоданын Жумырбай, ал оның қол чемоданын келиншек алды.

Самолет Нөкіс қаласының Түслик шығыс жағынан сырғып, өз орнына қонды. Жолаушылар түсе баслады. Келиншек шаққанлық бенен бириншілер қатарында самолеттен түсти. Аэровокзалдың биринши есигінен өте бергенде екі милиционер келиншекті шетке шығарып чемоданын қарады. Чемоданда жартыұлы зат жоқ болған себепли «кеширер-сиз!» деп екі милиционер басқа жаққа қарай кетти.

Қаратастай аўыр чемоданды көтерип зорға княтырған Жумырбай, семирген ғаллағалақтай талтаулап жүрпін зорға жетип, келиншектің тұтқан таксине мінди. Такси машина толғаннан зырғып кетти. Бағанағы екі милиционерди ериткен Асқарда ГАЗ—69 машинасы менен таксидің соңынан зытқыды. Такси машинасы Садовая көшесінің жарым ортасына келип тоқтады. ГАЗ—69 соған жақын бір жерде тоқтады да, ишиндегілер өзлерин мүйешке тасалады.

Таксиден түскен келиншек бенен Жумырбай шаққанлық бенен ишке кирди. «Қарағым бахытлы болғайсаң! Мени өлмнен алып қалдың, мениң усындай кәсібим бар! Милиция органдары услайтуғын болғаннан соң чемоданды алып жүр дегенім еди. Болмаса аўырыу түүе бәлсінде жоқ. Мәң мынаны келинге сыйлық етерсең. Саған рахмет!» деп қара чемоданнан қара гежи орамалды алып Жумырбайға берип атырғанда Асқар менен екі милиционер кирип келип, қәуіпленип пистолетин тақап қолларыңды көтерип! деди.

Келиншек бенен Жумырбай қолын көтерди. Чемодандағы гежи орамаллар саналды, акт дүзилди. Хәзір милиция бөлімине жүресиз деп буйырды Асқар қолындағы тийисли болған документти көрсетип.

— Барың, қарсылық көрсетбен! деди хийлелік бенен Жумырбай, келиншекке.

— Сизде жүресиз мени услап берген сиз деди келиншек.

— Жоқ, мени услап берген сиз боласыз деди Жумырбай.

— «Иш аўырыу иштанды ала кетеди» деген!

— Тезлик бенен жүриңлер! Сизлер менен саўдаласып туруўға болмайды деп, Асқар Жумырбай менен келиншекке буйрық қылды. Қара чемоданды ийиле көтерген Жумырбай

менен келиншек ГАЗ-69 машинасына мінді. Асқар милиционер жигиттер менен машинаға міншіп милиция бөлмесіне жол алды.

Арадан бір қанша күн өткеннен кейін Жұмырбай Дәниязов бенен саудагер келиншектің тексеріуі иси тамам болды. «Ауырдың үсті, жеңілдің асты менен күн көріп, адамдарды алдап ақша алып жүрген Жұмырбай Дәниязов бенен саудагер қатып нұзам бойынша жууапқа тартылды.

ТАМАРАНЫҢ ТИЛЕГІ

Төртінші түн. Түн тымық. Тып-тыныш. Жарқыраған ай, жымыңлаған жұлдызлар. Таулар тунжырап, тоғайлар мүлгіп тұрғандай көрінеді. Жер бетіндегі малынған майсаларға қарап мауқынды басасаң. Бөлек-бөлек төбелер, буудан-буудан бийіктер Қызылқумның құшағында бүлік етпейді.

Анда-санда үрген иіттердің дауысы шаңқ-шаңқ еснтіледі. Қала халқы уйқы құшағында. Тек ғана бір айнадан жарқыраған жақты шығады. Олда болса, Асқардың кабинетинін жақтысы. Асқар алпыс алтыншы санлы исти көріп, тексеріп, тергеушинің жуўмағына қосылды. Гүнакардың бүгін тутқынға алынуының зөрүр екенін анықлады. Ферма малының ирисин майдаландырған, саў-семизін сатқан, ақшасын өзлестиргени гүнакардың ашылғанын тексеріуіши толық нұзам тийкарына сәйкеслестиріп әшкара еткени ушын Асқар бул гүнакарды қамамаса болмайтуғынына көзі жетті.

Көзі тынып, басы ауырып, шекесін зырқылдаған Асқар қылмысшы ислерді темир аршаға салды. Кийінді. Шырамы өшірді. Есікті илді. Кабинетнен жаңа шыға бергенде Тамара тосаттан келгендей Асқардың қарсы алдында тура қалды. Асқар түнгі саат төртте тосаттан келген Тамараны көріп таң қалды. Тура қалып жалт қарады. Сескешіп кеткенлігіннен, бір нәрселерден қәуіп еткен адамдай иисголетін алыўға қолайласты.

— Тамарамысыз...?!

— Аўа. Мен, Асқаржан...!

— Таң алдында не қылып жүрсиз...?!

— Сизің менен таңды тырнап атырыўға қуштарман...!

— Бул қалай? деді, аңқаўсырап Асқар.

— Тыңлаўға ўақыт табың! Сизге ашықтан-ашық ашық-лығымды айтбақшыман...!

— Ол қалай?

— Мухаббат булағы қайнап тұрған ўақтыңыз ғой...!

— Сонда...?!

— Сиз мени тыңлаң Асқаржан!

— Ал тыңладық.

— Мынаманда отырайық, деп прокурордың кеңесшінің алдындағы гүлжім талдың этирапына қойылған скамейкаға қарай жүрді.

— Булманда емес.

— Енді қайда?! деп жалт қарады Тамара.

— Кеңсеге кирейік...! деді, биреу көріп қояма деген пікір менен Асқар. Асқар «кеңсеге кирейік» дегенде, Тамара басқа бір нәрселер ойлап мухаббаттың жалынына шоласты да кетті.

— Оғада жақсы...! деп, жүзи жалт ете қалды.

Асқар кабинетіне қайта кирді. Тағыда шыраны жақты. Тамара диванда, Асқар өз орнында отырды. Көптен берлі кеуіли болып, көз қумарын тарқата алмай жүрген Тамара сөзін баслады.

— Ашық айтқаным ушып кеширім сорайман, мен Сизге ашықпан! деп қас қабағын ойнатып көз жанарын жарқыратып, жымыңлап қойды Тамара. Мен сизге ашықлығым хаққында әңгиме айтыуға қуштар едім. Сиз усы кабинетіңізде түңги саат төртке шекем отырсаңыз, мен де түн уйқымды төрт бөліп, екі көзім хәм ойларым сизде болады. Талай мәртебе айтыуға умтылсамда баталмадым. Мың айтқан менде нашар атымыз бар, әдеп-иқрамлылықты сақлағымыз келеді. Сүйгеніміз бенен әуеле сөз бенен емес, көзіміз арқалы сөйлесеміз...

Сизиң сулыу саўлатыңыз әлле қашан мені өзіне тартқан. Көзіңізге көзім түссе сол күні маған уйқы жоқ. Дийдарласып қалсам Сизден дәрман алғандай боламан. Ушырасып қалсам қызыл шоқлы ушқын атқандай бетіме қызғыш түс пайда болады. Қарама қарсы келип қалағойсам күштарлығым қызғынлай баслайды.

Асқаржан Сиз десем бүлбилгоядай сайраған тилимді тоқтата алмайман. Сизге ашықлығымды құрдасларыма айтсам, оларда қуўанады. Сиз деп саўдайы болатуғын болдым. Сизиң кеңсеге айнасы қараған жайды жақында ғана кирейге алдым. Мақсетім Сизди сыртыңыздан көрсемде, киргенде, шыққанда дийдарлассамда, көзімнің қыйығы илип кетседе жанған жүрегімнің жалынын өширер деймен.

Басқа неспі айтайын, сөйлер сырым, айтар аўхалым усы. Менің мақсетім мухаббатымның тәғдйіри усы. Менің өртенген жүрегіме от салсаңда, жанған шоғымды өширсеңде ықтыяр өзинде. Қызды жигит, жигитти қыз сүйіу өмир ызыамы ғой... Артық сөз айтсам кешир! Жаўабы Сизні жүрегіңізде тур... Мен бир гүлмен солдырсаңыз да өзиңіз, құлпы дөндирсенізде өзиңіз. Қәпесте турған кеуіл бөденесіп сайратсаңызда өзиңіз, бузсаңызда өзиңіз... Сенлик болсам саўлатымызда саяңыз боламан. Жақ десеңіз жанған өртіңіз

жалыны боламан. Қол берсеңіз пендеңіз, кеуилиңіз сүйсе шабандозыңыз боламан! деп Тамара иши бауырыпа кирип сөйлеген сөзін мында бір жылға наз бенен зорға тауысты.

Асқар Тамараның ашықлық қаққындағы әңгімесін асықпай уңқыл-шұңқылына шекем қалдырмай тыңлады. Тамара өзі баслап, өзі тоқтамағанша сөзіне тосқынлық қылмады. Тамара сөзін тауысқаннан соң «Түсіндім.. Көреміз...» деп Тамараның сол билегінен ұстап орнынан тұрғызды. Асқардың қолы Тамараның билегіне тийген уақытта «Мені сүйеді ағ...»—деген Тамара көзін жумғандай болды. Әлле нәрселерден қауіп еткендей тағы көзін ашты.

Асқар Тамараның билегін ұстауы менен есикті ашып сыртқа шығарды. Кабинеттің есігін ияди. «Хош болыңыз... Соңырақ сөйлесерміз...» деп, Асқар үйіне кетті. Тамара таң алдында таранған тауыстай қала берди. Тамара Асқардың сөзіне толық түсінбей, таңланыуы менен қалды. Асқар көз ұшына кеткенше сыртынан тигіле қарап тұрды.

Артына айланып бірде қарамаған Асқар үйіне барып жатып қалды. Сол күннен баслап Тамара Асқардың ізін түсіп алды. Асқар қайда барса, Тамара солманда болды. Гә Асқарға ұшырасты, гә сыртынан сығалады. Құлласы қолы тийсе Асқарға күнне алты мәртебе қатнаған уақыттары болды. Бірақ Асқар Тамараға бірде бауыр басатуғын сөз айтпады. Кеуіл аудармады.

Қанша күнлер, қанша түнлер Асқардың кейініне түскен Тамара хеш табысқа ересе алмады. Тамара талай мәртебе Асқардың алдында көз жасын төкті. Талай мәртебе талабанлығы толып тасқандай, хийлелер менен мында бір насларға бөленди. Бірақ Асқар булардың биреуінде бас иймеді.

«Прокурор деген мухаббаттан аулақ болама? Асқар алғыр қырандай жигит ғой, буның мухаббаты қайда кетті екен? Ямаса адамгершілігінде бір кемшілік бар ма екен? «Тас бауыр прокурор екенсең...» деген уақыттары да болды, Тамараның.

Асқардың бұған бауыры еримеді.

Бір күні аздаң Асқарға қашқындарды ізлеу қағазы келіп қалды. Қағазда Тамараның хәрқыйлы сүүрегі бар. Сол қағазда «сizin территорияңызда усы келіншек болса тезлік пенен тутқынға алып бизге айдатып жиберіңіз! Оның хәзирги фамилиясы Талмасова Тамара Тацсықбаевна, ал рас фамилиясы Тацбаева Толғанай Танғышбаевна»—делінген.

Асқар келген хатты қайта-қайта оқыды. Сүүретлерге қайта-қайта қарады. Тамараның толып атырған сыры бар екенін биліп, «кеуіл сүймегенге көз таслама?» деген дурсы

екен. Ақыллы сөз айтқан ата бабалар ай... Рухыңызға алғыстар болсын!» дегендей, ой өзегіне тоқтады. Асқар келген хаттың Тамараға тийіспен екенін, яғни Тамараның қашқып екенін анықлады. Милиция бәлімнен екі милиционер шақырды. Аптекада Талмасова Тамара Таңсықбаевна деген хаял бар. Хеш адам менен сөйлестірместен, басқа жаққа жиберместен, жолда ямаса аптекада көзден тасалатпастан алып келиңіз! деп милиционерлерге тапсырма берді.

Екі милиционерде Тамараны жақсы танытуғын еді. Сизди прокурор шақырып атыр дегені сол екен. Тамара тоқтамастан күле шырай беріп, аптекадан шықты. Қараса екі милиционер кейіннен ізбе-із киятырған екен. Тамара тоқтамастан артына бурылып бір қарады. Милиционерлерге бір-бір-бірім көз таслады. «Мен жақсылық па екен десем, бір бәле бар ғой... деп, Тамара қәуіпсінді.

Қәуіп еткен Тамараның ойы теңіздей толқыды. Дәр्याдай бурқыған қыял көз алдына өткен өмірлерін дүбелейдей дүбетті. Өмір өгкелері үңгірде ууылжыған геуректей сүйегі сарғайып, тұқымы шашылған болып кетті. Не қылдырып билмей, мыйы ауылжыды. Қеуіл тилеклери аққан суудай сылдырлап сахраның қойнына сүңгігендей болып кетті. Тамара тыным таппаған ойдың ақырына жетіп, бір жуу-маққа келмей-ақ прокурордың есигіне киргепін билмей-ақ қалды.

— Сәлем Асқаржан! деді есіктен кіре сала, мыйық тартып наз бенең.

— Сәлем! ден, сууық салқып жууаптан кейін Тамараға тайсалмастан қарап қалды Асқар.

— Мени шақырған екенсіз!

— Шақырдым...

— Неге?!

— Сизди иркиўге аламан.

— Көзіңіз қалай қыяды?!

— Сиз усағанларға мийрим шапаат жоқ.

— Мөлдір муҳаббатым ылайланып кеткен жоқ па?

— Ылайланбақ түўе, әллеқашан қаработқасы шыққан екен.

— Прокурордың муҳаббаты қайда?! деді, албырап Тамара.

— Прокурордың муҳаббаты халықтың хызметінде дел, шорт кесип жууап қайтарды Асқар.

— Қамауыңызға қайылман. Бирақ бір ғана қол қабым бар еді, соны алып келейін.

— Жоқ!

— Қәдірли қол қап еди. Сүйгенимнің берген естелигі еди.

— Жоқ болмайды.

— Мынау еки мың манат, ал жаным Асқар! Мени азат қыл. Мен отыз еки тисимди қопарып тасласада тисиммен шығармайман, деп, Тамара бір тода ақшаны Асқарға усынды.

— Тарт қолынды, ақшаны ал қайтып деп, усынған ақшаны Асқар өзіне қайтарды.

— Ал жаным Асқар! Мени ая!

— Сизди аяўға болмайды. Милиционер жолдаслар тезлик пенен келиң деп сыртқа дауыслады. Еки милиционер есикти ашыў менен таяр болды.

— Мына ҳаялды ирқиўханаға апарып, мына еки мың манатқа акт дүзин, начальник милицияға түсіндирип ҳәзир айтаман. Алып барып қамаң! деди Асқар. Тамараны еки милиционер алып кетти.

Тамара жолда жылады. Асқарды жақсы көретуғынын айтты.

— Еки милиционер Тамараны алып барып тапсырды. Асқарға параға берилген еки мың манат ҳаққында акт дүзилди. Асқар қайтып келген еки милиционер менен аптекаға барып Тамараның қол қабын алды. Қол қаптың бармағының биреўиниң ишинде кишкентай ғана жалпақ шийшениң барлығы анықланды. Сол шийшеде уўдың сақланғанын врачлар менен жуўмақ шығарды. Тамара сол күни түнде ақ айдалып кетти.

Тамараның қашып кеткен жериндеги суд орынлары судлады. Тамара (Толғанай) Тәңирберген Талмасов дегенге турмысқа шыққан еди. Ол Тамараны медучилищени тамам етип шыққанда медсестра болып ислемейсен. Үлкен бир өндирис орнында кассир болып ислейсен, сен арқалы менде соған завхоз болып иске ориаласаман, деп жаман қыял менен жұмысқа ориатқан еди.

Тамара төрт бес ай өткеннен кейин Тәңирбергеннің айтыўы бойынша ақшаны күн сайын көбирек алып үйде сақлаўды үрдис етті. Жылманлап жүрип Тамараның исенимнен кирген Тәңирберген, ҳеш жерде ислемегени ушын Тамараның ақша салған сумкасына, тыйын салған қалтасына қумарлана үрдис болды.

Тамара бир күни өндирис рабочийлары менен техник-инженерлерине айлық алды. Тамара алпыс мың манат ақшаны алып, шөллегени ушын сусынымды қандырайын деп үйине келди. Келсе Тәңирберген өтирик ғана уйықлаған кири усап жатқан еди. Тамара Тәңирбергеннің уйқысын бузбастан, — оятбайын деди. Өзи чай қайнатыўға кухиясына кетти.

Азанда алпыс мың манатты алатуғынын билген Тәңирберген Тамара кухняға кеткеннен-ақ оршынан өрре турды. Сумкадан он мың манатты урлап алды. Төсегиниң астына таслады да уйықлаган киен қусап жатып қалды. Тамара чайын ишип болып кеңсеге кетти.

Тамара кетпүден он мың манатты қалтаға басып Тәңирберген зып берди. Деминиң арасында көзден ғайып болды. Ақшаны адамларға ғилыққа бергенде он мың манат жетпей қалып, Тамара толғануы менен зар жылады. Биресе банкиге, биресе ақша санап берген кассир алды деп жала жауып бақты. Ақырында күйеуи Тәңирбергеннен кәуип етип, таба алмай өзи де зып берип қашып жүргени еди: Он мың манат ақшаны ала қашқан Тәңирбергенди де тиінсли органлар тапты. Екеуинде судлады.

Арадан бир нешше жыл өткеннен кейин Асқар Тамарадан хат алды. Жолдас деп айтыуға ҳақым жоқ. Сизге мың мәртебе алғыс айтаман, миннетдарлық билдиремен. Сиз мени өлимнен алып қалдыңыз. Баяғыда мени қолқап алыуға жибергенде, қол қаптағы өзиниз көрген уұды ишип өлер едим. Сизниң адам өмирине болған муҳаббатыңызға мен бүгин исендим. Сизге тағыда деп саулық, ұллы бахыт, узақ өмир тилеймен. Менде жақында азат болып халық хызметин етип, гүнамды ақлауға ант етемен, хош бол қәдирли прокурор! Халық ушын болған муҳаббатыңыз арта берсин! Тамара яғний Толғанай деп хат жазыпты.

Асқар хатты алып оқыды. Халық хызметин ушын болған муҳаббатыңыз арта берсин! деген сөзди тәкирарлағандай, Асқар өз-өзине исеним менен күнделикли прокурорлық хызметин дауам етти, қылмысқа сазауар болғанлардың өмирлериниң айнасы ҳәмме уақытлардада оның көзиниң алдында көринип елеслеп турды.

СУЙГЕНИМ САРА

— Сара! деп бақыраман. Тау, тоғайлар жаңлайды.

— Саражан!—деп шырлағанымда, теңизлер толқығандай сезиледи. Пүткил адам инсанияты маған қарап тұрғандай сеземен... Ҳәмме қулақ салады. Гүллән адам тыңлайды. Бирақ сондада өкиишлимен, Сара маған қарамайды.

— Неге қарамайсан Саражан?!

— Нәзеринди бир ғана тасласаң әрмансыз болар едим.

— Сениң қара көзлеринен ышқы ушқыны жүрегиме түстн. Ҳеш болмаса бир ғана нәзер салсаң болмай ма Саражан! деп налынаман. Айтқанымды қылмайды. Мениң меҳрим, муҳаббатымпың не бәлеси бар?—Неге маған бир қарамайды?! Неге мениң жан жүрегимди,—жара шыққан жалынлы сөз-

лерге қулақ аспайды. Сараның алдында не гүнәм бар?!—Әй тоба!...

Раўшаң көзлер жайнасын!—Деймен ишимнен...

Сара деген ат сана-сезим менен бирге қосыла қаныма сиңиди ме деймен...?! Жатсам да, тұрсам да, Сара сөзи суы-сулыу болып тәкирарлана береді. Екі сөздің бирипде Сара деп сөйлеймен. Сара десем, оттай ыссыденеме шийрин жаныма жағымлы салқып самал киргендей рәхәтленемен. Сара десем, қулпы дөнген бағлар ишінде сейил етип жүргендей боламан. Сара десем, сансыз бұлбиллер сулыу бағларда сайрап турғандай болады.

Азанғы ашаұымда Сара. Түндегі татлы ұйқым да сара. Таң шолпаным, жайнаған қуяшым да Сара! Өмірімде басқа дөшпәрсе өз көзіме көринбегендей. Сара деп сөйлесем сахра майданлар суўға қанғандай, менің де мийрим қанады.

Ой Сара! Сенің қандай кәраматың бар? Сыр сандығыңды аш! Гилтти қолыма бер! Мен сенің ишки сарайыңды аралайын. Бери келши баўырыма басып, қушағыма қысып сүйейин! Менің Сараға болған муҳаббатым жаңа ғана қызыл шоқтай қызарып жанып киятыр. Бул қызыл шоқта күннің қуяшы, айдың нуры бар ма деймен. Жердің жайнаған жалыны, суўдың бурқыраған тасқыны бар ма деймен?! Жұлдыздың жалт-жұлты бар ма деймен. Өйткені жүрегімде жалын, кеўлимде күн, көкірегімде тасқын, нәзерімде шың. Күни де, түни де Сара деп жаңады да турады.

Сарасыз тұрғым келмейді. Сол Сараның кейіннен сергиздан болғандай, ериксіз көшеге шықтым. Шымбай мийманханасының шығыс жағына шарық урып жүріп қайтарман. Базда ақырып, базда жас нәрестедей апылтапыл басып ғана жүремен. Кеўлим көкті гөзлейді. Көзім төрт тәрәпти шарлайды. Әлұан көшенің қушақлы, сулыу кеңлігін басып Кегейлинің көпирине шыққанымды билмей де қалдым.

— Достым тоқта! Сараны көрдің бе?—дедим өзіме усаған орта бойлы жигитке.

— Жоқ! деп жууап қайтарып, жүріп кетти ол.

— Қарындасым Сараны көрдіңіз бе? дедім қаракөзлі, қуйғаш қаслы қызға.

— Жоқ!—деп, ол оңатайсызлау қарап кетти маған.

— Шымбайлы дослар! Сараны көрдіңізбе дедім.

— Жоқ...! деген дауыстар Кегейлинің екі бойын жаңлатып жибергендей болды.

Көзімді жумдым. Қатты тислендім. Сараны таба алмағаным, адамлардың Сараны билмейміз, көрмедім, жоқ дегеніне арым келді. Қатты жумған көзімнен ашы, ыссы, жас шықты. Қуйқам түршігіп, тула бойым қал-

тырап кетти. Не қыларымды билмедім. Аўыр ойландым. Көз алдымнан Сара менен бирге өскенім, билим алғаным, тәрбияланғаным гезекпе-гезек өтті.

Әллен ұақытта көзімди аштым. Қарсы алдыма қарадым. Көзлеріме жас орнына нур орнады. Туман орнына қуяш жарқырады. Қумарта қарадым. Сын-сымбаты келіскен-ақ сийнеси аспап гөзлеген, көзлері жаўдыраған жүзі гүлдей ашылған суп-сулыў Сара көзіме отгай басылды. Көз жасымды сүрттім. Тағы да қарадым. Анықлап қарасам қарсы алдымда салланып жылўа тартқан Саражаным екен...

— Саражаным!—дедим қуўана қушақ ашып.

— Мақсетім!—деди Саражан жуўыра адым басып.

Қушақласып сүйістик.

Көз қумартқаннан қызарыңқыраған Саражанның сулыў сымбатына бир қарадым. Қарадым да Кегейлиннің ығына барып шомылдым. Қыз екеўимиз Қалақ, ойнадық... Аралдың аққуындай жүзген Саражан суў ишнінде сулыўлардан да суп-сулыў болып көзіме көріпди.

—Шымбай гөззалы...!—дедим.

— Не дейсіз,—деди Сара суўдың шалпылдысынан естип киремей.

— Сара сен Шымбай гөззалысаң!—дедим, тәкирарлап.

— Аса, мақтама!

— Солай Сара!

— Олай қарама!

— Неге!

— Уяламаң...! Деген Сараны суўдың шетине апардым. Сонша жыллар бойынша, излеген Сарам. Сонша күнлер, түнлер бойынша шаўқым салып шақырған Сарам бүгін менің менен бирге, жаңа өмирдің жайнаған қушағына кирди. Сара менен менің тарийхымда туңғыш прет ушыр-асқаным еди. Ол:

— Мақсетжан,—десе, мен:

— Саражан! дейтуғын болдым.

Бизлер бүгіннен баслап жүрсек жолымыз бир, өлсек гөримиз бир!—деп мәңги баўырманлыққа серт қылдық.

* * *

Институтта бир неше мың гошшақ жигитлер менен, бир неше жүз гөззал қызлар оқыйды. Олардың ақыл-қуўшы, ғайрат күши сана сезімі толы. Сын-сымбаты келіскен. Сулыўлықта бир бирінен өтеди. Әдеп-иқрамлылық хұрмет, ләззет адамгершіліктің жоқары сыпаты оларға дәстүр болып сиңіскен.

Олар бир биріне қамырдан қыл тартқандай етип, Сиз, Биз деп ғана сөйлейди. Сөйлегенде сөз биринің жүрегіне

бириниң сөзи майдай жағады. Барлығы бир адамның баласындай бауырман. Олар бес жыл ишинде бир есиктен кирип шығады. Бир қазаннан ас-ауқат, ишеди. Бир жатақханада болады. Булманда билим докторлары, билим кандидатлары, тәжирийбели муғаллимлер ул-қыздың ата-анасындай тәрбиялайтуғын, оқытатуғын билим булағына қандыратуғын азаматлар ақсақаллар бар.

Қызыл жүзлі хоширей жигитлер менен гүлдей ашылған қызларды көргенненде ғарры болсаң, жасағың келеди. Жас болсаң солардың қасына барып қосылғың келеди. Жайнаған жаслықтың маканы болған булман адам инсаниятының келешек өмирине күн қуяшындай нур жағады. Жас әуладлар ушын гамхорлар таярлайды.

Шоқ жүрекли, жалынлы жаслар қаламыздың, билим сарайының ғана мақтанышы емес, соған қоса мийнет майданының да мақтанышы. Олар барлық жәмийет жумысының жан күйер активлери. Олар бағлар ушын нәшелер егеди. Олар жаңа өмирдин тазалығын сақлайды. Олар бағды қулпыртқан гүллер менен бөлейди. Олар бәри гүмис салы менен ақ алтын пахталарын тәрбиялайды. Оларды қырманларға тасыйды. Билимге ақыл, мийнетке палуан азаматлар, бундай қызлар менен улларға ел-халқымыз мақтанады.

Мыңлар қатарында Сара менен Мақсетте усы институтқа келди. Сара экзамен берди. Институтқа кирди. Мақсет Институтқа кире алмады. Бул ҳәдийсеге Сарада мақсетиниң өзиде қана. Мақсет бенен қосылып Сара Шымбайға қайтып кетпекши болды. Бирақ Мақсет буған көнбеди.

— Сен оқы, мен басқа ўақта келип институтқа киремен. Сениң кеўлиң менде, мениң жүрегим сенде. Мен сениң институтқа киргениңди қоллап қуўатлап, қутлықлайман. Сен оқыўдан қалма! деп, Сараға ақыл берди. Сара Мақсеттиң ақылына атғыс айтты. Сара менен сүйинип хошласып Мақсет Шымбайға кетти. Қапа болған Мақсет Шымбайда үйинде бир қонды. Азанда ерте турған атасы менен анасына Бухарадан-Уралға газ апаруў ушын қурылған қурылысқа хызметке кетемен деди. Ата-анасы қарсылық көрсеткен жоқ. Мақсет Сараны көрпип кетсем иренжир, барғаннан кейин хат жазайын деп, Шымбайдан шыққан Мақсет Нөкиске иркилмеді. Мақсет сол күннен баслап Устиртке кетти. Бухара-Урал газин қуруў магистралына иске кирип алды.

Шымбайдап келген Сара ҳә демей ақ бул қалаға үйренисип кетти. Сара сулыў екен! Сын-сымбатына қарай ақыл-хушты да берген екен! Күни-түни демей сабағын таярлайды, китап оқыйды. Барар жери: асхана, китапхана клуб, почта. Басқа ҳеш жерге бармайды. Анда-санда кино,

театрға коллектив пенеп гана барып қайтады,—деген сөзлер студентлер, мугаллимлер арасында таралып кетти.

Сара күндеги әдетиндей ерте турып, кеш жатады. Азанда журттан бурын, турады. Бүгинги болатуғын лекция бойынша китаптарды тәкирарлап қарайды. Жазган те-традларды көзден өткереди. Жазып алган конспекциясын көреді. Қулласы оқыў, студентлик ис бенеп күн сайын машқул болады.

Қурдаслары менеп азанғы аўқаттап кейин аўдиторияға келип отырады. Келгенниң көзи Сараға түседі. Айдай ашылып, күндей күлимсиреп отырған Сараның сулыўлығы хәм-мени өзине тартады. Қап қара нилдей көзи, ойнақшығанда көрген көзге шоқ басады. Барлық студентлер, хәттеки лекция оқыған базыбир мугаллимлер де Сараға қарап сөйлеўге сылтаў табады. Қайта-қайта қарағысы келеді. Сөйлеген сайын Сараның отырған жағына қарай бурылғысы келе береді и...

Кишкене гана аўызды қаплап турған еринди қызылға бояп қойғандай көринеді. Сыңғырлаган сес бенеп сөйлегенде Сараның тислері маржандай жарқырап кетеді. Мәйектиң шысындай ийегинен бир тислен алғыс келеді. Ақ бугағы бүлкилдегенде барлық әрманның сонда тургандай сезиледі.

Көпшиликтің көзине түскен Сараның күн сайын сулыўлығы артты. Ақылына ақыл қосылды. Сана-сезими толықты. Қодди қәуметі беккемленді. Арадан алты ай өткенде Сараға сүйсипп қараўшылар қапталласыўға қарады. «Бир көрген билис, еки көрген таныс» деп жигитлер жымыя күлип, көзи гана емес кеўлинде аўдарды. Бара-бара асхананың, китапхананың жолын аңлыўшылар көбейди.

Сара Қалинин көшесиндеги жатақхананың жигирма алтыншы компатасында Арыўхан, Гүлистан деген қызлар менеп үшеўи турды. Үшеўи де сулыўлықтап да ақылдан да бир—биринен кем емес еді. Арыўхан бийдай иреңнен келген ақ бозлақ, ашық минезли, кишипейил кеўли ашық қыз. Гүлистан болса кең қушақлы, ири жоталы, қөлем қас, қара көз, қолаң шашлы қараләрен қыз еді. Солай да барлығы да Сараға тең келмейди. Тек гана Сараны емес, қасындағы қурдаслары Арыўханда, Гүлистан да жигитлердиң көзине булттап шыққан жулдыздай көринер еді. Сара, Арыўхан, Гүлистан кимге де болса унарлық минезлер менеп жыллы жүзли, жағымталлыққа бай қызлар.

Бир сыпыра ашықлар жатақ жайдың жағдайын тексеріўде, биреўлери жайлардың тазалығын көриўге, биреўлери жыйналыс шақырып, биреўлери китаптар сораўға, хәттеки биреўлер хеш нәрсениң илажын таппай, сәдебимди тағып бер, ямаса ийнс-сабақ таўып бер деўшилерде болды.

Кулласы қолынан келгенлері епті, келмегенлері күлкілі нәрселерді ойлап келер еді. Базы биреулері Сараны қорқытып жүрді. Қапада қылды. Хатымызға жууап бермейсең, сөзімізді қулағына илмейсең деп, қайғыландырды. Кеўлине тийди... Сараға сабақ таярлауға тосқынлық қылғандар да болды. Қапа болған Сара өзі менен бирге оқыуға киргенде Зийбагүлдің апасының оқытпай алып кеткени, Үлмекен оқыуға хожалығы көтермейди деп, шығып кетулері көз алдына келди. Солардай етип, менде кетип қалғанымда бундай «бәлелерге» жолықпаған болар едим, депте ойланды. Бирақ та Зийбагүл менен Үлмекеннің оқыуды таслап кетип, жаслай турмысқа шығып бала-шағалы болып, ошақтың басында ошарылып отырып қалғанын ядына түсирди. Оқыуда қалып билим алып атырғанына ыраза болды. «Қызға мың адам сөз салады, сүйгені алады! дегендей—деп, өз-өзине тәселле берди. Оқыуын дауам етти.

Сараны сүйишчилердің саны да артты. Жигитлер жүрекке жүрек қосып, топар-топарға бөлінди. Ана топардың жигиті Сара менен бизлер бұрын сөйлескенбиз, десе мына топардың жигиттері Сара менен тек бизлер ғана бұрын сөйлесе аламыз деп аттай шабысты, жорғадай жарысты. Топарласқан жигиттердің арасында бир биреуінен қызғаныушылықта пайда болды. Бирақ ақыбеті аманлық болып тарқасты.

Сол көп сүйишчилердің биреуі Атабай, биреуі Төлеген, тағы биреуі Ұзақбай еді. Атабай медшколда оқийды. Атабай менен бирге медшколда Сараның бөлесі Нарымбетте оқийды. Атабай орта бойлы, кең жауырынлы, қой көзлилеу сулушық жигит. Ол өзінің ақылы менен ойлаған исине өзі жетеалмай кисинің жәрдемі, ақылы менен күн көриуге жасынан бейімленген жигит.

Бир күні Атабайды Нарымбет институтқа ертип келди. Бундағы мәқсети бәнесі Сараны көрсетиу еді. Атабайдың сүйиклі еки әдеті бар. Бириншиси сүүрет түсириу екиншиси мотоцикл айдау. Егерде сүүрет түсириуге барлық пәрсесі болса күні-түні, әсиресе қызлардың сүүретін алыуға еринбес еді. Егерде мотоцикл сынбай, бензинсиз айдалатуғын болса күні-түні үстинен түспей, мотоциклдің үстінде уықлауға да қайыл. Ол спорттың боксинде жамап көрмейди. Базда тумсығы ууылып, ямаса биреудің тумсығын ууыпта жибереди.

Атабай қызлар менен қоса Сараның сүүретін алды. Сүүретке түсириуге хәркимнің де қумар екенін Атабай жақсы биледи. Бир алғанда еки, еки алғанда үш мәртебе алды. Сүүретке түсириушілер әўеле Сара, Нарымбет,

Арыўхан, Гүлистан болса, соңынан көбейип кетип, сүүрет алыў иси бир еки саатқа созылды.

Атабайдың Сараны биринши көриўден ақ аўзы ашылып, барлық кеўли Сараға магниттей жабысты. Сүүретке аларда барлық адамға әсиресе Сараға былай отыр, олай емес, былай болсын, азырақ күлцикиреп маған туўры қара. Ал, аламан деген сөзлери менен жөнлеп отырғызғанда тийген қоллардың ҳарекетиниң өзи Сараға бир түрли қызықтай көринди.

Атабай сүүрет алғанда, Сараның өзин бөлип отырғызып алыўдың есабын таппай, ҳийлекерлик пенен қызлардың қасында ақ отырғызып, оның өзин айырықша бөлип алған еди. Сол ушында Сараның сүүрети таяр болғанда биреўин баўырына басқандай төс қалтасына, паспортының ишине салып жүрди. Сол күннен баслап Сараға сылтаў таўып, келиўшилердиң биреўи усы Атабай болды.

Атабай Сараға бир неше сылтаў таўып барса да, ол сылтаўы орынлы болса да, кеўилин ашық айта алмады. Қумарлығы болса да мәртлиги жетпеди. Сараға келерде тап усы сапары сени сүйемен! Сен мениң жанымсан! Мениң тәгдирим сениң қолында!— деп айтаман деп қуштарланады. Ал Сараның сулыў дийдарын көргенде сөз таба алмай, үндей алмай қалады. Сараға сағыныш бенен келген Атабай сөз айтыў тўё, сулыў жүзинеде қарай алмай, нәзерин төмен таслайды. Урланып ғапа көзиниң қыясын салады.

Жас жүректин әрманын, кеўилдиң арзы ҳалын айта алмаған Атабай Нарымбет бенен дос болды. Нарымбет не деседе Атабай кеўилин жықпады. Атабай ақшаға бай, қәрежетке мол студент еди. Оның сырын ақ кеўил Нарымбет еле билмейди. Ақшаны Атабай қайдан алады, қайдан табады, не ушын Атабайдың бәрқулла қалтасы ақшаға толы, оның мағанасына Нарымбет онша әҳмийет берген жоқ. Атабайдың сақыйлығы ғапа Нарымбетке ушап қалған.

Сараға ашық болған Атабай Нарымбеттиң жолында паяндоз, жұмысында жәрдемши, өмиринде өрнеги болды. Нарымбет не қәлесе Атабай арпаўлы түрде таярлады. Сара ҳаққындағы сүйгенлик сырын Атабай Нарымбетке ашық айтты. Не қәлесең сеники, тек маған сол қызды жақсы таныстыр! деди Атабай—Нарымбетке. Нарымбет бул исти мойнына алды. Сол күннен баслап Нарымбет Атабайдың ат қошшысы болды. Ашкөзлик, бийпарўалық деген бәле Сараның сағағынап илиндириўге қақбаның қолайлады. Сөйтип Атабайдың нәубәхәрде еккен муҳаббат гүлиниң ғұмналары усыннап басланды.

Төлеген тыпыршылап, Узақбай үзиле қарап Сараның

сандуғашындай сәске де, түс бепен кеш иңирде де сайрауға бір келип кетиўди үрдис етти. Солар келген ўақта да Атабай қалған заматы да Сара сендей сурланар еди. Атабайда, Узақбайда, басқасы да Сараның көзине «шыбын» шелли көринбейди. Сараның сүйгени тек Мақсет. Олар келген ўағында Мақсет қасында турғандай көринеди. Мақсеттиң қасында буларды жининен бетер жаман көреді. Олар сөйлесе торанғылдың өзегин тоқылдатқан тоқылдақтай көреді.

Адамның айнасы кеўлинде болады. Сара Төлегенди де, Узақбайды да Атабайды да кеўил айнасынан өткерип, олардың ишки, сыртқы дүньясын жүрек тәрезисине салып қанша салмағының барлығын өлшеп көрген. Тәрезиниң бир жағына Мақсетти, бир жағына барлығын қойып өлшегенде де Мақсет барлығынан басым шығады. Қайсысы болса да Мақсеттиң қуўақы минезинен басқашалау көринип турады. Сара Мақсетти меҳрибаным деп сыйлайды.

Сараның Мақсетти сонша жақсы көргенлиги Атабайға да, Узақбайға да, Төлегенге де расын айтып турды Сара. Мен Сизлер менен маўаса бола алмайман. Мениң мақсетим оқыу. Мен билим булағына қаныўға келдим. Мұхаббат булағының нәўшеси еле асықпасын. Сизлердей меҳрибан адамым бар. Ол да институтты тамам еткеннен кейин болады. Маған тосқынлық қылмаңлар. Мениң хақ кеўлиме шубха келтирмеңдер. «Мен оқыўым керек» деп Сара булардың барлығын да талай ирет айтқан еди

Бир күни түнде Нарымбет бети аўзы даладай қап болып, Сараның қасына келди. Жигит болса да кеўлин иркип тура алмай, Сараны қушақлап өксип-өксип жылап жиберди. Сара Нарымбетке ғамхорлық етти.

— Не болды,— деди Сара албырақлап.

— Урып кетти.

— Қимлер.

— Қимлер екенін билмеймен.

— Не деп урды?

— Неге жигирма алтыншы комнатаға келе бересен деди.

— Онда бөлем Сара бар, соған бараман дедим.

— Бөлең емес, басқа бөлең бар деди.

— Ҳеш қандай...

— Енди қандай...

— Енди қайтып бармайсаң.

— Бараман. Туўысқаннан айырасаң ба? дегенім сол екен. Көзимниң алды тынып кетти, қайта-қайта урды. Қайта-қайта тепти. Көйлегим менен кийімлеримди жыртты. Астым жер, үстим тепки болды. Силикпемди шығарды.

— Түри-түсин билесең бе?

— Сары-сыплы, ири геўдели, қыйқаш көзлі, қарыўлы шаққан жигит. Даўысы ирилеў.

— Төлеген екен ғой деп, Сара айта жазлап қалды.

— Енди қайтып шықпа майданға.

— Қалай шықпайман, кино-театрға бармайман ба, арман-берман жүрмеймен бе?

— Мендей болып жолдасларың менен топарласып, барып қайт.

— Жас жигитпен. Сүйетугын қызымада жигитлерди топарластырып алып барып жүремен бе, деп қамықты Нарымбет.

— Өз жағдайыңа қарап жүр. Сақ бол.

Арыўхан, Гүлистан, Сара Нарымбеттиң кийим-кеншегин, көйлегин тигип жуўып берди. Утюг басып қайтадан кийиндирди. Сөйтип үшеўи медшколға апарып салды. Нарымбет енди қайтып, бир өзи жүрместей болып, ант ишкендей жайына кирип кетти.

Сараны сығалап қарап жүрген Узақбай менен Төлеген жолында турған еди. Биреўи жолдың оң жағынан, биреўи сол жағынан жетип келди. Сара сескенди. Гүлистан гүдикленди. Арыўхан албырап қалды. Узақбай урда-тут шаққанлық пенен Сараны подурчка алғаны сол еди.

— Кет деймен қасынан,—деди Төлеген тоқтап қалып.

— Қимге айтасаң?

— Саған айтаман.

— Сара меники...

— Сеники емес, меники...

— Мен аламан Сараны...

— Жоқ мен аламан.

Екеўи бир-бирине ентиге умтылды Төбелесе қоятуғын түрп болды. Қызлар ақыллылық пенен жигитлерге жалына жабысты. Төлеген менен Узақбайды урыстырмады. Төлеген менен Узақбай қораздай, түйе тауықтай бір-бири оқысын бір-бири тебиспекши еди. Қызлар оларға ықтыяр бермеді:

— Ақылсыз адам урысады...

— Биреўиң мени...

— Биреўиңиз мени...

— Қаны қатып жүрген биреўи Сараны неге алмайсызлар! деп, қызлар жигитлерди қызартты. Әри бериге алды. Ойнады, ойландырды. Егерде бир ис қылсаңлар ректорға, парткомға, комсомол комитетине айтамыз деп қызлар қызған жигитлерге снысат пенен даўырық салды. Төлеген менен Узақбай тым-тырыс болды. Хәзир екеўиңиз де үйлеринизге қайтың, азанда экзамен болады,—деди Арыўхан. Арашаға түскен қызлар Төлеген менен Узақбайлар көз ушына кеткенше қарап турды. Жигитлердиң жолда урыс-

пай-кейіспей екеуі екі жаққа кеткенин көрген қызлар жатақ жайына келип жатып қалды.

* * *

Бухара-Урал газ құрылысына кирген Мақсет шофер болыуға құрылыстағы үш айлық шоферлық курсына кирген еди. Үш айдың ишинде Мақсет жақсы оқыды. Ол мектепте оқып жүргенде машина хәм трактор айдайтуғын еди. Бул манда тезлик пенен үлгерип алды. Үш айлық курсты питкерип, экзамен берип үшінши класс шоферы деген право алды. Хәзир Мақсет жүк машинасы менен жүк тасып жүр.

Бухара-Урал газ магистралының құрылысында қызғынлы хызмет етип жүрген Мақсет құрылыс материалларын тасыйды. Азақ-ауқат тасыйды. Машиналардың бөлеклерин алып келеди. Бухара менен газлы, газлы менен Шахпақлы, Шахпақлы менен Гуриев, Уралға шекем қатнаған Мақсет көп ғана жерлерди көзден өткерген еди. Шадлы шофер, шаққан шофер, Бухара менен шахпақлының арасында мийнет шабандозы болып масайрайды.

Газ құрылысындағы барлық рабочийлар, құрылысшылар, шоферлар, инженер-техниклер, изертлеушилер Мақсетти жанындай жақсы көрди. Барлығы бирден хұрметледи. Мақсет бир адамның да айтқанын қайтармастан, саўдаласпастан орынлады. Құрылыс иси арасында жора-жолдасларының түнде болса да жүгин бир жерден еккинши жерге көшкендей, мүликлерин тасып беріуге еринбеди. Қол-аяғы жеңил жәмийет иси ушын жалынлы жүрекли жаслардың бирн болып газлы құрылысында абыройға ийе болып кетти.

Мақсет арақ ишиу, папирос тартыу, деген жаман әдетлер менен шуғылланбады. Оның жүрген жери, барған зияпаты қосық пенен танец болды. Музыка менен мийри қанғанша ойын-күлки, тамаша болды. Танецтиң қандайы болса Мақсет шаққанлық, уқыплылық пенен ойнауды үйренип алды. Жәмийет жумысын жан-тәни менен иследи. Көшпели клублардың барлық жумысларын түн бойы ислеп берип азанда жумысқа кеткен уақлары да болды.

Газ құрылысындағы жолдаслары Мақсетжан ямаса Мития деп шақырар еди. Қыстың қәхәрли күни еди. Үстирттиң үстинен машинада зуўлап киятырған Мақсет таңқалғандай хәдийсеге жолықты. Оның бир шофер жолдасының машинасы өртенип жанайын деп атырғанының үстинен шықты. Ол машина жолда жатқан изертлеушилерге суў тасыйтуғын водовоз машинасы еди. Шофер азырақ ишкен, папирос тартқан, машина, тоқтаған. Папирос кабинада көз илинген шофердиң бензин жуққан жеңине тийген. Жанған өрт пайда болған. Сол уақытта

Мақсет жетип барған еді. Мақсет тезлік пенен кабинадан түтип атып өртенип киятырған өртти өширди. Өрт өшип кабинада отырған шофер жууырып шықты. Майданға шығыу менен жеңдеги шалғайдағы өрт самал менен лаулап кетти. Шофер қорыққанынан қашты. Самал менен гүүледі. Өрт көтерілді. Мақсет қашқан шоферға жетип барып қумға басты. Қумға көмді. Өрт өшти. Шофердың сыртқы киімлері ғана күйді. Машинадағы шофер да аман қалды. Газ құрылысындағы басшылар Мақсетті ақша менен сыйлықлады. Приказ бенен алғыслар айтты. Усындай шаққанлық, уқыпшылық Мақсетте бар еді.

Мақсет бір күні үстерттің үстінде зымырап киятыр. Айнадай тақырлық кең майданшылықтағы бурқыраған жууғанлардың ийісіп кеулінді көтереді. Көркем көрінген кең дала Мақсеттің көзине суп-сулыу болып көрінді. Кең даладан киятырған Мақсеттің ата-бабасының Шымбайдан Төртүлге де жете алмағаны, жол қатнасының жамаплығынан узақтағы ағайнилерінің дийдарын көре алмай өлип кеткени, өткен өмірлері елеследі.

Мақсет майданда турғанда да, қызыл қумларда жүргенде де, шөлистанларды басып өткенде де сүйген Сарасын ұмытқан жоқ. Қайда барса да сулыу болып, қара көзі ойнақшып Сара деп көз алдында тұрды. Қосық айтса да Сара құлағына сыбырлап тұрғандай болар еді. Бір қыз бенен тәнең ойнасада хештене жоқ, Сара менен тәнең ойнап жүргендей болар еді. Бір жылдап берлі Мақсеттен Сараның кеуілі қалды. «Өзім хәржайдаман, кеулім сенде дур», деп, айтатуғын қосығында ұмытты.

Мақсет Сараға бірнеше хат жазды. Дәслеп жалынлы жүректен сәлем жоллады. Қууанышын билдирді. Соңынан сағынын сарғайып «сүйиклим» деген сөзлерін айтты. Ең ақырында жалынып жазды. Ең соңында сары ұайымды Сараға қарай айдады да хат жазғанды қойды.

Мақсеттің жазған хатының қолға түспеуінің себебі мынадай еді. Атабай менен Нарымбет хәр қыйлы себеп пенен институт қасындағы студенттер ұшын болған ящиктесіп Сараға келген хатлардың ишнен Мақсеттің хатын алып оқыр еді. Сол ұшын Мақсет пенен Сараның арасын айырыу ұшын Атабай менен Нарымбет Мақсетке мынандай хат жазды.

МАҚСЕТ!»

Жинишке ауырыудай кейиннен қалмадың ғой. Қайта-қайта хат жазып мазамды алдың. «Қара ешкіге жан қайғы, қассапшыға ет қайғы» дегендей, саған мухаббат, маған билим керек. Билим булағына қанбағанша мухаббат дәрьясына шомылмайман.

«Баяғылар бозда қалды» дейтуғын еді бір жеңгелериміз. Сондай, сенде баяғыны күсеме. Кеуіл, өшти. Сана-

сезим күшейди. Сен қусап оқыўға кире алмаған шофер сымаққа алтыннан да қымбат ўақтымды бөлип хат жазып жүре алмайман. Сенсиз ақ, булманда жүзлеген жигитлер жүзиме перде, бетиме сүрме, қасыма осма болып жүр. Буннан былай хат жазып мениң абыройымды төкпе? «Билимлиге гүл, билимсизге шеңгел.» деген.—Тикениң тийер аўлақ жүр.

САРА!»

Усы хаттың ҳәрбир сөзи Мақсеттиң жүрегине оқ болып қадалды. Хаттың ҳәрбир ҳәриби тикенек болып кирди. Ийне болып шаншылды. Соннан берли Сара Мақсетке солып қалған гүлдей көринди. Мақсет мың-мың ойлардан кейин гүдер үзди. Сара Мақсеттен хат келмегешине қайғырды. Жылады. Зарлады, Мақсет сол хаттың дәртинен бес жыл бойы аўылына мийнет дем алысына да келмеді. Ата-анасына ақша жиберіў менен дем алыс ўағында курортларға барып жүрди. Сарадан бас пүткил безип оған көринбеўдиң мың бир ҳийлесин ислеп өз аўылына қарап жүрди. Атабай менен Нарымбет өмирдиң олқылығынан пайдаланып, Сара менен Мақсеттиң ортасына от болып түсти. Екеўин айралыққа салды.

* * *

Жыл сайын Сараға хат қардай жаўды. Сүйгеним Сара. Мине, менде Сизге шын жүрегимнен шыққан муҳаббатымды усынаман. Бул пикирди айтыўға ҳәм жеткеріўге көп жыллардан берли ойда болса да мүмкиншилги болған жоқ еди. Енди Сизден жан жүрегим менен жуўап күтемен, депти. Бир хатта:

— Кеўилим менен зейин салар деп сезим,
Хат жазамап қабыл қылсаң өзиңе,
Ашықлықтан Сизге сәлем жоллайман,
Қуштар болып нилдей қаракөзиңе.

Тағы биреў:

— Сыртыңыздан бир пай болып.
Бүлбил емес, торғай болып,
Бүгин сайрап гүлге қонып,
Шийрин жанды бердим сизге.

десе, тағы биреўи «изиндемен» деп былай жазыпты.

Қәлем киби қыйғаш қасың,
Қандай сулыў сүмбил шашың,
Сизге ашықпан заманласым.
Тап өлгенше изиндемен.

деп, түнги саат төртте түн уйқысынан төрт болған биреў солай десе, тағыда бир тәүекелши былай деген: Мен Сизди биринши көргеннен баслап Сизге болған муҳаббатым күп сайын, арта баслады. Сизиң жүрегинизге де муҳаббат

ушқыны түскендей уақыт болды, ғой. Сонлықтан мухаббат жөнінде Сизге «лекция» оқыуды пайдасыз көрдим. Мухаббаттың өмір күшіне жан қосқан менің жас жүрегім мені Сизге еріксіз сүйреп отыр деп телмірсе, тағы біреуін:

— Мухаббаттың қуанышы хәм қайғысына қармақ салғанлардың біреуін болып, хатты жазып отырман. Хұрметли Сара биринші аманатым—маған буннан да былай хат жазыуға рухсат ет. «Қыз патша, жигит ұзир» деген соранбауға илажым жоқ.

Менің ышқы мухаббатым саған дегенде тасып толады. Оның толқышына Әмнүде, Аралда төтепкн бере алмайды. Тек сен ғана ирке аласаң,—деп жазыпты, Сара барлық хатты да салқып қанлылық пенен сүйгени Мақсетти ұмытса да Сара хеш қайсысына да жууап қайтармады.

Курстан хәўескерлер кружоги шөлкемлестирилди. Сараға ашық болған жигитлердің жолы болып қалды. Усы кружокке өзлери де кирди, Сараны да тартты. «Сүймегенге сүйкембе» атлы музыкалы комедияны қойыуға таярланды. Айсәнемнің ролін Сараға, Әўездің ролін өзи алды. Төлегенге әўездің образын жасауға қоса Сараға сыр сапдықтың гилтін бермекши еди. «Еки бәне, бир сылтау» дегендей, Төлеген буннан да пайда етпеди. Бирақ та кружок агзалары пьесаны жақсы қойды. Алғыслар алды.

Күнн-түні Сараның кейніне түскен Нарымбет Сараға Атабайды мақтар еди. Атабайдың ар-намысына шерик болған Нарымбет екеўін сөйлестиріу үшін мынадай хийле тапты. Сараны Нарымбет киноға шақырды. Сара Нарымбет пенен киноға барса, кино басланарда Атабай тап болды. Сараның қасында отырды. «Жол» деген киноны көрген Атабай Сараға өз жолын түсіндирди. Кино тарқады. Атабай кетип қалды.

Бир пешше күннен кейін Нарымбет, театрда «Айгүл Абат» постановкасы бар екен соған барайық дегеннен кейін Сара «Айгүл—Абат» пьесасын көриуе барды. Ойын басланарда тағы да Атабай пайда болды. Айгүл менен Абаттай ашық болыу керек дағы, мәртлик қандай жақсы. Олардың жаслық жүрегіннің пәк екенине қарашы деп, Атабай сөйлесе, Сараның кеўлине Мақсет, Абат, Айгүл мен деп ойлап отырды. Пьеса тамам болғаннан кейін тарқасты. Сараның көзіне Арыўхан менен Гүлистан көрінди. Барлығы бирге қосылып қайтып киятырғанда «Жеңис» бағының пішине кире тоқтады.

Мен сизлерге аўқат таярлап қойып едим деди, Нарымбет Сара хәм Арыўхан, Гүлистанға, үшеуін үйде таярланған аўқатты көптен жемегені үшін барыуға келисим берди. Үйге кирип келсе Атабай отырған екен. Сараның кеўлине

селтендік кирди. Үйге киргеннен кейин қайтып кетіңі қолайсыз болды.

— Палаўды ким жақсы писиреди?

— Сара.

— Тағы ким?

— Сара

— Ондай болса Сара таяр турған қазанға тек гүриш салып палаў писирсин деп көпшилик усыныс етті. Сара қолайласып қазан-табақ бетке барды. Гөшти, майы, күйдирилип, барлығы таяр болған қазанға гүришти жуып салды. Жақсылап палаў писирди. Палаў табаққа салынды. Дәстурханның үстине палаў толған табақ келді. Жигитлер арақ құйды. Бириши рюмканы ишкен қызлардың тили үйприлип сала берди. Екинши рюмканы хәм оннан кейинде қызлар арақ ишеди. Жигитлер хәр қыйлы жоллар менен тәуирақ арақ иштирди.

Қызларды жигитлер жатақ жайына узатып салыуышын Зеленая көшесинен Чкалов көшесі арқалы Орджоникидзе көшесине шықты. Орджоникидзе көшесинен институттың жайына тирилген ушына барып Атабай менен Сара тоқтады. Атабай Сараны қатты қушақлап сүйип алды. Сара—сары сазандай туұлады.

* * *

Бәхәр келди. Бәхәр гүллери менен қоса Сарада құлпырды. Жайнаған көз жалтылдап, Сара үшінши бәхәрди Нөкисте қабыл алды. «Женис бағы» барлық студентлерди қушағына қысты. Гумша гүллер шоқ майса жасыллықлар, салқын саялар сабақ таярлауға жақсы мөкан болды.

Сара өз группасы менен сабақ таярлауға шыққан еди. Түслик жағында Төлеген, Шығыс жағында Узақбай гезек турған мергенлердей орда жатып алды. Көзлери китапта болса да, кеуиллери Сарада болды. Сараның әдеттегидей сезгирлиги олардың хийлесине толық түсинди. Сөйтип өз құрдаслары, жолдаслары менен хеш жаққа қарамастан ақыл хуушы көзи китапта болып сабақ таярлады.

Сара баслаған группа оқыудан жыл жуумағында бес пенен төрт алып төртинши курсқа өтті. Сараның сезгирлиги, зейинлиги шебер уқыбы; ақыллылығы, институт бойынша өрнек болды.

Усы жылы жазда институттағы хәуескерлер кружогиниң сайланды ағзаларынан республика мийнеткешлериниң жазғы пахта тәрбиялау ұағында мәдений хызмет көрсетиу үшін қыз жигитлерден еки группа шөлкемлестирилди. Төрткүл, Бируний, Әмиүдәрья, Хожели, Шоманай, Қоңырат районларына бир группасы, Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир, Нөкис, Мойнақ районларына бир группасы кетти. Шымбай группасында Сарада бар еди.

Студентлерден дүзілген бул агит-машина республика халықларының алғысын алып қайтып келди. Сараның дауысы Әмиүдәрьяның, Кегейлиннің, Есимнің бойларында, Арал теңизінде жаңлады. Мийнеткешлер, пахтакешлер, рабочийлар, шаруалар, балықшылар Сараның сынғырлап шыққан сесінен жүрекке жағатуғын қосықтарын еситип рәхәтленди. Сараға арнаулы алғыстар айтты.

Сол жазы жигирмаланшы августта агит-машина Нөкиске табыслар менен қайтты.

Оқыу басланыуға он күн қалғанлықтан Сара дем алайын деп ауылына қайтты. Жазгы дем алыс уағында пәрдийуал салып берип жәрдем көрсетип атырған Атабайды Нарымбеттің ата-анасы оғада жақсы көріп қалды.

Атабай Нарымбеттің анасына иймамның өгей баласы екенін айтты. Сараға ашық болып усы бетте көресе аламанба, усы жақта өмир жолымды бир соқпақтан айдып жолға сала аламан ба, соған адам табылар ма екен деп келгенинде айтты. Сара ушын неден болса да қайтпайтуғынын қандай хәрекет болсада қашпайтуғынын айтты.

Атабайдың сөзіне зейин салған Нарымбеттің анасы Зәмийра сол күни ақ Сараның анасы Зийуарға барды. Атабайдың Сара ҳаққындағы арызын айтты. Атабайды ақыллы жигит, ғамхор адам болады, Атабай жан жүреги менен Сараны жақсы көреді екен. Атабай оның өзи менен дос доктор жигит, өзи илгир жигит, өзи дүньялы адамның баласы екен. Хәзирети ийшанымыздың төли екен деп мақтады. Атабайды қанша мақтаса да Зийуар «қызым ақылсыз емес, оқыуын тамам еткеннен кейин өзи ақ биреуді гөзлеп турмысқа шығар дегеннен басқа хеш нәрсе айтпады. Зәмира Зийуардың жууабып қолайсыз көріп үйине қайтты.

Бир күни Сара сууға барған еди. Люлкили мотоциклди зырғытып Атабай менен Нарымбет келди. Еки шелек бенен суу алып киятырған Сараның қарсы алдында тоқтады.

— Қайда барасыз? деди кеўлинде хеш нәрсе жоқ Сара.

— Арыуҳанның үйине деди Атабай.

— Менинде барыуым керек еди деди көптен берли Арыуҳанды көрмеген Сара.

— Тезден кел биз күтип турамыз! деди, Нарымбет.

Сара шаққанлық пенен жүрди. Шелегин сууы менен үйине алып барды. Қийинди. Жууырып жүргендей тезлик пепен келди. Нарымбет люлкиден түсти. Сара оның орнына минди. Атабай ауылдың сыртындағы жол менен айналшыққа зымырап кетти. Жолда Нарымбет түсип, Гүлистанды ертип келемен деп қалып қойды.

Атабай тағы да зымырап кетти.

— Қайда барасаң деди Сара, — Атабайға.

— Арыўханның үйине.

— Жол мынаяқта қалды-ғой.

— Туўры жолды суў алып кетипти. Айланып барамыз. Зымыраған мотоцикль айланып жол менен аўылдың артындағы ақбас-жантақ аралас тораңғыллыққа келип тоқтады.

— Неге тоқтадың?

— Мотоцикль шикас тапты. Атабай түсіп ары-бери шуқылады. Бір дөңгелегин алып таслады. Тағы салды.

Жазғы күн адам жүзине сары нур шашып батып кеткен еді. Қара түнде Сара нурдан сәўле қалғандай, Сараның жүзи суп-сулыў болып түн пердесин жамылғандай йошып тур. Атабай бірден Сараға асылды. Атабайдың аймалаған қушағы Сараның сулыў сымбатын сүйреуи менен бийлеп алды. Қатты қушақлап сүйді Атабай. Зорлыққа ушыраған Сара шай қус қапқан шөжедей шырлады. Тыпырлады, туўлады. Көз жасы мөлдіреп жүзин жуўды.

* * *

Сараның сесті сәхәрдің бүлбиліндей сайрады. Сараның сулыўлығы сансыз сүйиўшилердің салтанаты болды. Ойнақшыған қара көзи, зийрек зейнин аса кеткен ақыллы адам баласын таң қалдырды. Бір нешше ойнап дүркин-дүркин жигитлер жан бериўге қайыл болды. Тек ғана студентлер емес, тыстанда толып атырған ышқыпазлар келди. Сараның салдырап түсіп—сырттан саўда салыўшылары көбейді.

Сара Атабай, Төлеген, Узақбайларда аз болғандай, Атабаев деген мугаллим де ашық болды. Атабаев адамзат тарихында сиздей сулыўды көргенимде, еситкенімде жоқ. Дәстандағы сулыўлар, ертеклердеги перийлер де сизден артық емес деп сулыўлық қаққында сөйлеген Сараға сыр сандығының гилтин таслап қойды. Аса кеткен арыў екенсіз деп жүрек жаны менен сөзин айтып, Сараның өмир серигиндей болатуғынын айтты.

Атабаев өмирден ада болып асып келген адам екен. Институтқа кейиннен қаралаў қағаз келди.

Әшкара болып кетти. Сараның сулыў-сымбаты Атабаевқа алыста қалды. Төлеген хәм Узақбай узақ жыллардан бери Сараның соқпағында жүрсе де шаршаған жоқ.

Сараға болған сансыз интасының еле оты өшкен жоқ. Төлеген менен Узақбай узап кетсе, Атабай Сараны анық аңлыўға қарады. Сара түнде сабақ таярласа көшениң екінші жағынан қашан шығар екен деп күтип турды. Базда қонсы жайлардың қапысынан қарап турды. Базда баяғы әдет бойынша жолып аңлды. Құлласы қақпап құрған Атабай Сараның инзнен қалмады.

Атабай жанын пидә стетугын кисидей Сараның иши-ба-

ұырына кирди. Жолында төсек болды, атса кесек болды. Қалаға келсе қаршығадай илди, түнде жүрсе түлкідей тимискиленди. Сарасыз Атабай, Атабайсыз Сара отырыспаға бармағандай изиінен атлы жаяу түскен Атабай Сараның суиқарындай қолына қонды. Тауына парұана етті. Кеуліне қуштар болды.

Бир күни түнде Атабай атасы Жалалатдийин менен өгей анасы Хұрлықаға Сараны алып келетугынлығы хаққында айтты. Хұрлиха қатты қарсылық көрсетти. Хақыйқатында Атабай Жалалатдийиннің баласы емес еди. Оның иинси Салауатдийиннің баласы еди. Салауатдийин мақсым еди— дағы, Жалалатдийин ийшан еди. Булар диний жоллар менен шуғылланып, жаңа жәмийетимізге қарсы шыққаны ушын судланған адамлар еди. Жер аударылып қайтып келген еди. Салауатдийин жер аударылғаннан келгеннен соң да, жаңа өмирге қарсы болып жармасқанын қоймады. Бурынғы елтиси өлгеннен кейин усы Химайды жас ұағында алды, Химай Салауатдийиннен отыз жас кишкентай еди.

Салауатдийин Шымбайдың батыс тәрәпиндеги Кенегес Маңғытта еди. Сол Кенегеслердің елаты Аршан кебир ауылы тәрәпинен есапланады. Аршанлардың жас қызды алғанына ашыуы келгени ушын Салауатдийинди оғада жамап көрер еди. Халықтың қарғысына ушыраған Салауатдийин Аршан кебириннің батыс жағындағы Шүйнт ауылында қаза тапты. Салауатдийин узақ аурыудан өлгеннен соң, Жалалатдийиннің қыялы Химайға ауды. Химайды Хұрлиханың үстине алыуға бел байлады. Салауатдийин 1952—жылы қайтыс болыудан ақ, гамхорлық қылған киен усап Жалалатдийин Нөкистен Шымбайға тез-тез қатнады. Барлық бәлеге Хұрлиханы көндирди. Хұрлиха көнседе Химай көнбеди. Бир алдандым, енди алданбайман, деп сөзди шорт кесті. Арадан алты ай өткеннен кейин Химай, Әбдисайыт дегенге бас қосты. Бир күни перзентинди алып кет деп Химайды шақырып алып, бууып өлтирди. Химайдың изинен излеп келген Әбдисайытты да өлтирип, сол күни түн де екеуин қосағына көмп Нөкиске кетип қалған еди.

Атабайдың түри-түсинен қорыққан Жалалатдийин менен Хұрлиха Сараға үйленіуе Атабайға рухсат етті. Рухсаттан кейин, айтқанын қылмай жүрген Сараны Атабай алдап-арбап оңайына шықты. «Киноның алдында құрдасларың күтип тур, сени алып кел деп мени жиберди, деген ұақта бир такси машинасы келе қалды.

Дуу-сыйына қарамаған Атабай Сараны таксиге миндире ала ушты.—Мына турысым менен синзлердей қызлардың қасында жүриу маған уят. Апамның үйинен костюм киіп шығайын деп таксиди Атабай апасының үйине қарай бурды.

Купа-күндүз жаманлык ойламаган Сара ҳеш нәрседе гүманланбады. Атабай апасының үйиниң алдында таксиди тоқтатты да үйге зымып етип кирип кетти. «Келиншек әкелдим!» деди де, үйден тезлик бенен шықты.

Апам наннан ауыз тийип кетсин, уят болады! деп айтты деп Сараны машинадан түсирди. Үйге киргизди. Таксиске ақшасын төлеп қайтарып жиберди. Демниң арасында қоңсықоба жыйналып қалып «келиншек келди!» деп, Сараны төрғи үйге киргизди. Алдаулықтың қақбаныпа илинген Сара «Келиншек» болып қала берди. «Қыздың қырық мың назы болады...» жылап, назланып атырған шығар деп, туулап толқыпға түскен Сараны жубатып атыр. Келиншек деген ат көпке жайылып кетти. Сөйтип Сара келиншек болып қалды. Сара бир еки күннен кейин Атабайдың апасының үйинен өз үйине әкелинди.

Сара Атабайдың, өз үйине келерде алдынан келиншеклер шығып бармағын, билегин қарады. Бармақтағы жүзигиң қалтасындағы жақында алған степендиясын «қәде-қәўмет» деп сыйырып алды. Сараны маңлайын сыртқы ҳазиретимиздин есигине келдин деп Сараның маңлайын есикке бир тийгизди. Жалалатдийинге сәлем бергизди. Тағы да шымылдыққа киргизди. Түни менен Сараны жұлған тауықтай етип шешиндирип, жаңа кийимлериңиң орнына бурынғы ески дәстүрдеги кийимлер кийгизди.

Азанда Сараның ескишилеп дин жолы менен некесин қыйды. Бети ашылды. Сары-сынлы, сулуышық Сара басына жаулық, үстине узын кийим кийип, сол күннен баслап жаңа жәмийеттин, жаңа дәстүрдин көзинен аулақ болды. Сараның соқпағы тарылды. Жас келиншек жайнамады, жабықты. Жас келиншек қуғанбады, қамықты. Отырса опақ, тұрса сопақ болды. Хұрлиха Сараны отын менен киргизип, күлн менен шығарды. Талай мәртебе оқыудан да қалдырды.

Сара қандай қыйыншылық болса да, оқыудан қалса да сабағына пұқта таярланды. Төртинши жылдың экзаменин жақсы тапсырып бесинши курсқа өтті. Сара бир жыл өткеннен кейин ул тууды. Он күн тууыу үйинде болғанда Атабайда, Жалалатдийин менен Хұрлиха да бармады. Өзи барып өзи келиуге уят болар деп Сараны тууыу үйинен шығар күни кийим кеншегин алып барып ертип қайтты. Сүйип көрген, жап-тәнин берген Атабай туңғыш баласын атамнан уяламаң, бул атамның баласы деп көрмеді де, Сараны құтлықламады да. Хийлекер Хұрлиха Сараны бездирмек ушын үйден қуумақ ушын ҳәр қыйлы хийлеликлер иследи. Жууатуғын кирди көбейтти. Ислейтуғын исти молайтты, дигирман кели-келсап әкелип қойды. Сараға күни-түни дигирман тартқызды. Келиге ийжан түйдирип жеди.

Нарымбет пенен Атабай медшколды тамам етип шықты. Атабай санаториялардың биреуінде орналасты. Санатория узақ болған себепли ол мотоцикл менен қатнайтуғын болды. Бесинши курстың практикасынан қайтқан Сара сууық демип алып, жаңа ғана баласын емизип отырғаны сол еди. Хурлиха жууырып келди. Сараның баласын қолынан жулып алды. Буны емизгенше атаңа неге ун тартып таярламайсаң. Бүгип оның бөрек жейтуғын күни деп Сараны жерден алып жерге салды.

Қара көзи қарауытып, жүзи қаралай өшкен Сара ашық болып әлем жүзинде дауырық салған жап-тәни менен жалынып алған Атабайды анда-санда бир көретуғын болды. Сара менен сыр алысууды Атабай қойды. Сараны көрсе сескенгендей сууырылып шығып мотоциклге минип шабатуғын кеселге ушырады. Хурлиха өз мақсетине жетти. Күни-түни Атабайдың мийине қурт болып түскен Хурлиха жасырын түрде Атабайға Захираны алып берип, жасырын бир үйде сақлап қояберди.

Атабайдың Сараға болған мухаббатты күп сайын сууысты. Атабай Сараны алдап-суулап, санаторияда жұмыс көп, врачлар аз, көпшилик жұмысын өзим алып бармасам болмайды деп сылтау тауып Захира менен ашық-машықлық ислерин дауам еткен еди. Жалалатдийини «қудай тала пайгамбарлық буйрыгы бойынша қос келин болса да болады»— деген, кеулин, Хурлиха ға айтты. Сара екнши жылдан берли кино-театрларды көрмеді. Хәуескерлер кружоғине қатнаспады. Сыңғырлаган дауыслар тоқтады. Шәукилден урын турған жүреклер басқа жерден жай тапты. Келискен келбет өзгерди. Сулыұлық сымбаты бузылды. Ошақтың басындағы ошарылған өмир Сараның сау денесин уулағандай етти.

Жигирмаланшы әсирдин «аталығы» Атабай әрмансыз болып ат шауып, шадлық өмирде қос қатынның қызығында жүре берди. Анда-санда Сараның кеулин алып кетип турған Атабай, базда дым көрипбеуғе қарады. Сара жылайды, Зарлайды. Қиснге айтайын десе уялады. Анасы да анау күни есиктен есикке кирип жүргенше шыдасып оңысын, ақыры дүзелип кетер деген екен. Оны да тыңлайды. Сара ойпап-күлип арқалайтуғын Атабайы «атаұда» жүргеннен соң Сара Мақсетти ойлайды. Оның қайда екенин, қалай екнши билмейди. Барыуға мүмкиншилик таба алмайды.

Сараның сары ууайымы аз болғандай, санаторияда Неля деген қызға да көз қысып жүрип, шатасып қалған еди. Захира менен Сара аз болғандай, Неляның да жүрегине от салып қойды. Жаңа қапалдың бойы, таза хауа құлпы дөнген жасыл жер, бағлар Атабай менен Неляның қыдыратуғын, сөйил ететуғын мөканы болыпты.

Бурынғы қайғы—қайғыма, бурынғы зорлық—зорлық па? Жығылғанға жудырық жаңа болды. Бир күни Атабай Сараға қол орамалымды жуўып бер деп атып урды. Орамалды жуўып атырған Сара орамалда қыздың ернин бояйтуғын қызыл бояўдың (губная помоданың) жуғын көрди. Оның үстине Неяның, Атабайдың Неяға бас қосыўға қайыл екенин айтқан. Атабай Сараны таслап аламан демеген, бирақ еле үйленгеним жоқ сени сүйемен депти. Оның үстине Атабай бир күни Неяны мотоциклге миндирип әкелди. Нея мотоциклден түскен жоқ.

— Анаў қыз ким деди Сара.

— Медсестра деди Атабай.

— Не қылып жүрсизлер тиркесип.

— Бас врачымыздың туўылған күни еди, сыйлықлар алып жүрмиз деди.

Нея да Сараны көрип қалып;

— Анаў кишкене қыз ким деди Атабайға.

— Квартирант қызымыз деди Атабай.

Қас пенен көздің арасында еки қоянды бирден атып, Сараны да, Неяны да усылай алдады Атабай. Атабайдың арыўы үшеў болды. Бириншиси Сара, екиншиси Зәҳира, үшіншиси Нея. Қолынан келеди, қонышынан басады Жалалатдийин турмыстан артта қалған наданларды алдайды. Динниң ҳийлекер жолы менен ақша жасырып, ақша жыйнайды. Аўзы ашық адамлардың қолынан түскен ақша менен дүньяны Атабай өрден-ыққа шашады. Сақый жигит атағын алып жүре береди.

Сара бесинши курсты питкерип шығар жылы тағы да туўды. Бул сапары да Сараның өзи барып өзи қайтты. Хәттеки балаларының атып Сараның өзи қойып шықты. Биринши баласы Азамат еди. Екинши баласының атып Азат қойды. Атабайдың Азаттан да, Азаматтан да хабары болмады. Сара институтты жақсы баға менен тамам етти. Сараның ары келди. Үш жыл Атабайдың азабына, Жалалатдийинниң жүрек жарыўына, Хұрлиханың қорлығына көнген Сара әбден тойынды. Динниң шириген әдетлери Сараны сары уўайымға салды. Мен усы ўаққа шекем көндим. Енди көнбеймен. Хәммесине де барлық күшим менен қарсы шығаман деп Сара бел байлап турып алды.

Ашыўланып жүрген Сараның жаман ашыўының үстине Атабай 7—8—9-март күнлери үйинде жатпады. Сараны 8-март байрамы менен қутлықламады. Басқа жақта жатып келди. 9—март күни күндизги саат он еки де Атабай үйге келди. Атабайдың көзи қызарған, қабағы искен. Аўзынан арақтың ийиси мұңкип тур.

— Тоқта! деди алдынан кес-кеслеп шығып Сара ашыўлы.

— Хожалық боламыз ба—я жоқ па?
— Жоқ! деди, Атабай адырайып қарап.
— Неге?

— Кетесен!
— Судқа бараман. Шириген дин менен езилгенімди, алданғанымды совет судына айтаман! деди, Сара қызарып кетип сөйлеп.

— Мә саған, барсаң биротала бар!—деп, салып кетти Атабай.

Сара теңтиреклеп барып жығылды. Сол көзіннің асты менен қабағы көгерип исипти. Кроватьқа бойып таслаған Сара солқ-солқ жылады. Өксіні жылаған Сара өзіне ірке алмады. «Саражаным деп жалынған, арыу-алақаным көтеріп жүремен арыуым деген, жән-тәні менен сүйемен» деген үделерің қайда? деп, зарлады Сара.

Сол күннен баслап Сара менен Атабай нйт бенең пышықтай болды. Бул аўхалдан пайдаланған Хұрлиха менен Жалалатдіннің Сараға бензін, Атабайға күкірт берди. Оргасына от таслады. Сараны үйден қуып шығыўға қызғынлы хәрекет жасады. Сара барлығын да қойып таң атыўы менен қалалық комсомол комитетіне барыўға, барлық сырды, шириген діннің, оны қолланып отырған жаўызлардың залымлығы хаққында ашық айтыўға бел байлаған еди.

Тап сол күні түнде Атабайды Жалалатдіннің менен Хұрлиқа ортаға алды. Сен Сарадан қутылалмай жүргенде қаяқтағы Неля деген биреўди тауыпсан. Бул не деген масқарашылық. Сиңлим Заҳирада зар жылап отыр ғой. Барлығынанда ашығырақ айтқанда, Сараны, Неляны тезликпенен үйден қуўасаң. Болмаса болмайды. Діннің хәзиретлериміздің уйғарыўы бойынша бнй неке хаял Неля турған жерде бизлер туппа-туўры дозаққа барғымыз келмейдн деп даў шығарды.

Атабай ан-таң болыўы менен бирге өгей әке Жалалатдінніңди, өгей ана Хұрлихананы жулқып таслады. Айқасты, урысты, төбелести. Жағасына асылған Хұрлихананы Атабай нйтерип жибергенн сол едн, ол аўдарылып түсіп, дүс төменне қулады. Онан кейін Жалалатдіннің асылды. Жалалатдіннің Атабай менен айқасып атырғанда Хұрлиха ақырын турып қолына ай балтаны алды. Атабайдың арқасынан керилп-келип қулашлан шүйдесине берип кетти. Атабай аўдарылып түсті.

Атабайдың аўзынан, қулақ-мурнынан қан кетти. Атабай жатқан жерінен тура алмай сеспей қатты—өлди.

Қайғылы хәдйисениң үстине Сара келди. Созылып өліп жатқан Атабайды көрди. Өлтирген қанхорға көз таслады. Мың айтқан менен еки-үш жыл қостар болған «жолдас» ғой деп баўыры ериген Сара Атабайдың үстине бойып тас-

лады.. Қушақлап қысып өксіп-өксіп жылады. Көзінен парлап аққан жасы менен жууырған пәтте майданға шықты Сара.

Аяқ-аяғына тиімей, жууырған Сара милиция бөліміне келди. Бақый Тилеумуратов бір топар милицияларды кейінне ертти. Жалалатднийн жауыздың үйіне барды. Әлле қашан өлип қалған Атабайды көрди. Тез жәрдемди шақырды, Атабайдың өлігін тез жәрдем алып кетти. Бақый Тилеумуратов жаңа өмірдің жауы болған Жалалатднийн жауыз бенен Хурлиха қанхорды айдап апарып қамап таслады. Арадан бір күн өткеннен кейін Атабайды жерледі.

Арадан бір неше күн өткеннен кейін Сара еки баласына—ски дәсте өзи бір дәсте гүл алып Атабайдың басына барды. Атабайдың басына гүл шеңберин қойды, жылады. Қайғырды. Еки баласын алып жолға шықты Сара. Сара жаңа ғана жолға жақылағанда бір грузовой машина зымырап келип қалып тоқтады.

- Сара! деп бақырды бір дауыс кабинадан.
- Сара үндемеді.
- Саражан деді ол.
- Сара ацламады.
- Шымбай гөззалы Саражан деді ол.
- Мақсетжан деп бақырды Сара.

Мақсет кабинадан түсти, Сара бирден екеуіде қушақларын жая умтылды. Апақшапақ көристи. Бир-бирине мийри қапғанша кеули тойғанша қайта-қайта қарасты. Сараның көзден аққан тынық тамшыдай көз жасын сүртти. Сара тағы да қушақлады. Бир-биринен айырылажақ түри болмаған Мақсет пенен Сара сахра далаға көтерген қосшынардай жарасып, жайнап күлип қумарлана қарап турды.

Сара Мақсеттен сыр жасырмады. Барлық аұхалды бес бармақтай айтып берди. Мине, мен өзим жесир, еки перзентим жетим қалды деп, қамсықты Сара Мақсетке жүрегі елжиреп кетип жылады.

— Жылама Сара!—деп тағыда Сараның көз жасын сүртти Мақсет.

— Сен еле баяғы турысындасаң гөй деді күлимсирей берген Сара.

— Аұа, мениң баяғы турысым. Уәде—ықрарда өзимде.

— Бирақта сениң маған жазған хатың, мени сеннен айралыққа салды. Ол хат жүрегімди жулып кетти деп, турғанда Нөкистен Шымбай районына баратырған Нарымбет булардың бауыры бурып, қайғылы қалда турғанын көрип, келип турған еди. Хат қаққындағы қайғылы қалды еситкен еди. Сол хат ғана буларды айралыққа салған екен деп Нарымбет дize бүгип бас ийип екеуіннің алдында турып алды.

— Кешир дослар, ол хатты жазған бизлер Атабай екеу-

миз еди. Атабай өлди. Мен тиримен. Сизлердің шын. мухаббатыңызға бийпарұа қараған екенмен. Буннан былай адам баласына душпанлық етпеуге ант ишемен, мени кеширің, деп жалынды Нарымбет.

Сара Нарымбеттің айтқанын еситип, гүнасыз екенінс көзі жетип күлип қоя берди.

— Балалардың аты ким?

— Азамат, Азат деди Сара!

— Азамат пенен Азат мениң азаматым болады.

— Солай ма?

— Солай Саражан.

— Мақсетиме жеттим Мақсетжан!

— Шымбай гөззалын хеш ким қорлай алмайды. Шымбай гөззалы өмірдің қулпырған гүлі! Жүр Саражан машинаға минейік, ауылға барайық,—деп екеуін еки баланы алып кабинаға минди. Машина Шымбайға қарап зымырып кетти.

Халқабадтан өте бергенде Мақсеттің қыялына бир пәрсе келгендей болып Сараға көз астынан қарады. Сара оны сезді де жымыйып күлип қойды. Сарада күлді, бул күлкінің себебин сорағанда; Ол өзінің ықласлы екенін тағыда дәллілемекші болды.

Үстертке бир шайыр жигит келди. Ол маған, мен оған унап қалдық. Ол мен хаққында қосық хэм газетаға тәрһіһп-леме жазаман деди. Әбден таныс болғаннан кейін мен оған саған қосық, жазып беріўди өтіндим. Оның жазған қосығы кеўлиме унады, ядлап алдым.

— Қалай еди? деди, Сара тағыда жалт қарап күле шырай берип.

— Ол былай, деп яддан айта баслады:

— Көп келе бердіңиз дедің ау жаным!
Тық етип тас тһийип уйыды қаным,
Тилим таўланбады болып қалдым лал,
Өзимди жоғалттым қурып ылажым...

Бул кеўил қоймайды келмейін десем,
Көзлерим қыймайды көрмейін десем,
Хадал нафес, хақ тилектің толқыны
Наз, жилўаң күлдирер, күлмейін десем...

Күн батар, таң атар—оятар бул таң,
Таңның нурын қушқан өзиңсең жанан,
Гүл ишінде турған райқаныңа,
Қалай келгенімди билмей қаламан.

Мейли мухаббаттың оғына күйдир,
Көзіңнің атылған шоғына күйдир,

Көреримди көрүп болган шыгарман,
Өрте—электордың тогына күйдир...

Яр сүйсемде сендей сүйген жоқ едим,
Басқаға басымды ийген жоқ едим,
Ышқы қазанында қайнасамдағы,
Тап саған күйгендей күйген жоқ едим.

Бөлесі құрсын бахыт деп өзим,
Мийримди қандырап хәр ауыз сөзің,
Жәнжақтан анталап турсада жаулар,
Магниттей тартады қап-қара көзің..

Деймен турсам бағларында гүл болып,
Бахытыма жарасқан сен бүлбил болып,
Жүрегімди жақты көзің ушқыны,
Ырзаман кетсемде жанып күл болып.

Жасасамда тис ишінде тил болып,
Дийдарың көрмесем басар зил болып,
Тақ турайын барлық фарманларыңа,
Ауыр жүгің көтерейін пил болып.

Үй ишінде паяндозың болайын,
Майданыңда шабандозың болайын,
Өмир өрисінде қошқар болсамда,
Изине ерген, мен бир қозың болайын

Сүйдим, келдим аяғыңа бас ийип,
Бүккеним жоқ сеннен сырым жасырып,
Та, өлгенше еки көзім жолыңда,
Тасласаңда тау тоғайдан асырып.

Мейлің өсир,
Мейлің өшир—
Өзің бил,

Басқа сөз айтыуға гүрмелмейди тил,
Өмир бағманымсаң, ақылы зийрек,
Әрман арзыуыңда құлпы дөнсин гүл.

— Бул қосығынды алғаным жоқ деди, қысылыңқырай
Сара.

— Улыұма меннен хат алдың ба?

— Жоқ.

Сара менен Мақсетте әлле қандай тынышлық сезімлер
басланды. Бир аздан кейін екеуіде, бир-бирине қарады.
Құле шырай берген көзлер менен жыллы шырайлар бир
бирине жарасып тұрғандай, алма бетлер қызғыш дөнип,
қыяллар сағына қосылғандай болды.

Зырғыған машина Шымбайға жетті. Мақсет үйінің алдына келип тоқтады. Үйлерінен бірін-бірін шыққан Мақсеттің ағайын-туұйысқанлары, қонсы-қоба, құрдас, жоралары Мақсет пенен Сараны қууаныш бенен күтип алды.

ШЕШИЛГЕН ТҮИИН

Шымбайдың батыс арқасында Аршан Қебир деген жер бар. Аршан кебірдің атағы ел менен елге тараған. Мәудит Шайыр өз заманында.

Кенегес-маңғыттың еккени салы,
Қызлары перийзат жүзінде қалы,
Аұзынан төгилер сөйлесе палы,
Сүмбил-шашлы қызлары бар Шымбайдың.

Аршан менен Кенегестің арасы,
Ат шаппаға қайым екен даласы,
Жорға минип шығар колхоз баласы,
Ылақ ойнар жигитлери Шымбайдың.

деп, аты әлемге таралып, қосық қатарлары халық ишпінде жаңлаған Аршанның даласы усы болады. Усы Аршанның қыр арқасына айыра созылған жол Шақаман арқалы, Қазах дәрьяның үсті менен Арал теңизіне тутасады.

Тап усы жол менен зуұлап киятырған ГАЗ—69 бенен ГАЗ—53 машиналары Гүлзийра көпирге тирелип тоқтады. ГАЗ—69 машинасынан әуели Асқар, оннан кейін Бақый түсті. Бақый түсіу бойынша ГАЗ—53 машинасындағы отырған Наұрызбай Ерназаровқа түсиңіз!-деди.

Наұрызбай Ерназаров Жалалатдийін менен Хұрлихаға машинадан түсіуди буйрық етті. Жалалатдийін әдеттегіше асықпай, албырамай машинадан зорға түсті. «Қолыңызды берің тақсыр!» дегені бойынша Жалалатдийін Хұрлихаға қолын созып машинадан түсиріп алды.

—Міне сизің айтқан Гүлзийра көпиринизге келдик. Сиз қайсыманда отырып едіңіз? Хімайды қайсыманда өлтіріп, қайсыманға көмген едіңіз? деди Асқар.

Жалалатдийін Гүлзийра көпиринің қасындағы бийик рашына минип жан-жағына узақ қарады. Оң қолын маңлайына тутып узақларға көз жиберіп шарлады. Оның қасына барған Хұрлихада узақ ойланды, аұыр гүрсинди. Булда этирапты гөзледі. Турмыс тарийхларының талай түйінлери көз алдына думанласты. Хұрлиха тап усы аұылдың туұры батысындағы тау үстнен шығып киятырған күңдей доланып өзіннің турған Қухана тауының түслик жағына орналасқан Шақаманның ишиси Исаматдийін деген Ийшанның қызы еди.

Сол ушында Хұрлиха Құсхана тәрәпинен көзін алмай қарағанда көп нәрселер есине түсіп еңкилдеп жылағанда моншақтай көз жасы аяқ ушына төгилип турды.

Хұрлиханың қасы-қабағының қатып, қайғы уғайым менен қара басып турғанын сезген Жалалатдийин де қамығый көз жасын тыялмай турған еди. Екеўиниң еңиреўге ериксиз турғанын сезген Асқар менен Бақый, Наурызбайлар билдирмей өз-ара сөйлесип тур.

—Өлтирген жеримиз анаў гөне таллық. Анаў бизиң мешитимиздиң орны. Дийўалдың кесегиде қалмаған. Мешиттиң орнына анаў қалың бүкке малынып жатырған шенгел менен жантақ, түйе сиңир менен шырмаўық өскен деди. Уяң сөйлеп Жалалатдийин.

—Усыманда буўып өлтирдиңиз бе?

—Жоқ.

—Қайсыманда?

—Шүйит ауылында.

—Қайда көмдиңиз?

—Көмген жеримиз булман емес.

—Қайсыманда?

—Ана бетте.

—Таўып бересиз!

—Барлық жер өзгерип кеткен.

—Қалай?

—Бурынғы тақырлық, бүгинги егислик. Кешеги егислик бүгинги пахташылық. Барлық жер солай өзгерген...

—Қалай болған менен табасыз! деди Асқар ашыўлы.

—Таппасаңыз болмайды деп, тастыйықлағандай болды (қағытып) Бақый.

Жалалатдийинниң басына әжеп саўдалар түсти. Ең әуелі өлсем мәрт өлейин деп барлық сырды ашып салып, мине енди, өз дузағынан өзи шыға алмай шырлап отыр. Жалалатдийин пәкиниң жүзиндей қайтты. Егерде Химайдың өлигин тапсам Әбдисайыттың өлиги «асыла» шығады. Екеўин қоса көмген Жалалатдийинниң жүрегінде шешилмес түйиндей тур. Қан қызбалық бенен Химайды буўып өлтирип көмдик деген. Ал Әбдисайытты қоса көмгенин айтпаған, мине жиктиң жырылатуғын жери усы болып тур.

Узақ ойланып отырған Жалалатдийин бир нәрседен сезиклепгендей, селк ете қалып Асқарға жалт қарады. Асқар жеккөргенликтен жүзин далаға бурды. «Май жап» совхозына баратуғын асфальт жолда-аўылдан киятырған Волга машинасына көзи түсти. Волга машинасы хә демей-ақ Гүлзийра көширине келип тоқтады. Асқарлар менен аманласты. Саў саламатлық сорасты.

—Сапаргүл бул жақта не қылып жүрсиз?

—Шақаманда туўылғанман, туўылған аўылыма барып қайттым.

—Қыз болған жерлеримди көрпн қайттым де...

—Аўа... Кеше «Май жап» совхозындағы туратуғын дайыларыма барған едим. Жаңа қайтып киятырсам, жолда бір экскаваторшы прикти.

—Не болыпты?

—«Май жапты» қазып атырсам, жер астынан еки өлик шықты деди, барып көрдим.

—Қалай екен?

—Биреўн хаял, Биреўн еркек... дегенде Жалалатдийин менен Хўрлиханың көзи уясынап шығып кете жазлады.

Буны сезген Асқар менен Бақый Сапаргүлге де журиўге өтиниш етти. Сапаргүл сулыў-сымбатын бурыңқырап, қара көзиниң қыйығы менен бир нәзер таслады. Бирге барыўға келисим берди. Асқар менен Бақый Сапаргүл мишип келген «Волга»ға минди. Наўрызбай Ерназаров Жалалатдийин менен Хўрлиха «Караматты да» салып, үш машина асфальт жол менен зыңғып кетти.

Экскаваторшы Айтмурат Бердышев жер астынан шыққан өликлерге үчилип раштың басында турған екен. Асқар, Бақый, Сапаргүл, Наўрызбай, төртеўн де барып өликтн көрди. Айтмурат :

— Экскаватор менен жерди қазып атыр едим.

Экскаватордың ковшына бир нәрсе илинип шықты. Ески кийиз шығар деп онша әҳмийет бермей тағыда қаздым. Тағыда... илинип шықты. Тағыда кийиз илинип шықты Биреў дўньясын кийизге орап көмген екен, қарайыпшы, қандай қасыл зат бар екен деп барып көрсем, дўньяға усамайды. Кийиздиң бир шетинен байқасам адам екен деп өликтн жер астынан қалай шыққанын түсиндирди.

Асқар Наўрызбай менен «Қарамашинаға кетти. Жалалатдийин менен Хўрлиханы машинадан түсирди». Оларды машинаның тасасына қойып Асқар сауаллар сорады.

—Химайдың өлигин не менен орап көмпн единг?

—Кийиз бенен.

—Қасындағыны не?

—Кийиз бенен дегенде, Хўрлиха Жалалатдийинди түртип жиберди.

—Қасындағысы не? басқа адам жоқ еди.

—Неге, олар еки адам ғой.

—Биреўлер әкелип қосқан шығар...

—Қаяқтан?

—Химайдың жүргенлери көп еди ғой... деп гүлк ете қалды Хўрлиха.

—Ҳимайдың Салаўатдийини өлгеннен кейинги күйеуи
Әбдисайыт Қаражанов деген сөзиниз бар ғой Сизин.

—Ауа бар еди деди, уяңлау сөйлеп Жалалатдийини.

—Оның қайда кеткенин айтбаған едіңиз ғой?!

—Өлген шығар.

—Ким өлтирген?

—Билмедим.

—Егерде сол болып шықса не қыласыз?

—Қудадан көреміз .

—Қуда сизден көрсе не?

—Қуданың иси.

—Салаўатдийиннен кейинги Ҳимайдың ери Әбдисайыт
Қаражанов екенін тағыда мойындайсыз ба?

—Ауа, деди Жалалатдийин менен Хұрлиха.

—Ол қайда?

—Өлген шығар.

—Ким өлтирген?

—Қудай тала... деп салды Жалалатдийин ашыу кернеп.

Асқар, Бақы менен Сапаргүлдің жанына барды хәм Ба-
қыйдан Жалалатдийин менен Хұрлихалар өликти ашқан
ұақытта барлық жағдайларды фотоаппарат бенен сүүретке
алыуды өтінди, Наурызбай Ерназаров Жалалатдийин менен
Хұрлиханы экскаватордың қасына ертип келди. Жалалат-
дийин менен Хұрлиханы экскаватордың қасына ертип келген
де өликлерге көзи түскенде үрейи ушып кетти.

—Анау ораған киийизлеринизди ашыңыз!

—Қорқамыз! деп, дауыслары қалтырап, түслери өзге-
рип кетти.

—Өлтиргенде қорықпайсыз, өлинин несинен қорқасыз!

—Ол ұақта тири еди..

—Тирини өлтирген сизлер, тез ашың!

—Буннан гөри бизлерди атып жибергенніңиз мақул
едн.

—Атыуға ерте. Ис тексерилип болсын! Тезирек қыймыл-
дан.

—Қандай илажы бар... деди албырап Жалалатдийин

—Қандай илажы болсын, Сизлердің өлтиргениніңизди
дәлиллеу керек.

—Айттырмай-ақ қойың, өлтирген бизлер..

—Әбдисайытты-да ма?

—Ауа Әбдисайытты да.

—Мен емес, сен деди Хұрлиха Жалалатдийинге.

—Сен қолын усладың, мен балта менен урдым.

—Ал Ҳимайды ше?

—Ҳимайдың да қолын беккем услаған Хұрлиха, бууып
өлтирген мен.

—Қәнс, тез ашыңдар! деп хұким етти Ерназаров.

Жалалатдийин менен Хұрлиха жеркеиншли жүз бенен тула бойы тебиренип, қоллары қалтырап, қолына берилген пышақ бенен кийізге байланған арқанларды кести. Кийізлерди түрип таслады. Химаидың да, Әбдисайыттың да қалталарындағы бузылмай турған қағазларды алдырды.

Химаи менен Әбдисайыттың ашылған жүзлерине қаратып Жалалатдийин менен Хұрлиханың өз қолларынан жауызлық бенен өлтиргенликлерин, жүзбе-жүз тағыда мойынлатты. Асқар, Айтмурат Бердишевқа бул өликлердин қалай табылғанлығы хәм өзиниң қысқа өмир баянын жазып түсиник хат жазыўды өтннди Асқар.

Асқар, Бақый, Сапаргүл, Наурызбай, Айтмурат хәм солмандағы көзи менен көрген шоферлардың қолын қойдырып, Жалалатдийин менен Хұрлиханың Химаи менен Әбдисайыттың, билқастап жауызлық бенен өлтиргенин толық мойнына алғанлығы хәққында акт дүзин, қол қойысты. Өлилер жөннидеги барлық сүўретлерди жұмыс папкасына қосатуғын болды. Акттен кейин «Май жап» тың бойындағы әўлиһеге Химаи менен Әбдисайыттың өлисин көмип, екеўиниң басына еки ақ шүберекти еки таяққа илдирип қыстырды.

Мен Айтмурат Бердишев 1925-жылы туўылғанман. Әкем уллы Уатандарлық урысында халық ушын құрбан болды. Анам Дәме мениң менен бирге жасайды. Гүлсим деген хаялым және Ығлымхан, Бағдагүл, Тиллахан, Базаргүл деген қызларым менен Базарбай деген улым бар. Өзим әуели ағаш устасы едим. Хәзир экскаваторшы болдым. «Май жап» тың ултанын қазып атырсам экскаватордың ковшына илинип кийізге оралған еки өлик шықты. Оларды өлтирген Жалалатдийин ийшан менен оның елтисин Хұрлиха екен. Олар усы өликлерди көргеннен кейин мойындарына алды, дурыслығына қол қойып тастыйықлайман деп Айтмурат Бердишев қол қойып түсиник хатты Асқарға берди.

Асқар Химаи менен Әбдисайыттың қалтасынан шыққан документлерди тексерип, қасындағы жолдасларына оқып берди. Әбдисайыт Қаражанов 1918-жылы туўылған «Бахытлы» колхозының ағзасы деп. колхоз книжкасына жазылған. Усы колхоз кнжжасынан басқа хеш қандай документи жоқ. Ал Химаи 1928-жылы туўылған, Ленин комсомолының ағзасы екен. Қалтасынан комсомол билетин шықты. Барлық документти, актти, Айтмураттың түсиник хатын де-лоға қылмыслы истиң папкасына салды.

Асқар менен Бақый-Сапаргүлдин Волгасына минди. «Қара машинаға» Жалалатдийин менен Хұрлиханы мингиз-

ни Наурызбай Ерназаров ортада ең соңында ГАЗ—69 машинасы менен жолға түсти, Нөкиске қарай рауан болды.

«Волга» да бесіктегі баладай тербелген жигитлер бұйығып отырсада Асқардың көзі Сапаргүлдің сулыұ жүзінен кетпеді. Көктем атылған күннің шафағы жер бетіне жайылғандай, Асқардың көз жанарынан атылған шоқтың ушқындары Сапаргүлдің жүрегіне атылғандай болды. «Асқар бәрқұлла маған неге усылай» деген сауалдың жумбағын шеше алмады Сапаргүл.

Асқар менен Сапаргүлдің узақ ойы ақырына жетпей-ақ «Волга» машинасы қаланың қушағына кирди.

* * *

Узаққа созылған тергеу иси көп айдан кейін жуумақланды. Жалалатдидің менен Хұрлиханың жауызлығы хаққында бір неше онлаған адамнан тексеріу алынып, бір неше жүз адам гүуалыққа өтті. Барлығыда аяқтан тик турып, хақыйқый дәлилдер менен Жалалатдидің менен Хұрлиханың жауызлығын мойшына қойды.

Сара менен Мақсеттің, Нарымбет пенен Атабайдың, Гүлістан менен Арыұханшын, Төлеген менен Узақбайлардың күнделік дәптерлері менен тексеріу уақтындағы түсиник хатлары Жалалатдидің менен Хұрлиханың жауызлықтарын Атабайдың не хақ жолға түсіп, өз өмірине бийпаруа жууапкерсізлік бенен қарағандықтарын ашып берди.

Адам өмірине жауызлық қылғаны ушын гүнасыз адамларды өлтиргені ушын Жалалатдидің менен Хұрлиха ең жоқарғы жаза атыуға хұким етилди. Хұкимди өз қулағы менен еситип, суд процессін өз көзі менен көрген Сара ақ жүзіне түскен қара булттың сағымы көшкендей, қайғының қара тасы үстінен аударылып тасланғандай өз бойын жеңіл еркін сезді. Суд хұкимін еситип рийза болып шыққан халықлар менен қууана шырай берген Сара Азаттың, қолынан, Мақсет Азаматтың қолынан услап, жұлдыздай жайнаған жүзлері ашылысып үйлеріне қарай қәдем қойды.

ӨМИР ӨКИНИШИНИҢ ӨЗЕГИ

Ана жүрегі қандай ашық. Ана жүрегінен жыллы жүрек барма екен сирә...? Анасының ақ төсин аймалап жатқан Жумабай ууыздай-ақ сүтке тойған еді. Ол Гүлзардың қушағында жас ананың жайнап жаспаған жүрегінде жатыр. Гәріп ана баласын сүйіп-сүйіп қушақлайды, аймалайды қууайды. Оның айдай ашық маңлайына, тилла түймедей басына, былбыраған беденіне, ананың ақ алақаны майдай жағады.

«Жумабайым, жан жолдасым!» болады, деп ыңыранады

хадал тилекли хақ нийетли Гүлзар. Күндиз күндей, ақшам ашылған айдай ақ жүзлі, аппақ порықтай Жумабайдың жүзіннен көзін алғысы келмейді. Көбирек уйықласа «әлле қәйтти...?» деп оятады. Азырақ уйықласа жөргегін тазалап қундақлайды. Үйге кирерде де майданға шығарда да еки көзін, ақыл ҳушы Жумабайда болады Гүлзардың.

1951-жылдың ноябрь айының жума ақшамы еди. Амет Шамуратов көшесинин жигирма бесинши жайында жасаушы Құлымбетова Гүлзар Құдайқұловна түнде толғатты. Түни менен толғатып таң атқанда ул туұды. Жума ақшамы туұ ылғаилықтан перзенттиң атын Жумабай қойды. Жумбай Гүлзардың туңғыш улы—туұған ананың қуұанышы қойнына сняр емес. Кеўли дәрьялай тасып қыялы қайғы қорғанларын қопарғандай сезиледи.

Гүлзардың қонсы-қоба, құрдаслары сондай ҳүрмет етти. Бундай ҳүрметти Гүлзардың өзи де ойлаған жоқ еди. Барлығы бирге бауыр басқан ағайындай Гүлзарды жыллы жүректен қутлықлады. Ләззет ҳүрмет пенен қолдан келген жәрдемин берип ғамхорлық етти. Гүлзар туұғанда биреуи май күйдирип берсе, биреуи жөргек, биреуи көйлек, тағы биреуи ыштан әкелип берди. Азық-ауқатты мол-молақай етип төкти. Гүлзардың басына қыйынлық түспегендей болды.

Амет атасының көшесинде туұылған азаматым!

Әлле қәйтип атасындай шайыр болама!—деп өз-өзинен гүбирленеди Гүлзар. Гүлзар көз жарып орнынан турғалы тынар емес. Еси-дәрти перзентинде. Жумабайдың аяғында арқа сында сыйпайды. Жақында гана доктор Сапаргүл келип тууыу үйинде туұмағанына иренжип, көп гана мәсләхатлерди берип кеткен еди. Гүлзар сол бойынша перзентин сылап сыйпайды. Айналшықлап этирапынан узақ кеткиси келмейди. Жас нәрестениң дийдарына тояр емес.

Жумабай жақты дүньяға келди. Бир күн өтти, еки, үш, төрт күн өтти. Он күн өтти, жигирма күн, хәттеки бир ай өтти. Жумабайдың көзи жаудырап бир ашылмады. Жалт-жүлт етип ашылған жас ананың жүреги қара булт пенен қап-ланғандай болды. Қайғының қалың қара думаны айдай жүзин басты. Тұла бәйи тебиренди. Қуұаныш қайғыға дөнди. Шаллығына шикас тийди. Мийи мең-зең болып, көз алды гүңгиртленди.

«О жақсы пийетим-жолдасым болар!» деп едим. Не болды. Жанған отым өшти. Жарқырап шыққан жұлдызларым баты, күндей күлген кеўлим күл болды. Көрген көзим гүңгиртленди. Қыялымды қайғының тауы қаплағандай болды деп, зарлады жас келиншек Гүлзар. Қара дәрттн топан сууына батқандай Гүлзар белинен балшыққа батқандай бойын көтере алмай омырлып отырып қалды.

Жумабай жан!—деп жылады Гүлзар. Бауырым деп көз жасын булады Гүлзар! Жумабай иштеп соқыр болып тууып-ған екен. Жумабайдың соқырлығын сезген Гүлзар алды менен атасы Құлымбетов Құдайқұлға, анасы Бийжанға көрсетті. Құдайқұл қызын туңғыш ул тууды деп қандай қууанған еді. Бийжанның бауырманлық аналық жүрегі елжиреген еді. Минне хәзир сум әжелден сууық хабарды еситип, өзлери көзлери менен көрип, ақыл хушынан айырылып, әлле қандай болып лалы шығып қалды. Булардың қайғы ұайымын көрген Гүлзар, бурынғыдан да бетер ботасынан айырылған боз ингендей бозлады.

Кеули қайғыға, етегі жасқа толған Гүлзар белшесиннен батқан адамдай козғала алмайды. Жүрегі қайғы-ұайым менен қапланды. Көз жасы көл болып, жалғыз басып жан жаққа урды. Жигерин жалын қаплап, мийи мең-зең болған Гүлзардың дәртіше кеуил жиберген қонсы-қоба, жарыу-жора, ағайын-тууған, дос-жолдаслардың, барлығы бирден жас келиншектің, көз жасын көрип, қайғы матамына малынды.

Ұлбиреген ул бердің, алып ана деп ат тағып, азамат бердің, лийкин он еки мүшесин мүсиндей етип, толық бермей, он бир мүше етип бергеннің не қылғаның?! Нәрестемнен жылтыраған көзди, жарқыраған нурды аяғаның не болғаның?! деп келин өкирип-өкирип, өксип-өксип жылайды, қамығады, қан жутады, Күнди көз жасын төгіу менен өткерсе, қара түнди қамығыу менен өткереди. Өткиншиден өрнек, княтырғаннан кеңес сорайды. Хеш ким, хеш нәрседе айта алмайды.

Гүлзар Жумабайды орады, құндақлады, бауырына басты. Қушағына қысты. Больницаға қарай рауап болды. Больницаға барып аналық бауыры ерип кетті. Сапаргүлди көриуден бозлап қоя берди. Сапаргүл иренжиу менен, Гүлзардың қайғысын бөлисиу менен болды. Анасындай ғамқорлық көрсетті, құрмет-иззет пенен отырғызды. Гүлзардың көз жасын тыйғызды. Солығын басыу ушын әңгиме, үгит, нәснийхат айтты. Кеңес берди, Жубатты. Бир стакан чай берди. Жумабайды ақырын алып бала қарайтуғын столдың үстине жатқарды. Уйықлап атырған екен тиймейик, уйқысынан оянғаннан соң-ақ қараймыз деп Сапаргүл Гүлзардың қасына келип сөйлесті.

—Жақсы көресең ғой...

—Сорама апажан...

—Дурыс, жақсы көриуин керек. Бул перзент. Бул өмиримиздин жалғасы!

—Жақсы көремен, бирақ...

—Билемен,

—Сондай ауұхалын...

—Жоқ, кеўилиңизди бузба.
—Шыдамайман.
—Шыда. Анасан. Тоқсан тоғыз тамырың босасып тұрғанда шыдағансан.
—Арым келеди...
—Егерде сен кеўлиңди беккем тутсаң бир еки аўыз сөзім бар.

—Тыңлайын айтың апажан!

—Бизлер барлық врачлар болып балаңыздың көзсіз болғанын бұрынғы көргендерде-ақ білген едік, менин барлық врачларды жыйнап көрсетіп жүргенімнің себебиде баланың көзінің барып-жоғын тексеріу еді. Барлық илажлар бойынша тексердік. Ренгенге де салдық. Иштей көзсіз болып тууылғанын анықладық.

Сизди бірден қапа қылмайық. Бара-бара өзі көрер, сезер деп үндегеніміз жоқ. Сездирер деп сағап ашығын айтыудан бас тарттық, дегенде Гүлзар тағы да бозлады. Гүлзарды жубатып, күйген кеўліңге көмек көрсеткен Сапаргүл больницадан узатып салды. Гүлзар қаланың көшесіне Гоголь бульварына шекем кеткенше Сапаргүл сыртынан, теректің тасаларынан сығалап тұрды. Сапаргүл Гүлзардың қайғысына қатты қыйналды. Қыз ұағындағы Өтебай Өтемуратовтың қылған қыянети, өлімнен зорға аман сау алып қалғанлығы, оның үстине туңғыш перзентінің мынадай соқыр аұхал да қалыуын тағы да бир мәртебе көз алдынан өткеріп, қатты өкіиди.

Гүлзардың жүргені жер болды, гезгені ел болды, Доктордыңда нешше түрине, тәуиптіңде нешше түрине тынбастан, қалыусыз көрсетіп шықты. Жумабайдың көзіне дәрман беретуғын ем табылмады. Барлығы бир сөз «балаңыз соқыр болып тууылған, енді оңалмайды!» өзіңізге беккем болың, қайғыда зарлау, жылауда жәрдем қылмайды. Басыңыз жас, тағы да тууарсыз! Бул баланы жек көрмен жалғызыңыздай көрің, тәрбиялаң!» дегеннен басқа пайдалы бир ауызда сөз есптеди. Буннан кейін Гүлзар күні-түні тентиреп шара ізлегенди қойып, үміт пенен гүдер үзип, үйіне келип, ошарылып отырып қалды.

Қайғы дәртті қапалаған Гүлзар қазанның күйесіндей қарауытып кетті. Айдай жүзі өзгерди. Аппақ бетіне сепкіл түсті. Еки урты ишине кирип, еки жағының еті сылына баслады. Кеўлінде дәрт, жүрегінде жара, Гүлзар азып кетті. «Ат шабысына қарайды, адам намысына қарайды» деп, ерини қыбырласа кемсенлеп кеўли бузылып ары келетуғын болды. Адамгершилик намысы қайнағанша таңды тырнап атырған күнлери болды. Көзи жасқа, кеўли ғамға толды.

Қайғысына қайғы, қуғанышына қуғаныш қосатуғын қостары Порхан Салменовтың ишіне суғ кетти. Салысын суғға алдырғандай қызыл жүзи сарғайды. Ерли-зайыплы екеуи емиренип келип, үн қосысып жылайды. Қосыла бозланды.

Порхан өмир өзегинен бирден өкинишке өтті. Жақын ұақытларда ғана тюремеден келген едим. Өмир өзегим-өз бахтыма қаратайын, адам болайын, хожалық болайын, халық қатарына қосылайын тюрем дегенди еңсемнің шуқыры көрсин, адам инсаниятына жаманлық қылып не қыламан, ойнап маған түсетуғын тийин барма, биреудің үстинен арза берсем, оның хәмелин маған береме, журтқа жаман көрпниўден басқа пайда жоқ, адам болып туўылғансоң адамлардай жасаўым керек деп, келген едим.

Еки жылда зорға елге келдим. Елди сағындым. Жоразолдасларымның жүзин көриўди арзыў еттим. Мен досларымның арасында исенимди жоғалтқанда да, олардың үстинен мени қаралап арза жазғанымның пүткил адам тиришликке, азаматлыққа жатпайтуғынына түсиндим.

Усылардың барлығына көзим жеткеннен соң, ант-суғ ишип, жаман әдетлердің жанына жақынламайман деп Гүлзарды алған едим. Гүлзар арқалы ақырын ғана турмысқа орналасыўыма жәрдем еткен Асқар менен Сапаргүл еди. Мына баланың мынадай болып көзсиз туўылыўы төбемнен түскен тастай болды,—деп Порхан түрли қыялдың қоршаўына түсти.

Порхан өмир гүресине әзизлик етті. Өмир өзегин өзине қарата алмады. Ол өз ырқын араққа бийлетти, қайғымды билдирмеймен, қапалыцымды қуғаман деп ақ жорғаға минип алып, көз алды қарабарақ шабыўды үрдис етті. Қайғының қара пәнжесинен шыға алмады, Порхан жүз граммлап жутты. Оннанда көбирек ишип баратыр. Әўели, азлап бара-бара сазлап ишти. Ағыда кетти, қызылы да кетти. Шампанский, пивода кетти. Әйтеўир кегирдекпен өтетуғын, мәс қылатуғын ашыы атаўлының барлығы да жутқыншақтан жылысты. Папироста шегилди, насыбайда атылды.

Әўеле азлап ишип, соңынан суғдай симирген Порхан жолдан адасты. Уәде, сөзде қалды. Ат басындай әрман еткен адамгершиликтен, айдынынан айрылған аққуғдай Порхан да айырылып қалды. «Өзи қорқақ қоян, қыйт деген соң зытып кетти» дегендей, бурын босасып жүрген Порхандағы қыял, пышақтың жүзиндей қайтты.

Порхан араққорлық дәрбентинде жүрип, дәртине дәрт қосып алды. Түни менен арақ ишип, азан менен қабағы нсип, көшеде де, дүзде де, жер баўырлап жатып қалатуғын

кеселге ушырады. Таза кијим топыраққа, ҫасыл кијим батпаққа батып қала беретугын болды.

Талай күнлер, талай айлар бойынша Гүлзар Порханға жалынды. Арақ ишиўди қой деп өтиниш етти. Арақтың қайғы менен қууанышқа ҫеш қандай пайдасының жоқ екенин айтты. Гүлзардың апасы Бийбижанда, атасы Қудайқул да, бир немше мәртебе Сапаргүлде Порханға ақыл берип айтқан еди. «Батырдың иси қос болады, жамапның ырқы бос болады»—дегендей Порханның ырқы бос болып, өмир өзегинен өкинди.

Порхан арақ ушын абройынан айрылды. Бала-шағадаң безди. Жас пәресте қызы Мадина жалынып-жалпайғанда жүреги езилер еди. Мадина Порханның бұрынғы некесинен қалған қыз болса да, Гүлзар өзи туўғандай етип тәрбиялайды. Жанындай жақсы көреди. Мадина Порханға жалынып жылағанда, Гүлзар да Мадинаға қосыла бозлайды.

Порханның бул аўхалы Гүлзарға тағы да қапалық қосты. Көзсиз баланың күйиги бир жағынан өртесе, Порханның мынау иси Гүлзардың мийине қурт болып түсти. Арақ ишип арысландай ыңыранып күшке минген Порхан Гүлзарға талай мәртебе азап-ақырет көрсетти, базда сөксе, базда масқаралады. Базда намысына тийсе, базда урып та алды. Бетине көк, етине дағ салды. Үсти тепки, асты жер болған Гүлзар зар жылап туўысына шыдамай жүрди.

—Усы жазығым не?—деди бир күни Порханға.

—Жазығың бар.. дегенде, Порханның аўзынан арақтың ийиси, бурқ ете қалды.

—Қандай?

—Соқыр бала туўып...

—Мен бе...?

—Сен емей, мен бе?

—Тек сол ма?

—Буннан артық не керек. Соның дәртинен мен арақхор болдым .

—Кијиминди жамап пишкен уста да, жамап тиккен тигиўшиде бирдей емес пе?

—Сениң ишинен шықты .

—Мениң ишимнен шықса, сениң қаныңнан шықты... деп, Гүлзар басқа сөз таба алмай күйип писти.

—Ой жанларым! Не айтайын бұған? деп дийўалға басын урып, тамағынан буўып, мойнына шашын салып жылаған Гүлзардың үстине мектептен қайтқан Мадина кирип келди.

—Апа, апажаным деп қушағын аша умтылады. Мадина.

—Қызым, баўырым деп жылады Гүлзар Мадинаны қушақлап.

—Апа, мен жетим қаламан ба?

—Басқа илаж жоқ .

—Не болды?

—Мынаў ағаң өлиўге мәжбүрлеп тур,-дегенде Порханға адырайып бир қарады. Порханның қалың қабағы исип, көзи бақырайып, өскен сақаллары кирпитикендей жыйырлып турғаны көринди. Порханның жүзи партланған қарындай қуўарып көринди Мадинаның көзине. Порханның усы турысы Мадинаға оғада жамап жеркенишли көринди.

—Неге жаман жеркенишли көзиң менен қарайсаң деди Порхан Мадинаға.

—Апама азап берме!

—Апаң аўылыңда.

—Апам усы.

—Кет апана!

—Жоқ апажаным усы. Апамды таслап кетпеймен деп Мадина Гүлзарды қушақлап жығылды.

—Қызғанам, баўырым,—деп қушақлап жылады Гүлзар. «Биреў еди дәнгилим, екеў болды шәнгилим»-деген усы екен деп, зарлады Гүлзар. Қыстың күни қар басып, жаздың күни аптапта талай сапар дүзде қалды Гүлзар. Қыстың қыраўлы күнлеринде мәс болып келген Порхан Гүлзарды үйден талай ирет қуўған еди. Жумабайды баўырына басып, Мадинаны қушағына қысып, қардың үстінде талай ирет қалшылдап қатып турған күнлери ҳәзир Гүлзардың ядына түсти.

—Бул азап не?

—Балаға ата-ана бирдей шерик емес пе?

Қудайдан сорағаным соқыр улма еди? деп, зарлаган Гүлзардың көз жасын бирден сүртпеди Порхан. Көз жасын сүртиў тўе «жығылғанға жудырық» деп жаўырнына шиңгирик шапты Порхан. Қайғылы күнлердиң азаплы өтиўи қыйын болар екен. Бир күни бир айдай, бир айы бир жылдай болды Гүлзардың. Зар-зар қосылып қайғыға қайғы уласып, өмир өзегине өкиниш етпеўге тырысты.

Қабағы қатып қалған. Порхан үш манат пулды Гүлзардың қалтасынан зорлық пенен алды да көшеге көз таслап кетип қалды. Көкирегінде кек, көзинде жас, кеўлинде жек көриўшиликтиң газеби толған Гүлзар менен Мадина Порханның изинен жаман көзи менен қарап қала берди.

Тек ғана бир күн емес, бир неше күнге бир неше айға, ҳәтте бир неше жылға созылған Порханның залымлық ҳәрекетти турмыстан тыс, өмирден өзгеше болып өте береди. Жақсы көрип қосылған жүрекке, күтилмеген жерден пайда болған жәмийетке жат әдет Гүлзардың да, Мәдинаның да әбден жанына тийип кетти. Порханның безгек аўырыўындай тынымсыз тутқалақлы бийзарлығы Гүлзарды түтип жегеп таў-

ықтай жеркенишли етип ғана қойған жоқ, турмыстан бездиріўге шекем апарды.

* * *

Порханның ызалы азабына шыдамаған Гүлзар Асқардың алдына барғанын билмейде қалды. Асқар Гүлзардың Порханға турмысқа шыққанын билетуғын еди. Асқарға Порханның өзи ақ әлле қашан айтқан еди. Порхан бир күни Асқар менен Қызкеткеннің бойындағы стадионда ушырасқан, сыр алысқан еди. Порхан Асқарға алғыслар айтты. Асқардың тексергенлерин әуелги ўақытлары Порхан жаман көргенлигин тюрьмеге қамап жибергенин, жаман көрседсе, тюрьмада мийнетке шынығып, жаман жақсыны көргенин, қыйыншылықларды басынан кеширгенликлерин, жаман жолдан жүрмеўге ант еткенлигин Асқарға айтқан еди.

Мынаў Гүлзардың азып, үскини қуйылып келгенин көрип Асқар аң-таң болса да сыр билдиргиси келмеді. Гүлзар аманлық-есеплик сорасты да арзы аўхалын айта алмай ециреп жылап жиберди. Асқар әдетиндегише өзин беккем ушлап, ҳеш қандай сыр билдирмеді.

— Сольғыңызды басыңыз! Жыламаңыз!—деп салқын қанлы сөйледи.

— Мени жасымнап билесиз!...

— Билемен.

— Ғамхорлық қылған өзиңиз еди.

— Аўа.

— Жәбиримди алып берген өзиңиз.

— Аўа.

— Мен Сизге ағам... деп келдим деўге аўзы бармай сөзиниң изин айта алмай тағы жылады.

— Сиз жыламай айтыңыз! Маған түсиндириңиз! Жыламаңыз!

Асқардың «жыламаңыз!» деген сөзинен кейин Гүлзар көз жасын сүртип сольғын басып сөзин баслады.

— Мен Порхан Салменовқа турмысқа шықтым.

— Билемен.

— Оннан бала туўдым.

— Билемен.

— Ол баланы...

— Аўа ол балаңыз?!

— Ол баланды соқыр туўдың деп күни-түни арақ ишин. маған азап-ақырет береді. Мен не қыларымды билмей, сизден маслақат сорап келдим.

Мениң кеўлимниң ғамлы екенин билесиз. Оның үстине тағы да таўдай қейғы ғам қосылды. Сизин тағы да жәрдемниң керек.

— Урып азап береме?

— Аўа.

— Жуўапқа тарттырайынба?

— Бир қыз, бир бала жетим қалама деп ойланаман.

— Ол қыз не?

— Ең биринши ҳаялының қызында бағып, тәрбиялап, отырман.

— Меннен қандай жәрдем керек болса, бермен.

— Тюрмага қамамай жолға салыўдың илажы бармекеи.

— Штраф салса болады.

— Оның ақшасын бәрибир өзим төлеймен.

— Енди не қылыў мүмкин.

— Заңды-законды, тәртипти өзиниз билесиз, арбагада, арысқада зиян болмаўдың илажы болса жақсы болар еди.

Түсиндим, деп Асқар ойланып отырды.

Асқар сөйлесип болып Гүлзарды үйинне қайтарып жиберди. Гүлзар үйинне келсе Порхан қатты уйықлап атырған екен Мадина оқыўда, есик қулыплы еди. Бул қаяқтан кирди екен деп Гүлзар жайдың ишин қарады. Қараса айнадан кирген екен. Сол жатыстан Порхан кунбатқанша жатты. Күн батып геўгим жабылғанда еки милиционер келип, Порханды оятып алып кетти.

Еки милиционерди көрген Гүлзарда, Мәдинада қорқысыл қалды. Порхан урлық қылған ямаса биреў менен төбелескен шығар деп ойлады Гүлзар-Мәдина да, Гүлзарда Порханды милиционерлер алып кеткеннен соң көп ўақытқа шекем сөйлепестен отырды. Көп ўақыттан кейин Мадина сурланып үндемей отырған Гүлзарға жалт қарап.—Ағам бақырмай ғана кетти милиционерлерден қорқады екен.

— Қызым, ағаң бизлерге батыр.

— Саған мушын алып жуўыратуғын еди.

— Милиция көпшиликтің қырағы күши.

— Оны неге алып кетти апа?!

— Сен жыламадың ғой?

• — Милиционерлерден қорықтым. Сенде қорықтың ба!

— Жоқ, Гүнам жоқ болғаннан кейин қорықпадым.

Ағамның гүнасы барма?

— Билмедим, қорықпа қызым. Сорар, тексерер гүнасы болмаса жиберер, болмаса жуўапқа тартар, жибермес...?!

— Жибермесе, жибермесин, арақ ише береді.

Порханды ертиўи менен еки милиционер Асқардың алдына алып барды. Асқар есиктен кирип келген Порханға жаман көзи менен қарады. Порхан Асқардың жүзине қарай алмай төмен қарап, көзи қыпылықлап турды. «Өлимнен уят күшли!» дегендей, Порханның еки бет алмасы бурыштай қызарып кетти. Көзи аларып, от жанары ойнап кеткендей, қас-қабағы төнкериле түсти.

Порханды алып келген еки милиционерге «керек ўагында шақырамән, орынларыңыздан кетпей турыңлар!»—деп рухсат етти. Еки милиционер Асқардың рухсаты менен шығып, кетти. Порхан келиў пәти менен тик турып, қалшыйып қатып қалды. Асқар Порхан менен иси болмаған кисидей, үндестен бұрышғы жазыўын даўам етти. Көзи маўжырап, гезекме-гезек, биресе оң аяғына, биресе сол аяғына, аўырлығын таслап Порхан тик аяғынан еле тур. Бұған келдиңбе, кеттиңбе, неге турсаң деген үн еле жоқ.

Асқар әллеп ўақытта басып көтерип, Порханның төбесинен көз жуўыртты. Асқар көз жиберген ўақытта маған қарап отырған екен деп мыйығын тартып, көзи күлцикредди. Асқардың ашыўлы түси Порханға тас атқандай сезилди. Порхан еки езиўин жыйып, көзи әлле-пәлле болды. Асқар жазған қағазын бирим-бирим жыйнап, ақырын делоға (папкаға) салды. Делоны темир қутыға салды. Қулып урды. Ақырын келип орнына отырды. Порханға жамап көзи менен қарағанда, Порхан не қыларын билмедди.

--Не қылып жүрсен?

—Жайша...?

—Неге тыныш жүрмейсең?

—Тынышпан.

—Тағы да қамалғың келеме?!

—Қамай гөрмен!

—Саған не жетпейди?

—Барлығы жетедди.

—Хаялын бар, қызың бар, улың бар, жұмыс илеп жүрсең, енди не керек.

—Ҳеш нәрсе керек емес.

—Керек болмаса неге ише бересең, бизиң жәмийеттин ағзасы бола отырып, неге бизиң жүзимизге дақ түсиресең.

—Қапалығым бар...

— Ол не қапалық.

—Баламның көзи соқыр.

—Еки-үш жылдан берли иштиц, соқыр балаңа көз пайда болды ма?

—Жоқ

—Сонда неге ише бересең. Арақ қуўаныш бенен қайғыға пайда береме?

—Жоқ

—Маған анығын айт! Енди не қылмақшысаң?—Асқардың бул саўалына Порхан қатты ойланды. Неде болса кеўлимдеги ойлағанымның барлығын айтайын, болмаса бул прокурор мени қутқармайды деп, Порхан рухсат сорады. Асқар отырыўға рухсат етти. Порхан отырып болғаннан соң көп ойланбастан сөзин баслады.

— Жолдас прокурор мени кешириўиңизди сорайман. Мен

сизің алдыңызда талай сапар қәте-кемшилiк пенен бас ийдим. Мен өзимнің қандай адам екенімди билмеймен. Бир күн қуғансам, он күн қайғыдаман. Қояндай қақпанға түскенімди билмейде қаламан. Өзиңізге белгили бурын тап сизің уйғарыуыңыз бенен еки жыл алып кеттим. Оны атқарып келдим. Қақ адамларға жала жауып, хәммесине таласып жаманлық ойлап, ақырында көпшиликтің алдында жаман атақ алдым. Хаял-қызлардың намысына тийдим. «Бес күним хош күним»,—деп, жүрип жамбасымнан жалп етип жығылғанымды билмей-ақ қалдым Бундай бузық истиқ басына бармауға ант ишип қайттым. Үйлендим. Гүлзар жақсы қыз екен. Ата-анасы мениң қәте кемшилигимди бетиме баспай, мени өз улындай қабыл етти. Қызын берди. Жамыларға көрпе, төсенерге төсек басыма дастық, жеуіге нан, ишиуіге чай берди. Барлығы маған жан жүрегі менен жәрдем етти. Ишкенимиз алдымызда, ишпегенимиз артымызда болды. Ликин Гүлзар ул тууды. Әттең оның да көзи соқыр болды. Сол ядыма түскенде не боларымды билмеймен. Арақ ишемен бе, зәхәр ишемен бе оны өзимде түсинбеймен. Үйге келемен, сол балаға нәзерим түседи, Ямаса есиме келеди, ишкенимди билмейде қаламан. Мениң айтар сөзим, қылған қәте-кемшилигим усы. Енди не қыларымды билмеймен. Сиз маған жәрдем етсеніз адам боларман. Қамасаңыз қан жылап кетеберермен. Мениң айтып болғаным усы, Асқар Порханның сөзлерин қатты дыққат пенен тыңлады. Порхан сөйлегенде оған хәш қандай тосқынлық қылмастан, ақыл-хуушын қойып тыңлады.

—Егерде ол баланың дийдарын көрмесеңіз, ишкенди қоярма едіңіз?

—Қалай, дийдарын көрмегенде жазалап жибересіз бе?

—Жоқ.

—Енди қалай көрмеймен?

—Басқа жерде тәрбиялаймыз.

—Басқа қай жерде?

—Интернатта.

—Интернатта?

—Аўа, интернатта.

—Гүлзар қарсылық көрсетпесе?

—Гүлзар менен өзин сөйлес.

—Мени тыңламайды.

—Гүлзардың алдында қәдирли болсаң сөзинди тыңламақ түүе жанын береди.

—Қалай қәдирли боламан?

—Арақты қой!

—Билмедим.

— Қой, арақ иш,—деп маңлайына дуз-несибенди жазылған емес.—Қойыу керек.

Қоймасаң болмайды. Сениң алдында, я арақ, я балашаға тур .Анығырақ айтқанда, я арақ ишиу менен өлим тур, ямаса балашаға менен өмнр тур. Усы скеуиниң биреуин қәлейсен. Олимге де мәртлик керек ,өмирге де мәртлик керек. Қайсы қәлегенинди сайлап ал. Ойлаң, ойласып маған тезирек жууабын бер!

Асқардың айтқан сөзин берген кечесин тыцлаған Порхан әуелде Асқардан тартынсада, соңынан тууысқанлық кенес берди деп уғынды. Асқардың рухсаты менен Порхан Прокуратураның кеңесинен шыққанда ауыр жатар болған екен. Порханды кабинетинен шығарып жиберген Асқар тағы да тийкаргы жумысын ислеуди дауам етти. Порхан үйине сонша уақтан берли биринши ирет арақ ишпей түнде келгени усы. Ол бурынғыдай бақырыс таппай, шауқым шығармай келгенине өзи де таң қалғандай болды. Үйге келип өз төсегин өзи салды. Бұғанда әдетлебеди. Порхан өзин бир түрли сезді. Асқардың «қәдирли бол»-деген бир ауыз сөзи Порханның қулағынан кетпей жаңлап турды да қойды.

Гүлзар қатты уйықлап жатса да, қандай да бир себеп пенен оянып кетти. Көзин ашып қараса шыра жанып тур екен. Порхан төсегин өзи салып жатыпты. Мәдийна Жумабайда өз орынларында қатты уйқыда. Гүлзар ояпса да, Порханға ояғаның билдирмеді. Көз астынан көрпениң тасасынаң Порхан не қылар екен деп қарап жатыр.

Порхан көп уақыттан кейин шыраны сөндирди .Ақырын ғана аяғын ғаз-ғаз басып орнына келип жатты. Шыра өшкеннен кейин бираздан соң жайдың иши жақтылау болып кетти. Айдың жақтысы айнадан Порханның жүзине түсип турғандай болды. Айнадан үнелип турғандай айға қарап жатқан Порханның уйқысы келмеді.

Бастан өткен қысқа өмирдин барлығының да қызықсыз өткенін қатар құрбыларының халық қатарына қосылып, бурын артта қалып, ескилик дүньяның батпағына белшеринеп батып, шыға алмай жүргенликлери. тағыда Гүлзарды зарлатып, намысына тийип, ата-аналардың гаргысына ушырағанлықлары көз алдынан кинодай қыял экрантарында көринип уйқы бермеді. Өз өзине жеркенип, аударылып түсиу менен жатты.

Гүлзар азанда турса Порхан уйықлап атырған екен.

Азангы ауқатып берип, Мәдийнаны оқыуға мектебине узатып салған Гүлзар Жумабайды кийиндирди. Ауқатын иштирди. Қарны тойған Жумабай әдеттегидей жайдың айналасында дийуалды жағалап жүриуге кетти. Хәр күни азанда ауқат ишип болған Жумабай соңғы күнлери иши

пискешликтен бе, дийўалды асылып, жайды айланып шығуыды үрдис етти. Бүгінде тап сол әдетин ислеп, дийўалды жағалаўға шығып кетти.

Порхан ояныўдан бир түрли уялған кисидей, Гүлзардың жузыне дуўры қарай алмай, көз астынан урлап қарап, бети қолын жуўып чай ишиўге отырды. Порханның көп жылдан берли азанда бундай жағдайда болғанына Гүлзар таңланбасада, түндеги келген милиционердің бийкарга келмегенин билип отыр. Бирақта сол милиционерлер менен Порханды Асқардың шақыртқанын Гүлзар билген жоқ.

—Гүлзар кешир! деди еки кеса чай ишип болған Порхан.

—Не болды, кеширгендей .

—Мен көп жылдан берли арақ ишип азап бердим.

— Арақ ишип азап берип, талай мәртебе кеширим сорағанының булда биреўи болады-дағы.

—Жоқ. Бул сапар тек бир аўыз соңғы сөз.

—«Ер жигиттиң айнымағы қыйынба» деген.

—Айнымайман сөзим-сөз.

—Ал кеширдик.

—Кеширсен, биз арақ ишкенди қойдық. Ендиги өтнинишим мынаў Жумабайжанды интернатқа берейик. Хүкметтиң өзи бала қылып өзи тәрбияласын!

—Буған ким жәрдем етеди.

—Асқар!

—Егерде Асқар аға усы ақылды айтқан болса, мен жан жүрегим менен қайылман.

Гүлзар менен Порхан Асқарға Жумабайды ертип апарды. Асқар халық билмлендириў министрлигиниң жәрдеми менен Жумабайды интернатқа тапсырды. Жумабай жаңа өмирдің жайнаған жолына түскендей интернаттың қушағына кирди. Асқар интернаттан шыққан Қәлий менен Гүлзарды, Порханды ГАЗ—69 машинасына мингизип үйине әкелди. «Елге сүйен, ерге исен» деген, усы сөздің мағанасына түсинбесең, Уәденди орынламасаң сен адам емесең хош бол деди Асқар.

—Исенимиңиз жолымызға жұлдыз болсын!—деди Порхан.

—Сизге миннетдармыз! Хош болыңыз! деди Гүлзар! Асқар көз ушынан узаққа кеткенше Гүлзар менен Порхан оның артынан қарап қалды.

САПАРГҮЛДИҢ СЫРЫ.

Ашықлық отына өртенгенлердің өмири менен танысқан Асқардың аңсары үйленнўге аўды. Қашан, кимге, қалай үйленнў керек екени ҳаққында да еки ай бойына, өмир саласына сансыз саўаллар қойып көрди. Жақын-жуўық, жора-жол-

дасларына ойласты. Сөзди тамнан постын таслагандай емес, астыртын, қамырдан қыл суұйрғандай етип, әлле нәрселерди дәлил етип, сырлы сөзлер менен, лейкинли гүрриңлер менен айтып түсіндирди. Ең ақырында ашығын айтқан Асқарға жора-жолдаслары:

— Аспирантураға бар, ямаса үйлен!

— Үйлениуим керек! Аспирантураға да барыуым керек.

— Камалыңа келдің, бір яр сүйнп хожалық болып рәхәтти қашан көресең .

— Үйлениуіге уқыбың болса, үйленсеңши!

— Жигитликтің жалыпып қашан жағасаң...

— Жигит болсаң шоқ бол, шоқ болмасаң жоқ бол! деген

— Қумса болмасаң үйленсеңши!

— Қатынсызда прокурор болама екен!

— Өзиң бир қыз сүйерлик жигитсең...!

— Қыз десе, қызыл шоқ болмайсаң ба.

— Тап сен ғой, қызлардың «Маршалысаң!» Қайсы қыз сенің жүрек буйрығыңды орынламайды.

— Я өртен, я отына жылып...! дегенде, Асқардың жууап сөз айтыуына орын табылмай қалды. Жаслық өмирін жағдайсыз өткерип атыр, «нйт түйнекте мәхәлинде бир піседи...!» деген бизиң Асқардың үйлениуі мәхәли келди ғой, не болды өзи...?! деп жүрген ағасы Өтемурат қайран еди. Асқардың бостан-бос жүргенін әуеле есйткен, соңынан сезген, Қызларгүлде Гүлзарда, Бийжаңда, Сарада таң қалар еди.

— Үйлен!

— Асқар үйлен!

— Жалғыз баслылық гош жигитке жараспас! деген

— Жалғыз бас, жалтыр тас! деген.

— Үйлен!

— Үйлен Асқаржан! деген досларының сөзи күндиз-түни қулағында шамалдан шала қуураған, қамыстың шыйқылдауығындай ысқырар еди. Күндиз кимге үйлениуі керек десе, түнде Сапаргүл ядға түсер еди. Сапаргүлдің нилдей қара көзи Асқардың көз алдынан кетбес еди. Кимге үйлениуі керек?! Деген дыбыстың өзінде де көз алдына күле шырай берген Сапаргүл турар еди. «Дурыс, үйлениуі керек!...» жигит мәхәлинде үйленбесе, қыз мәхәлинде тұрмысқа шықпаса екеуіне де хәрқыйлы пасық сөзлер ереди»—деп усы сөзди қайта-қайта тастыйықлады. Оның үстине жора-жолдаслары да талай мәртебе усы сөзди тәкирарлап айтқан еди.

Асқар көп ақыллы сөзлерден кейин Сапаргүлге қалай болған менен жүрек сөзин айтыуға бел байлады. Саат беслер шамасында телефон арқалы сөйлесип Сапаргүл менен кешки саат сегизде ушырасатуғын болып үде етті. Сапаргүл

менен сөйлесип телефонның трубкасын қойғаныда сол еді Телөфон сынғырлады. Асқар трубканы алыу менен тыңлады. Шымбай менен Халқабаттың ортасындағы гүзар жолда авария болып, адамлар заяланған. Тезлик бенен кетеміз деди. Асқар трубканы қойды да Сапаргүлден кеширим сорап кетип қалды.

* * *

Бүгін демалыс күні. Асқар үйінен Сапаргүлге барыу ушын шығайын деп атырғанда телефон шыңғырлады. Телефонды тыңлаған Асқарға мынадай хабар еситилди. «Бир тракторшы мәс болып тракторды аударған. Өзи өлген, тезлик пенен бармасақ болмайды. Асқар жол бойынша, Сапаргүлге ўде берген жеринен кеширим сорап кетип қалды. Сапаргүлге екінши ўдесинен де сөзде уятқа қалып, исте орынланбады.

Бүгін театрға барыуға Асқар Сапаргүлге екеўине билет алып келген еді. Сапаргүл жұмыстан келгеннен берли аўқатын жеп болып, қасына сүрме, жүзине қал қойып, пардозланып кийинип болғанының үстине асығыслық пенен Асқар келди. Еки жигит мәслик пенен бир-бирине пышақ урған, соған тезлик пенен бармасақ болмас. Сиз Гүлзар менен бирге барагойын!—деп, кеширим сорап, тағы кетип қалды Асқар. Асқар кетиўден Сапаргүл Гүлзарды алып театрға кетти.

Асқар Сапаргүлге сөз айтыуға, ўделесип бир жерге барамыз деўге жүрексинбейтуғын болды. Енди тағы да алдағандай болар деп, Асқардың келиўин асығып күтип парўаз етседе, жүрек бәнтин беккем тутты. Пайты келген ўақтында ушырасасам, ўдеменнен шыға алатуғын түрим жоқ деп Асқар ўдепазлықты тоқтатты.

Асқар алты сааттың ишинде барған исип баржай етип киятырған еді. Қалаға кирип Ленин көшесине жаңа киргенде Сапаргүлге көзи түсти. Шоферға рухсат етти. Өзи машинадан түсти. Сапаргүлдің изинен жетти. Көристи, аманлық сорасты. Ленин көшесиниң шығыс жағындағы бульварға барып скамейкаға отырды.

Ленин бульвары әлқасыл қызыл гүллер, лаплама гүллер, сары гүллер, жупар гүллер менен бөленген. Гүл иши зейиниңди ашады. Оның үстине жаздың жағымлы жели гүллер ийисин инам еткендей болады. Жупар ийис бенен мухабат ышқында отырғанлардың кеўли көтеринки көринеди. Гүллер ортасына орнатылған фонтанлар ышқы шәшмесинен тамшы атып турғанға усайды. Көкти нәзерлеп алтын түймедей жумалай түскел тынық тамшылар шуўдырлаған өңир моншаққа усайды.

Гүллер қумарындағы еки жастың қуштарлығы барған сайын артып баратырғанға усайды. Асқар ана гүлди, мына гүлди сылтаулап қолы менен көрсетемен деп Сапаргүлдің сыйнеси үстинен бир неше мәртебе қол өткерди. Билегине, қолына бармағы тийгиси келгендей, гүллер көрсетиуди сылтаулау сыйпап қояды. Оған түсинген Сапаргүлдің Асқардың қолы тийгенде ети түршигичкиреп бир түрли болып кетеди...!

Қас қарайып, ымырт жабыламан дегенше Асқар менен Сапаргүл гүллер қаққында, олардың жунар ийнслериниң жақсы скепниклери, гүллердиң қызыл дөңип көз қумарының мийрин қандыратуғыншылықларын айтысты. Бири айтып, бири мақұллады. Барлық айтылған сөзлердиң мысалы еркин мухаббатқа байланыслы. Бул гүллер қанша ышқы мухаббатты байланыстырмады дейсиз? Қанша миллион жаслардың, жүрек қосылыуларына себеп болмады, бул гүл, — шайырлардың қанша қосық жолларына арқау болмады? деп, Асқар менен Сапаргүл гүллер аңызын узақ әңгиме етти.

Көк аспан жасыл пердесин жамылды. Перде арасынан сығалап, жұлдызлар жымылдады. Көк гүмбезинен ай ысырылып киятырғандай көринди. Адамлар азайды. Қала Ильич нурына бөленди. Қаланың қызыл сары лампочкалары көктем көз қысқап жұлдызларды тажим қылдырғандай жаудырап жанып кетти. Асқар менен Сапаргүл үәде бойынша Сапаргүлдің үйине барыуға оршынап турды. Асқар шыдамағандай өзи алды менен оршынап турып, Сапаргүлди сүйеп тұрғызды. Қатты қушақлап Сапаргүлди сүйди. Сапаргүл айға бир қарады да, неликтен көзин жұмды.

— «Сапаргүл!» деп сансыз түплер уйқыдан қалған Асқар ақырын да Сапаргүлге үйленип алған еди. Асқар Сапаргүлге, Гүлпараға келген Өтебайдың өрескил исиниң бириңши күнлеринде-ақ жақсы көрип қалған еди. Қыздың көз қарасының қызыл шоғы Асқардың жүрегиндеги жалынға қосылғандай болды. Бириңши көриуден Асқардың ыңғайы Сапаргүлге аұды. Солай болсада Асқардың парасатлығы, ышқы-мухаббатының пәтин қайтарып таслағандай бола берди. Сол ушында арадан бир нешше уақыттың өткенин билмейде қалды.

Әне бирде Шымбайдан қайтқан күнниң ертенине, Асқар менен Сапаргүл еркин сөйлескен еди. Сол күни Сапаргүл больницада Нәубетли исинде еди. Бүгин больница айрықша тыныш. Өлим халатында жатқан бийтаптар жоқ. Барлық аұрыулардың кеули хош, өзлери сергектей сезиледи. Аяғы сынған, қолы шыққан, ислым алып азығып кеткен, операциядан кейинги емлеулерде жатқан адамлардың барлығы бирден аұырыудың қыйын босағасынан атлап өткен сыяқлы

сезимлери саз. Аппақ көрпе-төсекке бөленип жатқан адамдар сырттан қарағанда суп-сулыу болып көринсиди.

Былқылдақ тапочка кийген сестра қызлар менен келиншеклердин коридорлар менен палаталарда жүргенлериде сезилмейди. Олардын қойған қәдемлери қамырдан қыл сүйүрғандай тырыс етбейди. Хәрбир сестра, өзлериниң врачларының кеселлерге буйырған дәрилериң берип шаншатуғынларын шаншып тұр. Сапаргүлде бүгин азанда барлық кеселлердин аўхалын көрип, ҳалларын сорап, обходтан келиу менен қолын жууып өз кабинетине жаңа келди.

Сапаргүлдиң бүгин кеўили көтериңки, жүреги шәўкилдеп урып турғандай сезиледи. Кабинетине келиу менен дийўалдағы шар айнаға қараған Сапаргүлдиң көзи жайнап кете жазлады. Жипектей жылтыраған қалың қойыу шашы гүлтеленип кең жаўырына түсип тұр. Алмадай қасы-қабағының үстинен туўылған айдай, қасы қыйылып, қыйқашлашып түсип, жамалына жарасады. Қыйқаш қастың үстинги жағында, ақ маңлайдың ортасында турған точкадай қарақал жүзикке қас қондырғандай орнаған.

Шар айнаға қарап шадлы кеўилин көтерген Сапаргүл сол жағына бурылып, жаңа ғана есикке қарағаны сол еди, Асқардың есик қаққанынан-ақ өзін көрмесе де таныды. Талай түнлер, талай күнлер бойынша, бәрқулла Сапаргүл нәўбетте турғанда бармақтың ушы менен ғана тарсылдап, бир қәлипте қағылған қапының сести Сапаргүлдиң құлағына ашықлық қосығының музыкасындай еситилип, таныс болып қалған еди. Сол ушын Сапаргүл «Келиңиз, кириңиз!» дегенин билмей-ақ қалды. Асқар қапыны ашып кирди де, Сапаргүлди сүйип алды.

Әнгиме узаққа созылған жоқ. Бурыннан бир биреўге баўыр басып қалған кеўил сөздиң тоқ етерине келди. Айдың төртинши күни той бериўге келисти Турмысқа қалай шығыў, ЗАГС-тен қалай өтиў, өмирди қалай өткерийў ҳаққында узақ ойланылмасада, тойды қалай өткерийў ҳаққында ойласты.

— Тойды қалай өткеремиз! — деди Асқар.

— Ат шаптырып, ылақ ойпатпайсаң, қошқар урыстырып, палўан гүрестирмейсең...!

— Ал сонда?!

— Жора-жолдас, тамыр-таныс, ағайын-туўғанларды шақырып алғысын аласаң.

— Менде солай ойлайман.

— Еки ой бир жерде болғанда ғана елдиң кеўлин табыўға болады.

— Дұрыс Сапаргүл! Мен онда Аманат кассаға барып ақша алып қайтайын.

— Мен кеше Аманат кассадап әкеліп қойған едим. Мына еки мың манатты да тойға қосып жумсарсан.

— Қалың малды сен маған бережақысаң, жоқ, ақшам жетеди.

— Жетседе ала берсе, бас қосылғаннан соң ақша менен дүнья аұлақ турса болама?!

— Тойында қайтсын!

— Тойды қайсы үйде береміз?

— Қәлеуін, бизиң үйде-ақ ислейік.

— Усы ұаққа шекем қызлар жигиттиң үйіне келиншек болып түсіп еди, енди жигитлер қызлардың үйіне түссін деп күлди Сапаргүл.

— Ғақыһықатында, мен сени емес, сен мени алажақ болып турсаң.

— Неге?

— Қалың малға еки мың манат бердиң, оның үстіне мени өз үйіне түсирежақсаң.

— Сениң үйиң бир компаталы, мениң үйим үш компаталы сол ушын, бизиң үйде бола берейік!

— Дурыс Сапаргүл, екеуиміз еки үй сақлап не қыламыз, бизиң үйди горсоветке тапсырайық, мүтәж адамларға берер.

— Табылған ақыл! даналық сөз!

— Үйдеги барлық көрпе-төсеклер менен мебельлерди си-зиң үйге тасып алармыз.

— Аұа.

— Жақсы, тойдан кейин.

— Болады.

— Сапаргүлди мен емес, мени Сапаргүл алды! деймен жораларымызға.

— «Не десең де турыпбыз, бир жудырық урыпбыз!» деген, деди Сапаргүл күле шырай берип.

— Мейли мен кеттим! Асқар ис питкерген киси усап, мардамсып адым басып жайдан шығып, жұмысына кетти.

Арадан көп күн өтпей-ақ Сапаргүл менен Асқар бас қосты. Той берди. Тойға барлық жора-жолдас, дос-тууыс-қанлар келди. Өтемурад тойды басқарды. Той оғада тамаша болып тарқасты. Тойға келиушилердиң барлығында бауырманлық бенен Сапаргүл менен Асқарға беккем бирлік, бахытлы өмир тиледи. Халық хызметинде қайтпайтуғын қосылған қос билек шадлы турмыс кеширсин! десе, ғаррылар менен кемпирлер «қосылғаның менен қоса көгер!» деп алғыслар айтып тарқасты.

Тойды тууысқанлық бенен өткерген Асқар менен Сапаргүл қалалық атқаруы комитетине барып, жай алыуға нәубети жетип турған Гүлзарға Асқардың жайын алып берди. Гүлзар алғыслар айтыуы менен тап сол күни Асқардың жайына

көшип келди. Сапаргүл менен Асқар жаңа өмірдің қойнында қуаныш пенен жасай баслады.

Арадан аттай жыл өтті. Сапаргүл қыз тууды. Сапаргүлдің қуанышы қойнына сыйар емес. Ал Асқар болса жанындай жақсы көреді. Биз енді ата болдық. Бизди енді жора-жолдасларымыз, улыма жұртшылық «қыз атасы!» деп атайтуғын болды. Бұл маған мәртебе. Базы биреулер баланы жақсы көреді. Базы биреулер қызды жақсы көреді. Ал мен болсам екеуін де жақсы көремен, дегенде Сапаргүл — Абайлап сөйле! Бұлманда универсальный магазин жоқ... деп күледі Сапаргүл.

Биреуін ул, биреуін қыз етип егизлеп туўсаң қәне еди, деп, күлкисине жуўап бергендей, мыйығын тартты Асқар.

— Қанағат керек, қанағат!...

— Жақсы биримлеп-ақ бола берсин!

— Солай де!

— Қәйдем билейин, мына турысыңнан бес алтауын бирден туўып бер дейтуғын түриң бар.

Машина майсыз жүрмейди,

Жолаушы айсыз жүрмейди.

майыда, айыда бар болса, бир нәрсе болар.

Көргіштің көзі тәрези,

Ақыллының сөзі тәрези.

деп, барлық айтқанында болар дейди ойнап Сапаргүл. Сапаргүлдің жағымлы сөзі Асқардың аңын оятқандай, жүрегіне қозғау салады. Сапаргүл не сөйлесе ақыл хууыш пенен тыңлайды. Сапаргүлдің сөзлеріне сулыұлап ғана жуўап қайтарады.

Бүркіттің нәзери таўда,

Батырдың нәзери жаўда.

дегендей, нәзерім, бәлентте дейди. Сол нәзерің төмен түспесін деп тилек етеді Сапаргүл.

Сапаргүл менен Асқар айрықша турады. Биринің аузындағысын бири жеўге, бири-бири жұрмет бенен ләззетті ортақ ислеўге тырысады. Биринің айтқанынан бири шықпайды. Биреуі ошақта, биреуі оттай жанып өмірге өрнек қосады. Екеуінің сөйлескенлеріне, бир-бирине болған улпетлікке қарасаң, булар тап бүгін қосылғанға усайды.

Асқар менен Сапаргүлдің еле ышқы мухббаты сууыған жоқ. Қызға ең биринши жастаң үйленсен, болмаса жүрип-жүрип үйленсенде баўырманлық болады дейтуғыны дұрыс екен. Елеге шекем Асқар Сапаргүлге, Сапаргүл Асқарға қарап тоймайды. Булардың жүрегі жазық, кеули кең, ойнаған сайын ойнағысы келеді. Сапаргүлдің қыз минези еле қала қойған жоқ. Асқардың да жигитлик жигери қайтпаған, қәўіпсиз көл болсада, суўсыз балық болмайды» дегендей, Ас-

қарсыз Сапаргүл, Сапаргүлсіз Асқар үйінде аўқатта жей алмайды. Жеген менен де ишкеп аўқаты дәмсіздей болады да турады.

Туўылған қыздың тәрбиясы молдан болып атыр. Биресе Асқар, биресе Сапаргүл қызды қолынан түсирмейди. Оның үстине Гүлзар менен Мәдийнаның қызға болған меҳрибанлығы болар емес, Асқар, Сапаргүл, Гүлзар, Мәдийна ойла-сып отырып; туўыу үйінде-ақ қызға Гүлайым деп ат қойған еди. Сапаргүл жұмысынан қайтқан да биринши көриўден-ақ, Гүлайым Асқаровна! Қуўана қушағын жая қушақлап айналайды. Сүйеди, емизеди.

Гүлайым қызылшақасы шыққан нәресте. Бұған қарамастан Сапаргүл Гүлайымның бетине-бетин тийгизип, шорп-шорп сүйеди. Қуидақлаўлы қызды баўырына қысып шар айнаға қарайды. Қушақлап қысып арман-берман жүреді. Асқардың бетине Гүлайымның бетин тийгизип, сүйдиреди. Сапаргүлдің қолынан Асқар алады. Асқарда айналап, мийри қанғанша сүйиш, уйқысы келген Гүлайымды аткөншекке салады, шайқайды. Қыз пыр-пыр уйқыға кетеді. Уйқыға кеткен де тыныш жатып деп шайқалып тұрған аткөншекті ақырын тоқтатып, Гүлайымның ояқ-буяғын қымтастырып Асқар қасындағы кроватта китап оқыўға кирседи.

Сапаргүл менен Асқар екеўи қосылғаннан берли жұмыстан келгеннен кейин, ас-аўқат ишип болғаннан соң бир еки саат китап оқыйды. Ошнан кейин телевизор көреді. Демалыс күнлері киноға, театрға ямаса концертке барыўды үрдис еткен еди. Усындай етин ойласылған күн тәртибинің режесин еле бузбай киятыр. Асқарда майда-шүйде иске мардынйў деген жоқ. Бул шалбарына, көйлегине хәттеки Сапаргүлдің де бирди ярым кийимине уютти де өзи баса береді. Сәденлерди де өзи тигип алады. Үйдеги майда-шүйде жұмыс атаўлысынан алыс емес.

Асқардың таза жүриўи, таза кийимийү күнделикли әдетине сицип кеткен. Ол ең алды менен кеўил аўдаратуғын жағаның кир болмаўы, Педжак болсын, көйлек болсын жағасы кирлесе тазалайды, көйлек кирлесе жуўады. Шалбардың балағының қырық қат болып жүриўи Асқардың жини. Ол командировкаға барғанда—чемоданына бир метр марлы салып жүреді. Барған жеринде де гостиница да (өзи уютг басады. Кирлеген кийимин кир жуўғышларға береді. Аяқ кийимлери жылтырап) жалт-жулт етип жүриўи шәрт.

Асқар китанты үзликсиз сатып алады. Хәзирдин өзинде ол үйин китанхана етип таярлады. Оның үстине Сапаргүл де китап оқыўдың досты екен. Еки ойдың, еки минездин бир-бирине дус келгенине өзлери де хайран қалады. «Хаялы менен байының топырағын бир жерден алады» дегендей екеўи-

нин құлқы-минези, кейіпкери, кітапқа құштарлығы әдебиет пенен искуствоға құмарлығы бірдей болып келиўи таңқаларлықтай ис болды.

«Тамшыдан—теңиз» дегендей, еки—айдай сулыў адам бир қосылғаннан кейін Асқар менен Сапаргүлдің хожалығы бескйй баслады. Онын үстине Асқар Совет лызамына тийисли ҳәрқыйлы темалар бойынша, ал Сапаргүл болса ҳәрқыйлы кеселликлерге қарсы гүресий ҳаққында газета журналларға, радио, телевизорға ылайықлы мақалалар, жазып турды. Асқар базда очерк, кишигирим әңгимелерде жазады. Булардан тийисли гонорарлар жыйналып, хожалықтың құрыныласыўы ушын жумсалады.

Сапаргүлдің көп жыллардан берли тилеги пионина алыў еди. Жақында пионина алды. Сапаргүл шертеди, Асқар қосық айтыўды жақсы көрер еди. Әўелги күнлери Сапаргүл пионина шерткенде Асқар қосық айтыўға уялар еди. Ҳәзир Сапаргүл пионина шертсе Асқар оған қосып қосық айтады. Базда үйине қыдырып келген Мәдийнаға танец еттиреді. Егерде Сапаргүл «хийўа ләзгисине» шерте Асқар тура алмайды. Мәдийнаға қосылып булда ойнайды. Асқар менен Сапаргүлдің үйи пионина алғаннан берли базда шаўқымлы, ойын күлки, қосық айтыў, танец ойнаў менен өмир өте берди.

Хош әдепли, хош ҳаўазлы, ерли-зайыптың өмири күн сайын кеўилли өтти. Күн сайын кеўил-кеўилге тереңнен тамыр басты. Кеўлине, кеўли, сөзине-сөзи жупкер келген еки жастың талабы тутаса берди. Асқар менен Сапаргүлдің салтанатлы өмир сүргенине барлық дослары бірдей сүйсинди. Ләззетке салынған өмир халықтан алғыстап басқаны еситпеди. Елдин ишинде ерекше көзге түскен Сапаргүл менен Асқар адамлардың аўзында, көпиликтиң көзинде болды. Жақсылардың марапаты, жолдасларының ҳүрмети Сапаргүл менен Асқарға мәртебе болды.

Бир күни Сапаргүл менен Асқар, жұмыстан кейін Гүлнараға Гүлайымды қалдырып өзлери дүканларға барыўға кетти. Қала бурынғыдай кишкентай емес, үлкейди. Бурын жигирмалаған көше болса ҳәзир арғы басы менен берги басы узайды. Қала қанатын жайды. Бир неше гектар жер қосылды. Көшеме-көше әлўан дарақлар егилди. Тротуарлар, площадлар, мәдений бағлар көбейди. Кинотеатр, кітапханалар көбейди, жүз мыңға жақып халық жасайтуғын болды.

Сапаргүл менен Асқар орайлық саўда деп аталған қаланың секторына келип машинадан түсти. Шофер Алпысбайға «ана машиналар туратуғын жерге апарып машинанды қой!» деп айтып болғаны да сол еди. Еки дружина ағзалары менен Ерпазаров қатты мәс болған келиншектиң әштек-тәнте-

ғни шығарып, алып келе берди. Мәс келиншектің шашы удар-дудар болған, үсти-басы кир, қасы керілген, кең маңлай, қара қойыу шашлы келиншек бір ұақытлары сулыу-сымбатлы болғанынан, қанша өзгерседе дерек беріп тұр.

Мәс келиншектің тили гүрмелиуіге келмейди. Қабағының асты ақ маңлайындағы әжим сызықтары жол-жол болып кеткен. Үстиңи ерні ушық шыққандай жараланған. Астыңғы ерні ашшы арақтың зардабынан қанталап кеткен. Мәс-келиншек айқасыудан тарқатылған шашын жыйнау үшін базда дружиниктің қолынан қолын жаздырып маңлайына түскен шашын бір сыйпап абынып кетеді. Шашы тағы да қууарған қамыстай төмен ағылып, шашылып кетеді.

Гүбирленип бір нәрселерди айтбақшы болады. Толық түсиндириуіге тили гүрмелмейди.

Мәс келиншектің бул келисине қатты кеуіл қойып қараған Сапаргүл оны аяғанлықтан Асқар менеп шоферды иркіп тұрған еді. Мәс келиншек Сапаргүл менеп Асқардың тусына келгенде «Балам, қызым!» деген сөзди қандай бір себеппен толық айтқанда дауысы қаттырақ шығып кетті.

— Қызым! Мениңде қызым бар еді...! деди тәкирарлап ол.

— Асқар! деди «қызым» деген мәс келиншектің сөзин еситип, бір түрли қуйқасы түршигиңкиреп кетти Сапаргүл.

— Не дейсең Сапаргүл! деди Асқар.

— Ой бийшара гарип ана...!—деди ауыр гүрсинген Сапаргүл.

— Не дейсең Сапаргүл!—деди Асқар.

— Айыбы арақ ишеди екен, болмаса деди Сапаргүл,— жалт қарады Асқар.

— Асқар сени Ерназаров тыңлайды ғой.

— Тыңлайды.

— Усы келиншекти алып қалсаң қәйтеди.

— Болады.

— Сорап алып қал!

— Жолдас Ерназаров! деди тусма-тус келгенде Асқар.

— Ассалаума әлейкум!—деп қол алысып қасына келди

Ерназаров.

— Арақ ишкен бе?

— Ауа.

— Басқа гүпасы жоқ па?

— Жоқ.

— Маған берссиз бе?!

— Бериуіге болады. Бирақ!

— Неси бар?

— Сиз бул сапар алып қаларсыз, ал тағы да ишеди ғой.

— Мен үйге алып кетемён.

— Абыройыңызды төгіп жүрмесни!

—Үйде сақлайман. Көшеге жиберместен тәрбия қыламан.

— Мейлиниз!

— Сапаргүл сен дүканларды аралай бер, мен бул ҳаялды Гүлзардың қасына апарып келейин.

Сапаргүл дүканларды аралап кетти. Асқардың гамхорлығына қайыл болғаннан, мәс келиншекти үйге апарылатуғынына көзи жетти. Сапаргүл анда-санда «анаң тири, арақ ишич пияншик болып кетти!» дегенди биреулерден ызың-сызың еситер еди. Асқар мәс ҳаялды машинасына миндирип алып кетти, Ерназаров дружиналарды ертип, өз постына кетти. Асқар мәс ҳаял менен анда-санда бир аўыз сөйлесип үйине келди.

Үсти басы кир, мәслик бенен түри-түси әжептәуір болған, шашы жыйылмаған, бир түрли ерси көринген ҳаялды қолтықлап алып келгенде Гүлзар аң-таң болды. Асқарға бир қарады, мәс ҳаялға бир қарады Гүлзар. Мынау апайға чай аўқат-ас бер, биз келмегенше жиберме! Бизлер ҳәзир келемиз! деп Асқар шығып кетти. Гүлзар ҳайран қалыуы менен келиншекке көз астынан қарап қала берди.

Асқарда жаңа ғана машина менен зырғып кеткени сол еди, екінши жақтан Мәдийна келип үйге кирди. Столда отырған мәс ҳаялдың «албаслыдай» түри-түсиниң жаман екенин көрген Мәдийнаның түри қашып кетти. Апа! Жумабай ажағамның директоры телефонға шақырып атыр. Сизди келип сөйлесип кетсин деп трубканы қоймай күтип тур. Сиз отыра турың! ҳәзир келемен! деп Гүлзар есикти сыртынан илип Мәдийна менен екеуи жууырып кетти.

Мәс ҳаялдың иши өртенип баратырғандай сууық суўға бир тойып алды. Бираздан кейин қатты кекирди. Жан жағына қарады. Аң-таң болды. Шар айнаға қарап, удар-дуўдар болған шашын жыйпады. Басы қатты аўырды. Еки шекеси зырқылдап шығып баратырғанға усады. Буфет шкафты ашты. Анау күни қонақлардан қалған ярымлық ақ арақтан бир жүз елиу грамдай қалған еди. Кесеге қуйып симирип салды. Тарелкада турған пискен гөшти нан менен жеп алды. Жатақ жайдың қапысын ашты. Тағыда мәс болды. «Еки дүнья бир қәдем» болып көзине көринген ҳаял Сапаргүл менен Асқардың кроватиша бойын таслады. Қатты уйқыға кетти. Гүлзар ишке кирсе мәс келиншек отырған орнында жоқ. Таңланыу менен тумлы-тусты қарады. Ишки жайды ашып көрсе былқылдақ таза төсекли кровать мәс ҳаялдың жатқанын көрди. Не қыларын билмеген Гүлзар мәс ҳаялды жаңа оятыуға баратырғанда, Сапаргүл менен Асқар кирип қалды.

— Апай қайда дегени сол еди Сапаргүлдің былқылдақ кровать пәр төсекте силеси қатып жатқанын көрди.

— Оғада жақсы! Жатсын, уйықласын, тиймеңлер, берман шығыңлар, деди Асқар.

— Тап-таза төсекте айтса деп қыйланды Гүлзар.

— Адам сау болса төсек табылар деди Асқар.

— Кир болып қалды-ау деди тағы Гүлзар.

— Жууып алармыз деди Сапаргүл.

Үшеуі бірден жатақ жайдан шығып, ас-ауқат ишетуғын жайға шықты. Мийманханада Гүлзардың жатқарыуы бойынша Гүлайым еле уйықлап атыр. Әуеле Сапаргүл оның изінен Асқар кирип, Гүлайымның айдай жамалына бір қарап екеуі де аяғын газ-газ басып изине қайтты. Сапаргүл менен Асқар келгеннен соң ауқатқа қарамастан Гүлзар үйіне қайтып кетті. Өзлери айтпағанның кейін бұл алып келінген хаялдың ким екенін, не ушын алып келгенлігін Гүлзар сорамады.

Сапаргүл менен Асқар кешкі ауқатты писиріп жеді. Мәс хаял ояныбастан еле жатыр. Сапаргүлде, Асқарда оны оятыуға көзі қыймады. Не болса, ол болсын уйқысы қапсын, әбден дем алсын, оннан кейін сөйлесерміз деп екеуінің де ол хаял менен иси болған жоқ. Күндегі әдет бойынша Сапаргүл менен Асқар ауқаттан кейін кітап оқыды. Ол хаял еле ояныбады.

Күндегі мезгілі бойынша оянған Гүлайымды Сапаргүл емизіп, астын тазалап, жөргеклерін алмастырып тағы да әткөншекке салды. Асқар әткөншекті тербетіп еді пересте уйықлап қалды. Уйықлаған хаял еле ояныбады. Гүлайым уйықлағанның кейін Сапаргүл менен Асқар, екі сааттай телевизор көрді.

Телевизордан кейін Сапаргүл менен Асқар тағы да екі саат кітап оқыды. Саат түнгі бірге қарап кетті. Ол хаял еле оянатұғын түрі жоқ.

— Оятсақпа екен?— деди Асқар Сапаргүлге жалт қарап.

— Оятнайық,— деди Сапаргүл.

— Енді не қыламыз?!

— Бундай азада жерді көрмеген шығар бийшара.

— Уйықлайық!

— Гүлайымжаның қасына жерге төсек саламыз да жатамыз.

— Оғада дурыс.

Асқар бір гилемді әкеліп жайып жиберді. Сапаргүл төсек салды. Оянған Гүлайымды тағы да емизіп, астын-үстің тазалап, жөргеклерін алмастырып, тағы жатқарды. Гүлайым тағы да уйықлап қалды. Ол хаял еле ояныбады. Сапаргүл менен Асқар да түнгі саат бірден өткенде уйқыға кетті. Гүлайым сондай уйқышыл қыз. Саат он екілерде уйықлағанның, азада бір турады. Көп жыламайды. Еме-

ди де, уйықлайды да жатады. Базда Сапаргүл бір пәрселерден қәуип етип, узақлаў жатқан Гүлайымды оятып смизер еди.

Азанғы саат алты.

Мәс ҳаял уйқыдан оялды. Дийўалларды сыйпаластырып жүрип электроламpany жақты. Азада жайда жатқанына таң қалды. Ақ төсектин — аппақ простыняның үстинде, ақ товар менен қапаланған пәр төсекте, былқылдақ кроватта жатқанына ҳайран қалып таң қалды. Бул кимниц үйи екен? Урлап келип жаттымба екен?! Үй ийелери жоқпа екен? деп мәс ҳаял аяқ ушынан ақырын жүрип барлықкомнаталарды көрип шықты. Сапаргүл менен Асқардың жатқанын көрди. Айнадан кирдим бе екен?—деп барлық айналарды көрип шықты. Барлық айналар жабық. Есиклерден қалай кирдим екен? дөп, есиклерди көрип еди, сыртқы есик илик тур. Гилт жоқ.

Аң-таң болған мәс ҳаял, есиклерди ашып кирип көрип болғаннан соң соңғы бир есикти ашып еди, ол ванна екен. Өзи ишине кирип шырасып, жақты. Есикти ишинен илди. Шешинди. Ваннаға түсип шомылды. Үстиндеги кир кийимлерин жуўды. Келтирип, утюг пенен утюглетте алды. Ваннадағы шар айнаға қарап, шашларын тарап өрипте алды. Жуўылған таза кийимлерин кийипте алды. Уйқысы қанғаннан соң басы аўырмаған мәс ҳаял ваннаға шомылып алғаннан кейин бойы жеп-жеңил тартып, өзгеше сана-сезимли түске енди.

Түр-түси қызғыш дөнип ваннадан шығып киятырған ҳаялды көрген Сапаргүл сәлем берди. «Көп жаса балам!»—деп ишарат етти, ол ҳаял. Аўқат ишетуғын жайға кириңиз апа! дегеннен соң, ол ҳаял аўқат ишетуғын жайға кирсе. Асқар азанғы аўқаттың алқасына май, сыр, колбаса, пискен мәйеклерди әкелип жүрген екен. Ол ҳаялды көриўден сәлем берген Асқар, столда отырыўды өтиниш етти. Ол ҳаял тартыныңқырап барып, мусапирсинип, ақырын столға барып отырды.

Гиршиктей аппақ болып жуўынған, сатбақ-сатбақ болып ипласланған кийимлериниң кирип жуўып, утюг басып кийинген ҳаялдың келбети басқаша болды. Асқар ол ҳаялдың психологиясын түсинип алыў ушын көз астынан урлап қарап отыр. Буған түсимпазлық қылғандай, жанжаққа гә төмен, гә жоқары қарап, көзи қыпылықлап отырған ҳаялдың қысылып-қымырылған жағдайға түскен мәхәлинде бети қолын жуўып болып Сапаргүл кирип келди. Сапаргүл келиўден ол ҳаял орнынан өрре турды. Отырыңыз апа! Отырыңыз деп ийнинен услады Сапаргүл.

Ол ҳаял кем кеўилли түри менен тула бойы қалтырап, даўысы дирилдеп, қамсығынқырап сөйлемекши болды. Асқар менен Сапаргүл буған түсинди. Сапаргүл келишектин

ийишиде турған қолын түсирди. Күндеги азапта чай ишетуғын оршына Асқардың оң жағында отырмақшы болып еди, түргелип турған ҳаялды көрип ийбе сақлады.

— Мен деди ерши кемсеңленкиреп кеўили бузылған келиншек—әдепсизлик етиппен. Паспандасы шыққан кийимлерим менен таза төсегиңизде жатыпбап. Бул әдеп-икрамсызлық екен, билмесликтен усылай иследим. Екеўиңиздеңде кеширим сорайман. Кирленген кийимлеримнен жуққан ыласларды жуўаман!—деди мөлтилдеген көз жасын төгип сөйлеген кем-кеўил ҳаял.

Кийимшиң кири кетер,
Кеўил кири кетбес...

зияны жоқ апа! Өзим ақ жуўаман.

— Чай ишип болғаннан соң маған рухсат етиңиз. Қондырдыңыз, еркелигимди көтердиңиз. Жуўыңдым, кирлерим кетти. Мен өз жолыма кете берейин.

Жигирма жыл бойы жыллы төсекте биринши ирет жатқаным ушын өлңдей қатып қалған екенмен деп, ениреп қоя берди ол ҳаял.

— Анажан ай, баўырымызды еритип жибердиңиз ғой деп көзине жас алды Сапаргүл.

— Апа, расын айтқанның айыбы жоқ, бундай аўхалға қалай түстиңиз?!

— Айтыўға арланаман...

— Үшсўимизден басқа адам жоқ. Айта бериңиз деди Асқар.

— Өмир тутқасынан айрылсаң болмас екен... деди ойлашып отырған Сапаргүл.

Турмыс толқынына батсаң туңқуыйыққа кеткениң. Өмир келбетиниң сабағын үздиң бе, оны қайтадан жалғап алыў қыйынға түседи деп мақуллады Асқар.

— Сүйенгенде таўдай болып туратуғын туўысқан керек. — Сол туўысқанның... деп аржағын айта алмады.

— Айтыңыз, сөйлеңиз! деди иши баўырына кире сөйлеген Сапаргүл.

— Айта бериңиз апай, онда сизге бизлер сүйениш боламыз.

— Айтайын, «иштеги хәўир шықса ғана тәўир!» деген, айтайын қайғы-дәрттиң де демин шығарайын деп сөзге киристи ол мунлы ҳаял.

Мениң атым, Айпара. Жаслай турмысқа шықтым. Алты ай өткешен кейин жүкли болдым. Сегиз айлық жүкли ўақтымда жолдасым менен айра түстим. Қосылмастан бурын, қосылғаннан сонда бир неше ай татыў турдық. Бир-биримизди жақсы көрдик. Хұрмет, ләззет дегенлер бизлерден өтбейтуғын шығар деп ойлар едик. Биримиздиң аўзымыздағыны

биримиз жер едик. Ойып-күлки менен танды тамаша менен атырған ўақларымыз да болды.

Бизинц баўыр басқананымызға көз тийдиме, билмеймен бир күнлери араға арсыз шамал кирди. Ол шамал кеўилге де жақпады, жүрекке де жақпады. Бир-биреўди қызғануўшылық басланды. Ол мени көрген адамнан қызғанды. «Гүман ийманнан айырады!» деп, ол мени бурын сүйетуғын болса, енди сабайтуғын болды. Бурын қушақлап баўырына қысатуғын болса, енди қапа қылатуғын болды, етима дағ, бетиме белги салды. Отырсам опақ, турсам сопақ болдым.

Күнде сөгис, күнде урыс, күнде төбелес, таяқ екеўимиздин де аўыз биршилигимизди қашырды. Ол сондай қызғаншақ еди. Хәтте бир адамға жыллы сөйлеп турғанымды көрсе, таң атқанша өзиде уйықламас еди, мени де уйықлатпас еди. Жүкли ҳалымды аяўшылық онда болмады. Пир атаўлының барлығына, қудайға, ишимдеги нәрестеге сыйшып келип жалынаман, аяғына бас ураман, ҳеш инанбас еди. Ҳеш жерде ҳеш гәп жоқ. Ҳәр күни жаман аўхал турмыстан тойындырып жиберди. Бир-биреўге жеркенишли көз бенен қарайтуғын болдық.

Ең ақырында қайнаған кек писти. Турмыста тыныш турыўға болмады. Айрылыстық. Екеўимизде еркимизди «Гүман» деген жаўдың еркине берип, өрнекли Өмирдин өзегине жеги құрт таслағандай еттик. Айрылыстық, артымызға қарамастан кеттик.

Айрылысқаннан кейин ата-анамның үйине айналып бардым. Ата-анамда «қайтқан малда қайыр бар!» дегенен шығар. Қатты ашыўландым. Қапа болдым, «урысып айырлыстық» дегенге оларда инанбады. Өйткени олар бизинц, татыўлы турмысымыздың гүўасы еди. Барсам ата-анам қатты аўырыў екен.

Арадан әллен ўақыт өтпей-ақ азаңғы саат алтыда анам, кешки саат сегизде атам өлди. Күйеўден, ата-анадан айрылған адамда қандай сын-сымбат болсын... Өзимди-өзим қатты туттым. Турмыс дәккисине шыдам берейин дедим. Өмир гилтин қолдан жаздырмайын деп тырыстым. «Қысқа жип гүрмеўге келмеди» дегендей, қандай қыйналсамда, қайғы бәлеси менен қайтбай гүрессемде өмир тасы күн сайын баса берди. Еки қабат ҳалымда сүйсний шөңкерилип отырғанымда не қылыўым мүмкин. Қолымнан келгенше қунтымды қайғыға бермеўге бел байладым. Хожалығым күдиретли болмаса да, өмиримизге ылайықлы қәрежетимиз бенен малдүпьямыз бар еди. Ата-анамның жұлдызы батқан күни диний адамлар этирапыма жыйналып алды: «Ата-анаң жақсы адамлар еди. Кеўили аспандай ашық, гиршиксиз ақ пейил ҳадал инсанлар еди! Қырандай қанат қаққанда өзинде мы-

надай болдың. Атаң менен анаңның дузы таўсылды. Ырысқы питти. Жүриси тоқтады. Ата-анаң ырза болсын десең барынды аяма» деп, баўырыма кирип алды.

Кең дүнья тарылып өмир өзегі үзілейиндеп турғандай қонсымыз «Қуўмолла» деген бар еди. Сол минутта жетип келди. Ата-анамның жаны шығайын деп турғанда ийманын үйирди. Бетине ақ жапты. Ишдәрет алдырып жайдың оң жағына қойды. Ийманын үйирдим, гүнасын кешириўге себеп болдым деп әўели ақшамды бир алды. Даўыс шығардық. Қоңсы-қобалар жыйналды. Барлық мақсым, молла, ийшан дегенлерди Қуўмолла қулағынан сүйрегендей алдырды. Өлген ата-анамның жанынан шықбай, бойының узылығын өлшеп, кепини таярланды. Ағаш устасына табытында таярлатты. Буның барлығына өзи менен табақ жаласын жүрген жалмаўызларды жыйнады. Шомылдырыў ушын, анаў кирсин, мынаў кирсин! деп, тағы да өзи қасына барып мақрем суўға ендирди. Онбес адам ортақласып, ишине алып адам басына онбес манаттан ақша алды.

Суўға ендирип кепини кийгизип болғаннан соң табытқа салды. Үпледі-сүпледі, гүнасын кеширттім.—жин-шайтанды қашырттым, деп, тағы да Қуўмолла қалтама қол салып, қережеттен құр қалмады. «Берсем қолымнан, бермесем жолымнан алды. «Атына мингизип таярлан қойғаннан соң «дәўран» оқыдық деп он манаттан өндирип тағы алды.

Намаз жайға шығарылған атам менен анамның жағында жулдыздай адам жыйналып қалған екен. Намаз оқыды «Висхат» оқыдым деп ортан қолдай қошқарымды алды. Теберик оқыдым деп он манаттан ойып алды. Намазжайға жыйналған адамларға үш манаттан ақша берсең деп бир ярым мың манатымды да үлестирип берди. Әўлийеге қойып болғаннан соң қырық адым кейин шығып, құран шықтыға бересең деп, бир қойымды құран оқытамаң деп тағы алды.

Жетиси,қырқы, жүзи, жылы--деп, желкеме балта шапқандай етип тағы да ақшаларым менен дүнья малымды талап алды. Тапқаным таўсылды, ақшаларым алдаўлық пенен «адам хорлар»дың алқымынан өтті. Барымды бөлишип алды, малымды жеди, дүньямды үлести. Хәрким өз иси менен кете берди. Күйеўим, ата-анам өлгенде жәрдем етип, қол-қабыс қылды, үш күн үйде болды да, тағы кетип қалды. Соннан берли оның менен дийдар несип болған жоқ хешбирде көриспедик.

Ата-анам жер астына түскеннен кейин, төрт дийўалдың ишинде жалғыз басым. Дийўалға қағылған гилем, жерге төселген палас пенен кийиз, көрпешелерден хеш нәрсе қалмады. Қаршып қағылды. Хәмиян қалта босқа қалды. Қапта ғалле, шанашта ун қалмады. Барлығын сатып қарызыма

бердим. Қуўмолданың қақпанына түсіп, қәрежеткеде ақшаны қарыз ала берген екенмен. Алыұдың беріуі бар деп, барлығын қайтып беріп, сөйтіп, қақаңлап қуў басым қалды.

«Еки қолға жалғыз бас!» деп, биз сүйеги сөтилген торғайдай таслақтың тасасында қала бердик Диншиллердің барлығыда баўырман болып аталар еди. Ишип, жеп, алып мыйлығынан батқаннан соң, Турымтайы таўға, қасқыры қырға» қарай зып берди. Хабар алыұ түүе ол сәлемимди де алмайтуғын болды, жармасы суйық жарлы, болып қалдым. Ишерге үнем, жерге нан таба алмадым. Сөйтіп жүріп туұдым. Қызымның атын Сапаргүл қойдым. Өйткени бахытсыздыққа ушыраған жеримнен екинши бир жаққа көшейін деп атырғанда толғатып туұып едим. «Жақсы нийет жарым ырысқы» дегендей Сапарым оң болсын!—деп атын Сапаргүл қойған едим.

Айпараның әңгимесин ақыл ҳушын қойып тыңлап отырған Сапаргүл тула бойы титиркенип, қуйқасы түршигип кетти. Парасатлы бол!—деп өзине-өзи тәселле беріп зорға отырды. Айпара анда-санда тоқтап қалып кеўили бузылып, базда қамығып сөзин даўам етти.

«Жесир қатын, жетім қыз!» дегендей, күн көрисим күн сайын қыйын болды. Қызым менен хызмет ислеудің өзи ийнеменен кудық қазған менен бара бар болды. Оның тий-карғы себеби Сапаргүлим аўырыұлы болды. Аттың басындай арманым—дәўсебендей дәрт болып жолықты. Жора-жолдас, көз-көрген дегенлер қашанға шекем қарасыұы мүмкин. Оларға өмир бойынша өнменимди таслаўға арсындым.

Бир күни қалалық атқарыұ комитетине арза аўхалымды айтыұға бардым. Сапаргүлжанымды «Қәўендерсиз балаларды тәрбиялайтуғын» нәрестелер үйине» алғызыңыз! дедім. Олар ғамхорлық етип Сапаргүлди нәрестелер үйине тапсырдым. Мәртлик бепен апарып өз қолым менен бердим. Маңлайынан бир сүйдим. Аймаладым. Қызғанам сестраға беріп атырғанда маған бойын таслап шырлап жылады, менде ециреп қоя бердим. Қапа болып, қамсығыұ менен кетіп қалдым. Көл жерге келгенше Сапаргүлимнің шырлаған даўысы қулағымда шыңлады да турды.

Үйге келдим. Кең дүньяға сыймадым. Күнде батты. Жатар ұақыт болды. Төрт дийұалдың ортасында өркешинен айрылған нардай бозладым. Әри аўдарылып түстим, бері аўдарылып түстим, уйқым келмеді. Көзим жумылсада уйқы жоқ. Қулағымнан Сапаргүлжанның жылаған сести кетер емес. Қулағымды тықтым. Оннан сайын шыңлады. Қушағыма қысып, баўырыма басып ғана жататуғын едим.

Өмир ойыншығым, еркелететуғын ермегим Сапаргүлжаным қушағымда жоқ. Қасымда көринбейди. Әтирапыма қа-

райман. Отырған жерлерине, еңбеклеп жүрген орындарына апыл-тапыл асылған дийәуалларына қарайман. Сапаргүлим көринбейди. Бірақ көз алдымда слеслеп тұр. Үйде қалдырып, отып әкеліуіге шығып қайтып келсем маған қарап жымыйып күліп келер еді. Емизгенімде емшегимди тислеп ойнар еді. Менде емшегимди аұыртқаннан соң «қой» деп алақанымды басына тийгизіп қойып абай етсем бетиме қарап жымыйып тұрғанларына шекем есиме түскенде Сапаргүлим деп бозлайтуғын болдым.

Екі күн болмай еркіннен айырылып, сансыз жыллар көрмегендей, сағынғаным неси деп өзіме қайран қаламан. Қана боламан, қайғыраман. Көзіме жас келеді. Туңғыш көрген қызым еді—сүйенишим—тууысқаным еді ұайымлайман. Қара қундызым!» деп сүйер едим. Күндіз көз алдымда, түнде түсіме енип шығады. Төсімди мыжғып жатып, емип атырғандай балқып терге шомылар еді. Көзіме-көзі түскенде емгенин қойып, көзін алмай қарар еді. Мыйығын тартып күлер еді.

Нәрестенің жүзінен, нәрестенің еркінен артық ерік болар ма екен. Өмірдің шийірін, жүрегіннің жулдызы, белімінің мадары усы нәресте емес пе. Қыз баланың қызығына батқан кеуіл көп күнге шекем көлбел жата алмадым. Көз ашып көрген күнімдей жарқырап еді. Сапаргүлдің жүзі күн сайын қәдири өтті. Мине, қәзір болса еді. Бауырыма басып, қушағыма қысып, мийірім қанғанша емизер едим.

Айдай жарқыраған маңлайынан, алмадай қызыл бетінен шорп-шорп сүйер едим. Аймалар едим. Бауырыма басар едим. Құмарым тарқағанша неше түнлер, неше күнлер қолымнан түсірмес едим. Салтанатлы сымбатыма сулуылық қосқан Сапаргүлим! деп зарлайман. Тапсырмайын десем, тұрмыс толқынының соққысы жанымды шығарып баратыр. Қанша қыйланаман, қанша қайғыраман, Сонша төккен көз жасларым бір атыз, бір қыйтақты сууғарар еді деп, зарлансамда, бір исенім менің кеулімди тандай атырады, күндей жақтыландырады.

Ол исенім—сүйінкли хұкіметім мендей жетім-жесірге, Сапаргүлдей жетімлерге көп жағдай тууғызып қойыпты. Сол ушын Сапаргүл жаным адам болып шығады. Қадал қоллардан—ақ пейіл адамлардан тәрбия алады, камалға келеді. Ертең бір күні сау болса мени «ана». Мен оны «қызым!» деймен деп, тек усы исенімге қууанаман, үмитімди үзбеймен.—Усы исенімдегі қууанышым менен қайғымды басып, орнымнан ушып тұрдым. Айымжан деген қонсы апайдың үйіне барғанымды билмейде қалдым. Барсам өзімдей келіншеклер-қызлар жайда толып отырған екен. Бар-

лығы менен көрүстүм. Аман-есенлик сорастым. Айымжан апай мени олар менен таныстырды. Көүлүм ғамлы болгангама Айымжан апай бир мизамкеш ҳаял еди, мени төргө отурғызды.

Қыз-келиндешеклердин көүли көтеринки екен. Мен отырып болғаннан кейин Айымжан апай отырыспапы басқарып отырган керме қас, қара торыдан келген, жотасы ири, палўан билекли келлишекке барлығымызға бирдей арақ қуйғызды. Маған қарағанда «кешигип келгенге иштараф!» деп рюмкаға емес, стаканға әдеўир ақ етип арақты лықылдатып қуйды. Менде ушқалақ болмайын, парасатлы болайын деп үндемедім.

— Ал, сөз меннің қәдирли қоңысым Айпараға! деди Айымжан апай, мен қасқырдан қашқан қояндай, жүрегим дүрсилдеп, тилим аўзыма тығылды. Недеримди билмедім. Буннан бир неше жыл бурын қыз ўағымда, мени алайын деп жүргенде марқум жолдасым алдастырып арақ иштирер еди. Сонда мәс болғаным соншелли азанға шекем жолдасымның қасынан кетбеппен. Тап сол күним ҳәзир көз алдыма елеслеп кетти.

Аным қашып, ақылымнан адасыңқырағандай, оғада албырап қалдым. Тамсанып турып не айтарымды билмей, «жигитлердин саўлығы ушын ишейик! дегенimde, қыз-келиндешеклер күлип жиберди. Ол падурыс шығар деп, «Еркеклердин саўлығына!» дедим, тағыда күлисти. Айтқан сөзим қыз-келиндешеклерге унаса керек, күлкиден кейин барлығы бирден ишип жиберди. Менде сылқ еттирип салдым.

Ишкен бир стакан араққа тағы арақ қосылып, мен қапа болып жүрген Айпараға еки дүнья бир қәдем болып көринди. Айпараның бара-бара күлкиси келип, шадлық пенен ҳәркимлерге қас қағып сөйлейтуғын әдетти шығарды. Көзи сүзилип, ҳәмме нәрсе суп сулыў, ҳәмме адам сақыйдай болып көринди. Жылқысы сабатқа, малы жайлаў, қой-ешкиси қырға жайылып кетти, кеўил карўаны әлем жүзин шолып шықты.

Еки қолы бирден ҳәрекетте, қушақ керип сөйлегенде бармақлары жайылып, алақаны менен асқар таўдай алтын сүзди. Үйде отырған қыз-келиндешеклердин барлығына үйге жүрди, қой сойып беремен, шампанский, ақ арақ, коньяк, виноға шомылдыраман, ҳәр қайсыңызға бир-бир парша көйлек кийгизиўим керек деп, бадабат салды Айпара. Ҳақыйқатында Айпараның үйинде қойы тўе таўығы да, ақша тўе тийини де, пашшайы тўе, товары да жоқ еди.

— Ақ, арақтың күшн менен көўил көтерип, мырза болып отырған Айпараның абыройы төгилмесин деп, Айымжан майданнан шақырды. Кешириниз құрдаслар, ҳәзир келемен деп басы қалтырап аяқ қолы дирилдеп зорға орнынан турды

Айпара. Өзин қатты услап, намыстың күшін сүйеңш қылған Айпара қапыға шекем мәслигін билдирмей зорға барды. Қапыны барып тутқасынан услап алайын деп атырып абынықырап, зомп етип есиктен шықты.

— Сен мени кешир! Оғада мәсден, үйиңе қайтпасаң абыройың төгиліп қалар! деген Айымжаншын сөзін еситкен Айпара тентиреклеуі менен үйиңе қарай басы аўды. Көз алды қарабарақ бирден халласлана жүрген Айпара үйиңиң тусынан өтип кетти. Мәслигимди билдирмейин деп базда дийуалларға асылып, ақырын адым атқан Айпара әллен ұақытта артына айлапаман деп мойшын бурғанда сылық етип қулады. Биреу көрип қоймасып деп шаққанлық менен төрт аяқлап орнынан турып, жығылған жағына қарай, артына айналып жүрди.

Айпараның артына айналып жүргені жақсы болды. Тап үйиңиң алдына барып тоқтады. Көп қыйынлық менен этирапына айналып қарады. Есигін аша алмады. Қолындағы гилитти құлыптың тесигіне киргизе алмады. Дийуалларын сыйпалаған кнсендей асылып, жайыпты арт бетіне айланды. Айпасын ашып ишине кирди. Жан-жаққа сер саламан дегенде сылық етип қулап жатып қалды.

Ақшамғы уўдай мәсликтен азаңда турған Айпараның аңы қашып кетти. Екі қолып жерге таяп, мийи аўылжын зорға орнынан турды. Қақ төсіннен баслан дизесіне шекем уйысып қалыпты. Дүстөменіне жатқан Айпараның сол бетінің алмасы менен сол жағына өркешленіп жүнлері жабысып қалыпты. Уйып қалған қолы менен қабыртқаларын сыйпастырғанда тула бойы жымбырлап кетти. Екі ерні көгеріп, таңлайы кеўіп қалған екен. Суўдан шыққан балықтай саағына суў киргенди жақсы көрди. Апыл-тапыл орнынан турыу менен бир шәўкнм муздай суўды дәс соқты.

Айпара суўды симирген сайын кеўіп кеткен ишеги хәлленгендей, хәз ете баслады. Симирген суўы—саҳраға сингендей жымбыр-жымбыр етип, өртенген өкпесіндегі хәўирн өширгенге мезсейди. Құрттай тынады да тағы урытлайды. Суў ишип болғаннан соң, бираздан кейін таңлайы кеўіп екі ерні көпшигендей құрғай берди. Тағы суў ишейин десе қарны ислеп баратыр. Қайта-қайта аўзып шайды. Сүлгін суўық суўға салып маңлайына тийгизип еди, ыссылық менен суўықлық айқасып жарылайын деп шытпап турғай қақ, маңлайы жазылайын деди.

Арадан әллен ұақыт өткеннен кейін ишкен суўын қайтарып таслады. Аўзып шайды. Бет-қолып жуўды. Тағы да суў ишейин десе мейли алмады. Кешенің алдыңғы күнн әкеліп қойған кепирн бар еди, кесбас ислеп қатық қатып ишейин десе, я капта, я сыпырада ун қалған жоқ екен. Екі уўысқа жетер-жетпес гүриш қалған екен. Соны қайнатып ашып

кеткен кепирди қатып ишти. Ашқылтым гүртик азырақ зейин ашты. Барлығын тауысып ишти. Шып-шып терледі. Азырақ уйықлап турды. Басы бурынғыға қарағанда әдеуір ақ жеңілденді. Солайда болса көз алды гүнгиртленіп, шеке-синиң зырқылдауы тоқтаған жоқ. Мийн зеңип, көмір жағылған печетің түтінні менен басы ауырған кисидей, бас тамырлары зырқылдап тур. Қолға түскен қояндай тыным тапбаған Айпара, гөне чемоданды қарады. Йшинен бир сүүретти алып айнаның алдына келди.

Сапаргүлдің тууылғанына жети ай болғанда, Сапаргүлдің әкесі, Айпара үшеуіннің түскен сүүреті бар еді. Айпараны алып, айнаның алдында қарап тұрған сүүреті усы сүүрет еді. Сүүреттің артына тұңғыш тууылған қызымыздың жеті айға толған күні сол жағында, Айпара он жағында әкесінің қолы менен жазылған жазыу бар.

Сүүретті қолына алған қалби менен көз жасы көл болған Айпара Айымжанның үйіне қарай қәдем қойды. Айымжан-ның үйіне алты адым қалғанда көз жасын сүртті. Сүүретті комзолының ишки жағынан қолтығына қысып Айымжан-ның жайына кирді. Айымжан көшеден жаңа келип түслик чайға отырып атырған екен.

Сәлем беріп аман есенлік сораққан Айпараны қасына отырғызды Айымжан.

— Кеширерсіз!

— Нени!

— Қеше мийманларға хызмет етүүдің орнына төрге шыгып алыпбыз.

— Ғеш зияны жоқ. Өзим отырғыздым.

— Арақты да көп ишипбиз.

— Базда ишкешнің зыяны жоқ.

— Арақ деген жақсы болар екен.

— Арақтың жақсы жері бар ма сирә?

— Барлық пәрсени умыттырар екен...

— Ишегөрме!

— Еки дүнья бир қәдем болып, бейішке барыпнан.

— Оннан қалай келдің?! Дегенде, екеуінде күліп жибердің.

— Не қылып, не қойғанымды билмеймен.

— Қарның тойса араққа

Жолыгарсаң дараққа.

Деген, арақты қой, оның менен «ағайын» бола гөрме!

— Болады. Тек кеше ыза болғаным ушын кешірім сораудың есабын таба алмай атырғаным ғой...

— Ондай болса жақсы!

— Сизің үйде бир альбом көріп едим.

— Анау шкафтың тартбасында.

— Ишиндеги жақсы сүүретлердин қасында бизлердин де сүүретимиз турсын деп едим.

— Қәне!

— Минне!

— Мынаў ким? деди, ер адамды көрсетип.

— Күйеуим!

— Ҳәзир қайда?

— Бир жыллық оқыўға кетти, деп сырын ашпады, Айпара.

— Мынаў қыз бала ким?

— Қызым!

— Бул қайда?

— Ауырыў еди, Ташкенттеги балалар кеселин емлейтуғын больницаға бир жасында апарып тасладым.

— Ҳәзир бир өзиң бе?

— Аўа.

— Неге мәс болды, десем қапа екенсең ғой!

— Аўа қурдас. Қызымды қайғыраман. Сапаргүл жаным жақсы еди. Сағынып жүрмен.

— Қызыңның аты Сапаргүлме?

— Аўа.

— Қапа болма, жазылып кетер.

— Қурдас, мен альбомыңа усы сүүретти желимлеп қоя-жақ едим.

— Қояғой!

Айпара шкафтын тартбасында турған альбомды алды. Альбомның бос жерине сүүреттиң еки жеринен желимлеп жабыстырды да, шкафтын тартбасына альбомды апарып қойды. Чайға қанған Айпара алғыс айтыў менен шығып кетти. Өз өмириндеги өкиишлерин ҳаққында бир де аўыз сөз айтпады.

Келин үйине сыймаған Айпара, дүканға барып бир шийше арақты алып үйине келди. Қайғының қара туманларына оралған Айпара усы арақты ишсе, қайғы-ўайым бәлесинен қутылғандай көринди. Ашылған шийшеден азырақ алып ишти, азырақ тоқтады. Тәсир етпеди. Тағы ишти, азырақ алды, тағы тәсир етбеди. Тағы ишти, ярым шийшеден көбирегин ишкенде ғана тәсир етти. Айпараның жабылған қабағы ашылғандай болды. Кеўилн көтеринки көринди. Көшеге шығып өтә кетти.

Көтерилген Айпараның көшеме-көше гезип жүргени ядында бар. Азанда қараса үйинде жатқан екен. Түндеги ярым шийшеде қалған арақты азанда тағы ишип қойды.

Илгері-кейинли, кеўилн кең дүньяға не болып, көшеме-көше үйме-үй, аўылма-аўыл қыдырып жүрип ишетуғын кеселге жолықты.

Айпара—арақ ишсе ғана өмириниң қызығына бататуғын шығар?! деп түсинди. Арақ ишпесе айрылған күйеуин, өз қо-

лынан қайыл болып тапсырған қызы Сапаргүлин сағынып, кең дүнья көзине тар болып көрінди де турды, ең ақырында бул қаланы да таслап қалама-қала гезіп аўырдың асты, женилдин үсти менен жүріп, анық араққорлыққа берилип кете берди.

* * *

Көз жаслары «көл» болған Айпара өзін аўлаққа таслағысы келди. Арақ ишсе әрман қушағында ушқандай көрінди, ал арақ ишпесе қыйын, ұайым-қайғы менен зәхер жутқандай болады. Арақ ишсе көзлери күлип, кеўили көтеріледі. Шаққанласып адым атады. Тула бойы жеңилленип жақты дүньяның дарқаншылығынан нәрлик алғандай болады, жумыста ислей береді. Әйтеўир анаў-мынау дәлilli менен хызмет қылып, қол ушы талап бенен оның алақанына ақша түседі. «Күн көргеннің күни артық» дегендей еки асап бир шайнам табыс табады.

Тапқаны—тамағы, ишкени арағы болып өмириниң өзегиниң жиңишкерип баратырғанынан хабары болмады. Айпара үш ай бәхәр, үш ай жаз, үш ай қыс, үш ай гүздин не болып өтип атырғанына бақа бермеді. Айпараның алты жыл болмай—ақ айдай жүзи өзгерди. Алты жылдың аржағында көрген адамлары Айпараны танымас еді. Өзгерген өмири өзін пүткіллей басқа жолға салды.

Еки ерни көгерип, бармақлары менен қолларының сыртын кир басты. Қабағының астында қайғы туманы турғандай қарауытып кетті.

Кийим-кеншектен наўа қамаған Айпара хәркимнен сорап көрди. Айпараны көрген кеўили жуўық жолдаслар кийим-кеншек берди. Ондада тозған жыртылыўына жетип турған кийимлерин ғана берер еді. Айпара алты айда бир мәртебе шашын тарамалды. Өрилген қалпындағы қолаң шаш кийиз болып қалғанда оны жаздырыў ушын жаны төзбес еді. Кийим-кеншегин жөнлеп, жыртылғанын жамаўға кирлегенин жуўыўға дәти шыдамаслықты үрдис етип кетті. Жаңадан кийилген кийим тозып, ийнинен түскенше бирде сабын бир қарыста сабақ көрместен қыйылып кетип тозар еді.

Бүгин таң атбады. Тозыўы жақынлап, кир менен жылтыраған, жени менен пешинен айырылған қара куртке я жамылыўға, ямаса төсейге жетбес еді. Тапыс емес үйдин сабанханасында Айпара жатыр. Булманға қалай келди? Кимлер алып келди? Қалай таўып келди өзи де билмейди. Салы сабанға оранып дирилдеп атырған Айпараның арақтың ысығы кеткеннен соң тоңып, таң алдында ояңсада, күн шықбай отыз еки тиси сақылдап атырған еді.

Айпараның асты менен үстиндеги сабан ғана азырақ жыллы, ал қалған сабанлар суўық темир менен барабар. Күшендей еки бүгиліп атырған Айпара аўнап түсиўге де

қорқар. Көзі қарауытып, түри қашқан Айпараның әбден үскүни қурып кетті.

Тоңған адамда уйқы болама? Тап усы ўақытта бир стакан арақ болса еди, өлип кетсе де бир симирер едим деп тиледи. Арақтың ашыуы менен тула бойындағы тоңғанлық тарқамас па екен депте ойланды Айпара. Айпараның барлық ақыл-хушы тоңууды тек арақ бенен ғана ысытыу болды. Ыссы аўқат ишип ямаса ыссы жайға кирип отқа ысыныу ҳаққында ҳеш қандай ойламас еди.

«Жығылғанға жудырық» дегендей, түши менен тоңғаны азлық қылғандай жауында жауды. Сабанхананың қайбир төбеси жауын өтбегендей болатуғыны бар. Самтық бенен сийрек бастырғаннан жантақ бенеп қаңбақтан өтип жауып сел болып қуйылды. Сабанға жауған жауып тастан асырла аққан суўдай түбине қуяды. Айпара курткени ары қымтайды, бери қымтайды. Басына жетсе аяғына жетпейди, аяғына жетсе басына жетпейди. Айпара демнің арасында суўға батқан мәкийендей малпақ-салпағы шығып қалды.

Күн гүркиреп жылдырым-жылтылдады. Қара бултты қақ айырғандай қатты шамал ести. Булт көктен көшип баратырғандай жылжыды. Арқадан ескен шамал қара бултты түсликке қарай айдады, бурқасынлап қайнауға айланған булт демнің арасында жылжып кетті. Жауын тынды. Тау үстине қарай аспан әлеминен тасланған күн шуғласы жер бетине өрмеледі.

Тауықлар кетегинен, қойлар қорасынан, жылқылар менен маллар сейсханасынан шығып өре баслады. Тула бойы тоңып бүрискен Айпара ақсабанның ишинен шыға жууырды. Аяғы-аяғына тиймей, шашы желбиреп жууырып баратырған албаслыдай Айпараның изинеп ийтлер қууды. Ийтлерден қорыққан Айпара, қора менен қораға, үй менен үйге, жай менен жайға тығылды.

Шабаланған ийтлердің дауысы менен далаға шыққан адамлар Айпараны көрип таң қалды. Узақтан үнилди. Жақыннан сығалады. Түри-түсине, әбшерине қарады. Айпараны көрген адамлардың бирден аңы қашып қалды. Бундай түрдеги адамды көптен көрмеген халықларға бул көрнине ҳәрқыйлы қыяллар салды.

— Жиллиме өзи?

— Сау емес.

— Албаслыдай...

— Шашы уўдар дуўдар...

— Дени сау емес ғой өзиниң.

Барлық адамлар жыйналғаннан кейин ийтлер өз аўаныла кетти. Айпара аң-таң болған адамлардың арасынан ҳайт қойды. Көз ушына кеткенше адамлар буның сырына түсинбей—ақ, үйли-үйинне кетти.

Тентиреп телмирген Айпара азық-ауқат дүканының алдынан атлап өте алмады. Тоғайда қалыңлықтан өтіп баратырып сескенген ябыдай бірден тұрып қалды. Дүкандағы азанда сатылып тұрған шөреклердің ийнси, оннан қала берді хәрқыйлы вилолар менен арақ, коньяк, шампанскийлердің ийнслери мурнын жарып баратырғандай сезилди. Дүканның тусынан арман кете алмай айланды да дүканға қарай қайрылды.

Дүканның алдында ықта еки қолын жая тура қалды. Тула бойы түршигип, қуйқасы жуулап, беденлери қалтырап әбшери қурып тұрған келиншекти аяған адамлар, қол жайып «қудай жолы» сорап тұрған соң хәрким кеулиннен шыққанын берди. Азанғы нан алыуға, чай-қант, тағыда басқа азық-ауқат алыуға келген қызлар, балалар, гаррылар, кемпирлер, келиншеклер Айпараны аяп берерин аяған жоқ.

Қолын жайып қайғы-ұайымға малыпғаннан батыл түрде тұрған Айпараның қара тийиннен баслап бир неше манатқа шекем жыйнағаннан соң «қудайы» берип қалды. Қаралай өшип, қайғы ұайымның батпағына батқан Айпара; дүканның алдына қалтырап қақсап келип тұрған болса, хәзир оның тула бойы бәхәрдеги муздай жибисип сала берди.

Айпараның тоңған тула бойына сууық тийгендей, тыпырышып тұрған еди. Хәзир қалшылдысы тоқталып, жыллылық жүрегін жибиткендей болды. Ашылған алақанға тийип түскен сайын аспаннан алтын жауып тұрғандай көринди. Хәр тийинге бир қарап, Айпараның көзи жайнап-жаудырап кетеди. Көзинин кирпиги оқтай қадалып тұрса да, адамлардан уялғанлықтан ба көздің еки жийеги жабыла ашылады.

Қара тийиннің алақанға хәр түскени Айпараның беденне күннің қуяшы сыяқлы ыссылық бергенге мегзейди. Демнің арасында алақаны толған тийинди адамлардың сийрексигені ұағында ғабыр-ғубыр қалтасына салады. Қайтадан қара тийинди түспесин деп сол қалтасына салған тийиннің салмағына қууанып, сол қолы менен қалтасының сыртынан басып тұрды. Енди еки қоллы емес, оң қолының алақанын жайып, әллен ұақытқа шекем тағыда тийин жыйнады.

Бир еки саат дүканның кирер алдында дийұалашылық бепен тийинлер жыйнады. Адамлар сийрексигеннен соң дүканның артына барып тийинлерди санады. Демнің арасында төрт малат сексен сегиз тыйып ақша болған екен. Айпара жолдан жети қоян тапқандай, қууанышы қойнына сыймай дүканға жууырып киргенин билмейде қалды.

Дүканға киреринде қууыңлап күле шырай берип өзинен өзи гүбирленип «айланайын халқым ай!» деп қалтадағы тийинлерин қосыуыслап прилавканың тахтасының үстине ұйып қойды. Бир шийше ақ арақ, бир балық консервиси ме-

мен ярым буканка нан алды. Қалған тийишлеріле қарамас-тан, шийшені қолтығына қысып, нан менен консерви қутысып қолына алып, жаңа болған жыллудей, екесленіп дүканиан шығып қайт қойды.

Дүканышы алба-далба болған Айпараның бұл исине аңтаң болып қалды. Төрт мапат сексен сегіз тийиңди қоя сала аш қасқырдай анталап, тула бойы қалтырап, ашкөзлік бенен қалған ақшасына да қарамай жалбырақлап шыққан Айпараның сүлдерін көрген дүканышы таң қалғаннан көзін тигіп қарап тұрды. Дийўана болып тийиң жыйнады. Оған арақ ишеди. Бундай—да қатын болады екен аў...? деп таңланған дүканышы лал болып қатып қалғанға усады.

Айпара жалт беріп дүканның артына айналды. Дийўалды тасалап тұрып алды. Қоллары қалтырап шийшенің аўзын ашты. Қуятуғын нәрсе таба алмай, шийшенің аўзынан симирип тартты.

Айпара көптеп берлі балық консервисін жемегенлік-тегібе, бұрын арақ ише аўқат жей алмайтұғын адам, нанаға қосып консерви қутыдағы балықтың барлығын тауысты. ярым шийше арақтың көбисін ишип болыўдан, «еки дўнья бир қәдем» болып, Айпара тағы мәс болды. Бұрынғы әдетише еки көзін сүзип, ернін тилишң ушы менен жалап күле шырай беріп, түмлы-тусқа қарады. Төрт тәрәпиндеги көрине көзине көркемлі көрілди. Ашы көлдің қутанындай арық жогалы Айпара араққа тойып болып, басының аўған жағына қарай адым атты. «Уят!» деген қадірлі сөздің қыялдай есинде қалғаны ушын ба, Айпара арақ ише өзін адамлардан аўлақ ұслаўға тырысатуғын еди. Сол әдети ядына түсти ме, бұл сапары да халықтың қалың отырған жерінен аўлаққа қарай кетти. Жол жөнекей шийшеде қалғанды да қағып салды.

Күп батып, қас қарайғанда елдің сыртындағы қойшының қой қорасына кіріп сылық ете қалды. Қораға қамалған қойлар үркіп тыпырлады. Тығылыс болғанлықтан Айпараға орын бергендей азырақ серпилди де, кейін тағы тығылысып жатты. Әўеле үрлікпен қойлар, Айпара тыпыр етпегелнен соң, қулағын бір түріп, жапырылды да, тар қораға тығылып гүбеплеген қозылардай тұрды. Ақырында Айпараның этирапына тығылысып барды. Барлық қойларда Айпараның жап жағына тығылысып жатып қалды. Қойлардың ыссылығы менен Айпара қатты уйқының қушағына кирди.

Азан менен анталап тұрған қойлар есикти ашыў менен дүркиресип майданға жуўырды. Барлық қой шығып болды. Шопан қой қорада еки бүкленіп жатырған қаялды көрди. «Жинбе-шайтанба, периме, бұл не өзи!» деп шопан таң қалды. Әпшерине көз таслады да, шопан ақырын қораға кирди. Жатқан қаялдың этирапын айланды. Жақынлап ба-

рып жан жағына сер салды. Айпара оянып кеткенде шопан шаққанлық пенен қашып барып қораның есигинен шыға жазлап қалды.

Айпараның түри-түсинен сескенген шопан оның жап-жаман әпшерине қарай алмады, Айпара турыұы менен қораның есигине қарай жүрди. Айпара киятырғанда қорыққан шопан шетирек шықты. Шопан оған қарсы алдында турып:

— Кимсең өзин?

— Адамман...

— Хаял емесписең?

— Хаял адам емесе?

— Не қылып жүрсең?

— Тентиреп.

— Тентирегени неси?

— Тентиреўге ҳақым жоқ па, жибер мени!

— Милицияға апараман.

— Байым милиционер...

— Мен сени жибермеймен.

— Аўзыңды урып бузамал.

— Тоқта!

— Басқа айтатуғын сөзин жоқ па?

— Жаздырмайман.

— Жер менен жексен етип жиберемен.

— Тоқта деймен.

— Жақынлама!

Айбарақ урған Айпара шопанға күш бермей, жулқыұы менен жөнелди. Даўырық салған, әри-бери бақырған, хәрқыйлы сиясат қылған шопан Айпараға ҳеш қандай илаж қыла алмады. «Қуданың хәмири, бундай да хаял болама екен?» деп тоңқылдаұы менен көз ушына кеткенше Айпараның изинен қарап қалды шопан.

Кешегі арақ алған дүканның алдына барып қол жайып дийғанашылық қылайып десе, таныс биреўлер шығып қалама деп бети шыдамаған Айпара басқа жаққа бас бурды. Жаяўдан-жаяў жазиралардан асып өтип, басқа жаққа кетти. Айпараның сонғы ўақыттағы әдеті аўылда, бир қалада көп турмайды. Ең көбинде бир ай ғана турып, аўылма-аўыл, қалама-қала гезеди.

Жазирадан асқан жалғыз ингендей жалғыз баслы Айпара узақ жүргеннен кейин таныс емес бир аўылға келди. Аўылдың шетине киргеннен ақ жас балалар Айпараның этирапына жыйналды. Айпараны қоршап алған жас балалар таңланыў менен қарады. Ол балалар: кийими алба-далба, шашы уўдар-дуўдар болған, бети аўзына шекем кирлеген әбигер адамларды бурын көрмеген еди. Айпараның аянышлы ҳалы балалардың есине бир түрли таңланыў салды.

Айпара балалардың қоршап алғанына ары келсе де басқа

илажы жоқ еді. Ашығудың зардабынан мыйы айлапты зерзебир болған Айпараның көзі тынып кетті. Соңша балалар кейініне ерседі бірде бала масқаралап күлген жоқ. Балалар да аяушылық пикир пайда болды. Ауыл балаларының арасына түскен Айпара, ауылдың шетіндегі бір үйге жымып етіп кирип кетті.

Сәлем беріп кирип келген мүсәпір Қелиншекке үй ишиндегі отырған адамлардың барлығы кеуіп аударды. Барлық адамның көз қарасы әбигердің үстінде түскенде соңша таңланғанлықтан әжеп тәуір болып көрінді. Таңланғанлықтың тәсірнен үйдегілердің түр-түсі хәр қыйлы муқамда еді. Биреулер аузын ашып қалса, биреулер тигилип қарап қалды. Әкесінің қасында отырған кишкентай қызалақ Айпараның түрі-түсінен қорқып биреуі әкесінің, биреуі шешесінің қолтығына тығылды.

—Жол болсын деди үй иіесі.

—Әлей болсын! Дем әдеп-икрамлылық бенен жууап берди Айпара .

—Қайдан киятырсыз?

—Тюрьмеге түсіп едім.

—Күйеуіңіз қайда?

—Күйеуім еле тюрьмеде. Оның мәулеті піткен жоқ.

—Не ушын түстіңіз?

—Қойларды қасқыр жеп еді, жаласы бизге қалды.

—Анық қасқырма?! деп таңланды үй иіесі.

—Адамлардың ишинде жүрген қасқыр.

—Жебир құртқа жолықтым десепшин, түсінікли.

—Оғада албырап киятырмап.

—Отыр, чай иш, дем ал!

Айпара беті-қолын жууды. Үйдің адамлары менен алақ-шапақ болып кеткендей, чай ишти, ауқат жеді. Айпараның кесені услағанда қолы қалтырағанына хайран қалған үй иіесі сораудан тартынбады.

—Неге қолыңыз қалтырайды?

—Сен де миймансаң, ана табаққа бар!

—Жоқ-ә, уят болады.

—Хеш қандай уяты жоқ.

—Қолайсызлау болар...

—Келің отырың, бирге жейміз. «Бирге болған мыңға болады.» Дем, барлық адам жабырласа сөйлеген соң, Айпара оң жақтағы отырған мийманлардың есік жағына барып шетге отырды. Арақлардың аузы ашылды. Ауқат желіне баслады. Кесеге қуыйлған арақлар гезекме-гезек ишиле баслады. Халық қатары Айпарағада арақ қуыйлды, Айпара иба егіп-әуели ишпей, лепсине бөгет қойсада, кеширмеси жығылайып-жығылайып деп атырғандай:

—Пай уят болды гой. Ишип көрген жоқ едим!-деди.

—Хәзир барлық қатынлар ишеди.

—Зыяны жоқ, ише гой.

—Жалындыра бермесе!

Айпара көпшиликтің сөзін сындырмағанға усап қағып салды. Барлығы бірден, ал енди аұқат жеп жибер деп жабырласа сөйледі. Айпара анда-санда ишседе, тәуір-ақ ишти. Бірақ мәс болғанын билдиргиси келмей, ылашыққа барып, сорпада ишти. Ең ақырында мәс болды. Ылашықтағы төселген төсектің үстінде уйықлап қалды.

Айпара тоңып қалмасын деп үй ийелери үстине көрпе жапты. Үй ийелерінің бала шағасыда Айпара менен бирге жатты.

Қатгы уйықлаған Айпара орнынан шоршып оянды. Таң атайын деп турған екен. Басы мең-зең болып турған Айпара аұзы ашылған арақ шәйшеде қалған бир кесе арақты қағып салды. Басы азырақ дүзеліп кеуілленейін деди. Түндегі пискен гөштен қағазға орап, бир еки шөректі қойнына салып, еки шәйше арақты қалтасына салып хайт қойды.

Азапта турған адамлар менен үй ийесі Айпараны ізлеп зер-зебил болды. Жапты да қарады, суұды да қарады, қудықларға да үнілді, төлениде қарады. Айпараны таба алмады. Айпараның көзден ғайып болуы мийманлар менен үй ийесін қапаландырды, үлкен ой менен, күтілмеген жерден кеуілсизлікке ушыратты.

Мәнісі қашқан мийманлар азанғы чайын зорға ишип, аұылына қайтыұдың есабын таппады. Қайтайын десе, үй ийесінің қапашылығы бар, қайтпайын десе аұылда да ис қалып қояды. Қонаққа қонақ жерде қапа болғаннан соң не қылыұдың есабын таппай, түске шекем ойланып бир жуұмаққа келді. Айпараның зым-зия болып кетиұи тек өзінен деп, мийманлар күн аұғаннан соң аұылына қайтып кетті.

* * *

Арадан жигирма үш жыл өтті. Айпара усы ұақытлардың ишинде не болып, не қойғанын өзи де билмейді. Бир күн аұрыұ, бир күн саұ дегендей, бир күн дүзиұ болса, он күн ишиұден қолы босамады. Айпараның бармаған қаласы, гезбеген аұылы, жүрмеген жери болмады. Айпара қыста қыраұдай ағарды, қардай шөкті. Жазда жасылдай дөңди, гүзде жапырақтай сарғайды. Турмыс толқынында порықтай қалқып жүре берді.

Айпараның айдай жүзи, жүзимнің жарпағындай сарғайды. Айпараның алма қабақлары сөңди. Еки урты ойылып қып-қызыл дөңген бет алмасы даұылдан кейінги шоқаттай болып қалды. Еки бетінің сүйеги шығып, қулағынан күн көрингендей жуқарды, әжим салмалары салтанатын өзгерт-

ти. Өзи арық денеге ҳәркимнен сорап алынып кийилген кийим олпыл-солпыл болып әжеп тәўир болып көринди.

Айпара келеп ағаштың жибиниң ушын жоғалтты. Арақ ишсе жылайтуғын, бир нәрсе айтса өкирип қоя беретуғын кеселге ушырады. Билгенлер: жин урды, естен айрылды деди, бир көргенлер «бир бахытсызлық бөлесине ушыраған» деп түсинди.

Айпараның соңғы ўақытлары ойлайтуғыны қызы болды. Азынаулақ күн баяғы Сапаргүлди тапсырған жерине барды. Айпараның аңы, сезими Сапаргүлдиң жолына түсти.

Сапаргүлди тапсырған шөлкемниң атын ұмытқан Айпара алты ай жазы менен жүрип ең ақырында билеп алды. Барды, сорастырды. Бул интернаттың жайы құлап, оның үстине архивине от тийипти, бурынғы тапсырылған балалардың дизими өртеліп кеткен.

Айпараның айтыўы бойынша оның қызы Сапаргүл он жылдың аржағында интернатқа кеткен. Ол интернатқа барса, Сапаргүл оныишы классты тамам еткен. Кейин Ташкенттеги ТАШМИ ге оқыўға жиберилген. Бул ҳаққында Сапаргүл Ерназарова деген қыздың ТАШМИ ге кеткени ҳаққында толық қағаз бар.

ТАШМИге оқыўға кеткен Сапаргүлдиң аўқалып қалай биліудиң есабын таппаған Айпара, алты жылдан кейин ТАШМИ ди шамалап келген; Сапаргүл деген жетим қыздың доктор болғанын биреўлерден еситип усы қалаға Айпараның келгенине еки күн болған еди. Сапаргүлди сораыиң десе, ол доктор болса, мениң мынау жүрисим, ол қыз мени таныйма, жоқпа, мениң оған ана екенимди мойынлайма жоқпа ҳеш нәрсениң есабын таппаған гәрип Айпара арақ ишип жүргениниң үстине милиционер менен дружина ағзалары тап болып услап алған еди.

Сапаргүл менен Асқар-бул араққор ҳаялдың усындай жағдайына ушырасқан еди. Айпараның ұзақ әңгимесинен кейин Сапаргүл бул ҳаялдың өзиниң анасы екенин анық билди. Сапаргүл ол ҳаялға «сен мениң анамсан, мен сениң сол сүйикли Сапаргүлиңмен» дейин десе, ең биринши танысқанда ҳәм ҳәзирде де, «мен интернатта оқығанман, ата-анам жоқ» деген еди, Асқарға .

Анасы Айпараны таныған, Сапаргүл Асқар аўқат жеп болғаннан соң, «сен кете бер мен жаяў-ақ өзим бараман» деп, Асқарды жумысына узатты. Сапаргүл есикти гилт пенен илди. Айпараның бундай аўқалға түскенине қорлығы келген Сапаргүл есикти илип киятырғанда ақ кеўили бузылып, қамығып жылап киятыр еди. Үйге кирсе, анасы Айпа-

1 ТАШМИ—Ташкент медицина институты.

ра дийуалға қыстырылған шарайнаға қарап тұрған екен, есикти ашыудан шар айнадағы анасын көріп Сапаргүл:

—Ана! апажан! деп умтылды.

—Қызым, Сапаргүл сенбісең!

—Ауа мен, апажан!—деди дауысы қалтыраған Сапаргүл.

—Бауырым! қызғанам!—анасыда бойын таслады.

Анасы менен қызы-қоса өскен қос шынардай шар айнадан қарағанда бір биреуін қатты қушақлап қатып қалғандай көринер еді. Екеуінің еңкілдеп жылағаны жайды гүңирентіп жибергендей болды. Бір биреуін бауырына басып, аймалап, қушақласып сүйіскенде көзден аққан жаслар бет-жүзін суұдай жууды. Мауқын басқанша қушақласып, жылаған ана менен қыз көп уақта солығын зорға басты.

—Ана, сен күйеу балана өзінди менің анам екенінди билдирмей тұр. Оның лейкини бар, өзің соңынан түсинерсең, егер түсинбесең түсиндиремен. Усы үйде тура бер! Бірақ, бүгіннен баслап арақ иште.

—Жигирма үш жылдан бери арақтың азабы мени нелер қылдырмады, ишпеймен бауырым. Бахытқа бойсындым деп есаплаймаң өзінди, деп Айпара тағыда бойын таслап Сапаргүлді қушақлады. Сапаргүл солығын жаңа басқанда тағыда өкиріп жылап қоя берди.

Сапаргүлдің сыры тек ғана анасы қаққында еді. Анасы өзі менен ушырасты. Ендиги сырды Асқардың алдында ашауға болмай қалды. Сыр сандығының гилти енді табылды.

ӨШПЕГЕН ОТ

Айпараның жүзи күн сайын айдай ашыла берди. Бет алмасы қызғыш дөнип, көзлери жаудырап, жүзине қан таранды. Кеуили көтеріңки, зейини өткір болып, шаққанласып кетти. Жилигине май байлаған ғаздай ғодаслап жүреді. Ақлығы алдында, қызы қасында, күйеу баласы оны өз анасындай құрметлейді «ишкени алдында, ишпегени артында» дегендей, масайрап мауқын басқан Айпара ауыр күшлерді басынан өткеріп, жаслық уақтына қайта айланып келгендей болып жүр.

Сапаргүл менен Асқар үйде болса Айпара әңгиме-гүррін, үй ишінің машқаласы менен бәнт. Ас-ауқат писиреди, чай қайнатады. Тандырға майлы шөрек жабады. Қир жуады. Ал демалыс күнлери Сапаргүл полларды өзі жуады да Асқар үй ишінің майда-шүйде иси менен бәнт болады. Еки күн дем алыста Айпара тек ақлық қызы менен болады. Таза қауаға қыдыртады. Бағларға апарады. Аллеяларға, бульбарларға, майданшалардағы егилген гүлдерди аралайды. Көкке атылып тұрған фонтанларды көрсетеди.

Күн сайын кеули көтеріңки, кийім-кеншекке, ас-ауқатқа

зәрүрлик жоқ .Айпара арақ ишиүди пүткиллей тоқтатты. Арақ ишиү деген төрт уйықласа түсине кирмейди. Айпараның жигирма жыл арақ ишип бир күн де пышақ кескендей қойғаны ҳайраң қаларлық ўақыя болды. Арақ пенеп тыйтығы қурып қалған Айпараға арақты тоқтатқаннан соң, бир неше айдан кейин ишкени менеп жегени бойына тарай баслады. Үй ишиниң машқаласындағы майда жұмыслар Айпараны тындыртпай мийпетке үйретти.

Мийпет заўқы менеп өмир сүрген адамның ишкен аўқаты бойына тез тарар екен, тез сиңер екен .Ас-аўқат бойға сиңгеннен кейин, қан тазарып уў зәхәрден азат болған дене қурылысы қап тамырлары арқалы қуўат алар екен. Тап сондай ақ Айпара қыз ўағындағы қәддине келип болмаған менеп аппақ порықтай ақ келиншек болып көзге түсип киятыр.

Айпараны соңғы ўақытлары көрген Асқардың жора-жолдас, теңлеслери «Қәйин енең көз қумарын қандыратуғын келиншекке мегзеп киятыр! деп ойнайтуғын болды. Асқар менеп Сапаргүл усындай ойын сөзлерден кейин, Айпараға нәзер таслайтуғын болды .Сапаргүлдиң ең үлкен қуўанышы Айпараның арақты үзил-кесил қойғаны болды.

Егерде Айпара ишкенин қоймай, «мен бир шайтанманба? базда ишкениң не зияны бар» деп, ишип жүргенде не қылар едим, ямаса «бес күним-қош күним, байым жоқ, сол ушын еки дүньям бир қәдем!» деп, бурынғы қәлпине түсип ишип кеткенде халық алдында ,жақсы көрер жолдасым Асқардың алдында абыройымды төксе не қылар едим деп, Сапаргүл Айпараның арақты қойғанына қатты қуўанды.

Айпараның қолынан келмейтуғын иш жоқ. Қийим тигиўге шебер, ас-аўқат псириўге уқыплы, қара мийпеттен қайтпайтуғын мийнез бурыннан бойына сиңген еди. Әттең турмыс толқынының дүмпийине шыдамай жигирма жыл бойынша жаслық өмирин өкишиш пенеп өткерип алды. Жаслықтағы жигерли жүректин тап усы ўақытқа шекем оты өшпегендей, Айпара адамгершиллик қәсийетин қайтадан қолға алғандай көринди. Қайтпаған қарыў, киши пейил кеўил ҳадал иийетли Айпара өзин қайта жасарып халық қатарына бүгин қосылғандай сезеди.

Бир күни күтилмеген жерден Асқар менеп Сапаргүл дем алыс күни, еки таўық пенеп қоса қаражет алып келди. Өзлери асты, өзлери барлығын бәржай етти. Ешкин саат алтыға аўқат таяр болды. Айпараны күндеги әдетиндей хұрметлеп, бүгин стол қасындағы хұрметли орынға отырғызды. Стол үстиндеги аўқат бүгин айрықша ҳәм арнаулы түрдегидей көринди. Айпара басқа бир жақтан мийман келе ме екен деп те ойланды.

Таўық сорпасына салынған унасы жымбырлап қайнап тур.

Екинши қазанда мол гешир салынған, тауық төселген сары палау бұлкілдеп қайнауы менен гүришин салыуды ғана күтип тур. Ал столда қып-қызыл памидор, оғурцы, алма, жүзим, көк пияз, ерик, әйтеуір жазғы жемистиң бәри бар. Барлығыда тазаланып гиришктей етилип жууылған. Биринен соң бирин жеген сайып жегин келеди. Оның үстине хәрқыйлы исленген салатлар, қатық қуйылып, пияз бенен оғурцылар тууралып таярланған алқаслар көздің қумарын өзине тартады.

Айпара, оның қасында ақлық қызы, оның оң жағында Сапаргүл, қасында Асқар барлығы бирдей тайын болды. Асқар стол үстінде турған шампанскийди ашпады-да, целик-тен де столничная арағын ашты.

Үш рюмкаға қуйды. Арақты қуйған ұақытта, әсиресе оны үш рюмкаға қуйған ұақта бир түрли болып кетти-де шимиркенишкерең қойды, көз астынан Асқар менен Сапаргүлге бир қарады. Олардың жүзинде жаман ой көринбеди.

—Бизиң Сапаргүл менен бас қосып өмир сүргенимизге бир-неше ұақытлар болды. Минне, қызылы болдық. Көрген күнимиз күн сайын қызық болып киятыр. Оның үстине апа сиз келдиниз. Сиз мениң менен Сапаргүлге ғамхорлық кеулицизди орынладыңыз. Кешениң алдыңғы күни келсем мениң қызымды «айшанайын, ақлығым!» деп сүйип атырған екенсиз. Қуғанғанымнан көзимнен жас шығып кетти. Сиз, бизлер Сапаргүл екеуимизге ана, мынау нәрестемизге мийирман мама болып қалдыңыз!

—Ұақыйқатында да мен Сапаргүлдің ақ сүт берген анасыман!

—Солайма! деп, қууана қарады, бурын хеш нәрсе билмеген Асқар.

—Ауа Асқар, мениң тууған анам!

—Оғада жақсы. Өмир өткеллери усындай бола береді.

—Мен ғәрип бийшара... аржағын айта алмады.

—Ана, анажай!

—Бауырым дегенде екеуи бирден еңиреп қоя берди, қушақласты. Ана менен қызының табысқанын биринши мәртебе еситип, көзи менен көрген Асқар, гә таңланды, гә қууанды. Екеуни жубатып орынларына отырғызды. Сапаргүл менен Айпара жылап солығын басқанша Асқар аны қашқан адамдай отырып қалды. Бираздан кейин Асқардың аны кирген адамдай өмир өткеллери хәққында ауыр ойға шомылды.

Сапаргүл Айпараның өз анасы екенлигин билгеннен баслап ақ, Айпараға мениң анам екенлигинди билдирмей тур. Оны соң айтарман деген еди. Солайда Асқар азаматлық бенен Айпараға болған жүрек мухаббатын айтқаны ушын Айпарада ашық кеулицини дәрұазасын жауып тура алмады. Сыр

сандықты ҳақыйқатлықтың гилти менен ашқанын билмейде қалды. Асқарға Сапаргүлдің «Айпара анам еди» деп, айтпауының себеби, Асқар менен танысқанда ата-анам жоқ, интернатта тәрбияланғанман деп, айтқаны ушын өтиригим шығып қалама деп қалай билдириўдиң есабын таппай жүрген еди.

Хәзир көз жасын төгип жалт-жалт қараған Сапаргүлдің жүрек сырып түсинген Асқар, Сапаргүлдің бурып анадай сөйлеп, енди анасының барлығы анық екенлигинен сөзим еки шықты ма деп, қызарғанынан түсинди, Асқар ушын бул оғада унамлы болды... Айпараның адамгершилиги, үдесине берик, кисиге қылап қылмайтуғынын түсинген Асқар Айпарадай Қәйин ене табылғанына қуўанды.

—Аман болың ул-қызым!-деди Айпара мейримли түрде.

—Ишиниз апа!

—Жоқ. Ишиўди қойдым, жасым қырыққа келди. «Қырыққа келип нырыққа келмесем» халық күледі.

—Ең соңғы ишкенниңиз болсын апа! Бир алып жибериниз!

—Жоқ. Ақлықлы болдық. Эрманым жоқ. Ишпеймен.

Айпараның саулығына Сапаргүл менен Асқар рюмкаларына қуйылған арақты ишип жиберди. Барлығы бирдей әўеле аўқатты жей баслады. Айпара алдындағы ақ тарелкадан қолындағы вилка менен жеп өндире алмай отырғанын Асқар менен Сапаргүл сезип отыр. Сол ушын Асқар Айпараға тарелкада турған гөшти өзи алып кесип берди. Айпара алғыс айтыу менен алқасты жеўге қарады. Асқарда, Сапаргүлде Айпараның арақ ишпегенине қуўаныш үстине қуўаныш қосты.

Арақтан жүз грамм ишип болып, алқасын жеп болған Сапаргүл менен Асқар биринши аўқатты жеўге қарағанда Ерناзаров кирип келди. Үйдегилер есик қағып кирип келген Ерназаровқа тигиле жалт қарады. Айпара аң-таң болып қарасада, неликтенде Ерназаровты танып төмен қарады. Барлығы бирден қол алысты, Ерназаров Айпара менен көрискенде бир-бирин дәрриў таныды.

—Айпара! деди таңланған даўыс пенен.

—Наўрызбай! деди қуўана қараған Айпара.

—Сен тириме един?

—Өлди деп еситип пе един?

—Сондай суўық хабар бурышырақта еситкен едик.

—Сум әжелге уйғарып, суўық хабарды тарқатқанлар жоһылсын!

—Апа танийсызларма деди таңланған Сапаргүл.

—Ол узақ, себебин айтып берейин деди Ерназаров.

—Жоқ, мен айтып берейин деди, араққорлығын айтып қоя ма деп ойлаған Айпара.

—Ал, сен ақ айта ғой, деп Ерназаров шийнелин шешти.

Наўрызбай Ерназаров папкасынан оралған бир қағазды ала отырды.

—Бул не деди сөзге кирисер алдында.

—Бул сүўрет.

—Көрсет.

—Болады.

Ерназаров сүўретти Сапаргүл менен Асқарға көрсетти. Булар көрип болды да, Айпараға берди. Айпара сүўретке қарап отырып мынаў мен, мынаў сен деди Сапаргүлге, ал мынаў болса сениң әкең, мынаў отырған Ерназаров.

—Қалай, қалай?

—Недейсиз?

—Аўа солай.

—Сапаргүлим сен билсең, баўырым, жалғызым, қызым деди Айпара.

—Растанба анажан?

—Аўа рас.

—Мениң ағам екенсең ғой, Ерназар ағажан, деп, қушақлады Сапаргүл.

—Бурын отағасы ериң, енди қәйин ата болдыңыз!

—Солай. Асқаржан! Түбимиз тереңнен салынған туўысқанбыз.

—Ал айтар сөзинизди енди айта бериниз Ерназаров! деди Айпара.

—Хәммесн былай болды. Ғыршылдаған қара жигит едим. Оныншы классты тамам етсемде, институтқа кире алмадым, Армияға кеттим. Еки жыл миннетли Армия исин питкерип келдим. Районлық милиция бөлиминде милиционер болып жумысқа орналастым. Хә демей ақ бул жумыстың жақсы ис екенине түсиндим. Хадал хызмет етсең қандай болсада халықтың алғыс айтатуғыны мәлим.

Бир күни районлық, милиция бөлиминиң начальнигине М. қаласында қашып жүрген қәўипли хәм құраллы қашқынды излеў қағазы келипти. Оның хәр қыйлы сүўретин хәм хәр қыйлы фамилия менен бир неше паспортының барлығын айтыпты. Начальник бизлер бес жигитке усыны өлтирмей ушлаўды, ол ушын барлық қәўипли жерлерди излеўди тапсырды. Бизлер бессүмизге де базда милиция формасында, базда граждандар кийимин кийип жүриўди буйырды.

Райондағы қәўип еткен, гүманланған барлық жерлерди бирим-бирим барып, хәрқыйлы сылтаўлар менен көзден өткердик. Хәшким хәш қандай дерек тапбады. Мен районлық мийманханада Айпараның гостиницада дежурный болып иштейтуғынын жақсы билетуғын едим. Айпараға болған мениң, мухаббатым айрықша еди.

Бир күни түнде Айпара дежурныйлық нәўбетинде турған-

да мен мийманханаға бардым. Кийимім милиционер кийими емес еди. Айпара менен көрисиң болғаным сол еди, мениң излеп жүрген жигитим есиктен кирип келди. Қуйқам түршигип кетти. Тула бойым қалтырасада өзимди-өзим зорға усадым. Бирден тәп берип усамайын десем, «қуралы бар» деп, қатты ескерткен еди.

Қашқыңшы күле шырай берди де Айпарадан номердин дизимиң сорады. Айпара гилтти берип атырғанда мен бир нәрсени сылтаулап терис қарадым. Мақсетим-ендиги ушырасқанда «бул жигит неге қайта-қайта ушыраса береді» деп қәуіп тууғызбау еди. Көз астынан бир неше сапар урланып тағы қарадым. Гилтти алып баратырғанда сыртынан көзди алмастан қарадым. Бизлерге көрсеткен сүүреттиң дәл өзи. Қууандым. Бирақ қалай усаудың жолы, хийлесің қаққында ойлаптым.

Айпараның бул «мийман» менен қандай байланысының барлығын биліу үшін, узақтан айландырып сөз басладым. Айпарада мени хұрметлейтуғын ойлардың анық екеніне көзім жетти. Әңгимениң аяғын «қашқың» жигитке әкелип тақадым. Оның қайдап келип, қайда ислейтуғыны, мийманханаға тез-тез келип туратуғыны Солманда жасайтуғын, Айпара менен бирге оқыған Маруса Михайлова деген қыз бенен таныс екенін айтты.

—Ол қыз қайда? дедім, Айпараға .

—Ол қызды бүгін ол тууылған күніне шақырды.

— Ол қыз сениң айтқаныңды қылама?

—Қылады .

—Шақырсаң келме?

—Келеди.

—Түнде болсада келеме?

—Қайуақ, шақырсамда келеди.

—Сен оған исенесеңбе?

—Исенемен, ол да маған исенеди.

—Сен барып бул жигиттен кеширим сора, тууылған күнімди белгилеймен, Марусаны шақырып келемен. Кешир, сениң қапа болғаныңды сезип аяп келдим де. Соған қоса мениң ағам оқуыда еди, каникулға келди деп, таныстыр.

—Ол жигитке ашық қыздай болып қалдың гой?

—Айпара, азаматлық қыл. Саған түсіндирип айтаман.

—Не өзи.?

—Аузыңнан шыгарма. Бул қашқын, пистолети менен пышағы бар. Атыспастан усау керек. Түсінниклиме.

—Түсінникли. Бирақ көбірек милиционер шақырыу керек еди.

—Онда атыспа болады. Өзлеримиз ақ аңсат усаймыз.

—Мен онда барайын .

—Тез бар.

Айпара қашқының қасына кетти. Барлық жағдайды айтыу менен бірге барған мен бір өзим еді. Сизің тууылған күнінди белгилеуіңе қатнаса алмайтуғынымның себеби нәубетте турған бір өзим еді. Ұзир ағам келеди. Мен Маруса менен екеуңиздің қасыңызда боламан. Соңынан Маруса усыманда қалар! дегенде, жигит қууанып қоя берди. Бес шийше ақ арақ, үш шийше шампанский бар, жетерме екен, дегенін қашқын билмейде қалды.

—Жетер, жетпесе Маруса менде ишетуғынлар алып едім деп еді. Соннан алып келерміздағы. Мен Марусаға барып келейін дегенде, алды менен мени ғана таңыстырып кет! деп бірге шықты. Қашқыңды мениң менен таныстырды. Ол қашқының қазіргі паспортындағы фамилиясы менен аты отчествосын әлде қашан ақ ядлап алғанман.

Жумырбай деген адам жумырдан келген орта бойлы, қалың қабақлы, ыйығына май байлай баслаған жигит. Адамға қарсы қарағанда көз жанарында қызарған шоқ турғандай сезиледи. Муртының астындағы қалың қалы, мурты бассада сезилип тур. Сол жақ құлағының ушы тилинген билініп тур. Сол қолының бас бармағы жоқ екенін анықладым. Албырақлап, гуманланып сөйлесе азырақ тутлығатуғынын анықладым, былайынша айтқанда ізлеу хатындағы адамның көзі көріп, сезетуғын белгілерінің барлығын сездім, ийегін қағып сөйлейтуғын әдетінде белгиледім.

Жумырбай мениң менен сөз баслағанда оның бірге иштейтуғын жолдасынан почтальон телеграмма әкеліп берди. Ол телеграмманы алып келген қағазға қол қойды да, оны почтальонға қайтып берди. Почтальонға рахмет айтыу менен бірге бір нәрсені сылтаулағандай, мени телеграмманың текстін оқып қояр деген гүман менен телеграмманы теріс қарап тұрып ашты да, нөмеріне қарай жүріп кетти. «Ұзир!» деди де, комнатасына кирип кетти. Мен Айпараға Марусаны шақырып алып келгеннен соң ең алды менен мениң менен ушырасыуды өтіндім. Ұам мени «ағам» деп таныстырды. Арақ бенен алқас алыу үшін Марусаға ақша бердим. Ақшаны алып, барлық іске түсінген Айпара мийманханаға қоңсылас жайда турған Марусаның үйіне кетти. Мен Айпараның орнында қалып, нәубетши болып отыра бердим. Кешки ұақыт болғанлықтанба Ұзирге шекем бул мийманханаға жолаушылар келмеді. Бул маған оғада аңсат түсті, жақсы болды. Егерде жанадан келген мийманды қалай, қайсы номерге орналастырыуды, қайсы номердің бос екенін Айпарадан сорап қалмапбан.

Комнатасына кирген қашқын қайтып шықбады. Мениң көзім соның есінгінде болып, қайтып шықбағай деген тилекте едім. Тилегімнің болып, оның шықбауы, мениң қасыма кел-

меуи маған оғада қолай түсти. Күле шырай берген, күйгелек көзлі сулыұшық сары қызды Айпара ертіп келді. Айпара келіуіден менің менен таныстырды. Айпара өз орнында отырды да, мен Марусаны ишке дежурный комнатаға алып келдим. Маруса қолындағы корзинкаға салған арағы менен алқасын ала кирди .

Ойланып отыратуғын ұақыт жоқ еди. Марусаға расын айттым. Бул истин оғада қорқынышлы әлле қандай ис болса, адам өмир менен хошласатуғынын айттым. Қашқының құралы бар дегенімде, Маруса, «Ауа бар» деп, салды.

—Қайдан билесіз?

—Маған ол органда ислеімен деди.

—Алдаған, қақыйқатында ол қашқын .

—Мен не қылыұым керек.

—Сиз арақ ишесіз.

—Ал иштим .

—Бирге боласыз.

—Ал болдым.

—Айпара бирге болады. Анық мәс болғаннан кейин, Айпара шығып кетеди.

—Менше?

—Сиз жалғаннан қаласыз?

—Не қыламан?

—Әўеле, оны шешиндиресіз.

—Оннан кейин?

—Ыссылап кеттим дейсиз. Айнапы ашасыз, «жигитім» деп алдайсыз, өз еркинизди бермейсиз. Намысыңызға тийгизбейсиз, Шын жүректен сүйесиз, турмысқа шығатуғын боласыз. Не десе, барлығын сөзде орынлайсыз, Арақты көп иштирип мәс етиудің барлық жолын ислеісиз.

—Оннан сон?

—Ашылған айнадан әўеле пистолетин, оннан кейин пышақты таслайсыз. Бизлер айнапың еки жағында аңлып турамыз. Пистолет бенен пышақты алып болғаннан кейин, ишке басып киремиз. Тек даұыс шығарман. Бизге беретуғын белги комнатадағы шыраны өширесиз. Оның қол аяғын байлаймыз, сизди басқа комнатаға алып барамыз. Бизлер оны алып кеткеннен кейин Айпара менен екеуіңиз қала бересиз. Айтылатуғын алғыслар, көрсететуғын құрметлер сизге соңынан исленеди.

—Түсиндим .

—Барыңыз, кеширим сорап кирин Айпара меңен барасыз.

—Жақсы.

—Арақ бенен алқасты қалдырмаң .

Маруса менен Айпара Жумырбай жатқан комнатаға кирди. «қашқын» деген аттан бийхабар адамдай, өзін еркин ус-

лаған, арты ашық, алдын айдын жолдай сезген Жұмырбай төрт жүз грамм арақты қағып салып тағы ишиу ямаса Марусаның үйіне тағы барыуды ойлап отырғанының үстіне Айпара менен Маруса кирип келди. Жұмырбай тууысына шыдамағандай булар барғанда орнынан өрре ушып турды.

«Менің қуғаным, жүрек жулдызым»-деп, Марусаны қушақлап алды, Сүйисти. Айпараға мыңда бір алғыслар айттып, ырза болды. Айпара менен Марусаны оғырғызыудан Жұмырбай шкафтан хәрқыйлы түрдеги ишимликлер, хәрқыйлы түрде алқасты столдың үстіне толтырып таслады.

—Айпаражан, бағана мийманханада отырыспа қурыуға болмайды деп едіңіз. Сол бойынша мен алған нәрселерімди бузбастан қойып, өзим жаңа ғана тағыда төрт жүз граммды ишиме таслаған едим. Рухсат етсеңіз үшеуіміз менің туылған күнімди белгилейік!-деген сөзге Айпарада, Марусада қуғанымш бенен қосылғанлық билдирди.

Мийманхананың тәртиби бойынша арақ ишип бийбастақылық етиуге болмайтұғын оннанда бетер, бул отырыспаға Айпара сениң қатнаса алмайтуғыныңды айтқан еди. Ең ақырында сиз азаматсыз, өз елинizde, өз үйинizde туылған күнинде хәр жылы өткерип үрдиске айналып кеткен шығарсыз, мен сизлер менен бираз уақыт отыру мүмкиншилигине ийемен. «Ағам барда, арқам тамда»-дегендей, сизің туылған күнинизди тап қутлықағандай ағамныңда келгеніне қарашы. Қәне «мың сиз-бизден, бир шыж-быж» деген. Қуйып жибер, Жұмырбайдың саулығына ишип жиберің! деп Айпара Жұмырбайдың тоқсан тоғыз тамырына синген адамындай жүрекке жаққан сөзлер айтты.

Жұмырбай тура сала өзине стаканға, Айпара менен Марусаға рюмкаға қуйып берди. «Аталастың аты озғанша, аұылластың тайы озсын!» деген. Сиз усы мийманханаға келгеннен бери, бизлер сениң жаманлығыңды сезгеніміз жоқ. Өмириң узақ, мәртебең бәлент болсын. Сенің саулығың ушын! деген уақта Жұмырбайдың стаканы еки ерннди бөліп, лықылдаған арақ кегирдектен кетип турған екен. Марусада қалдырмай ишти. «Ал маған арақ ишиуге болмайды» деп Айпара дымда ишпеди.

Бираз тынышлықтан кейин Айпара, өленди өзим ақ айта қояйын. Сизлер жыллы жүрек пенен сөйлесип отыра берің деп, стаканға Жұмырбай, рюмкаға Марусаға қуйды. Сен Жұмырбай менен танысқаннан берли түймедей тәртипсизликтин пышанын көрмедик, бир ауыз тилегинди айт деди Айпара Марусаға.

Азамат сау болсын! Азаматтың саулығы ушын деди Маруса. Жұмырбай қалдырмастан ишти арақтан. Столда турған Азамат сау болсын! Азаматтың саулығы ушын деди Мару-

са. Жумырбай қалдырмастан ишти. Арақтан столда тұрған алқастан, өзи қайттыға. Азаннан берли ишип жүрген Жумырбай бурынғы төрт жүз граммның үстине тағы да төрт жүз кеўли көтеринки, өзи жеңил көшиўине қарағанда, кейип бардағы, бирақта, сана-сезимн еле өзинде.

— Мениң ушын жең отырғанларыңызға рахмет. Ал бизлер бир нәрсени умытып отырмыз. Айпараның ағасына мирәт етпеўимиз айып болады. Мен шақырып келейин деди Жумырбай.

— Жайды босқа қалдырыўға болмайды, мен барып жиберейин.

— Тағы өзинде кел Айпара деди.

— Жақсы! деп Айпара шығып кетти.

— Айпара айланып келмегенде қорқасанба?

— Қорқып сени биринши сапар көрип атырманба, неге қорқайын...

— Маруса!

— Неўе?

— Сондай ырзаман.

— Не ушып?

— Бүгин келмегенинде таң, атқанша уйықламас едим.

— Мен ўәдемде тураман, сен турмасан?...

— Неге?

— Көп нәрселерди ўәде етип, биреўинде орынламадың.

— Барлығын орындайман. Мә саған ақша керек болса.

— Ақша өзимде де бар, маған ақшаны айтпа!

— Енди не?

— ЗАГС-ке бараман деп едим! деди, Жумырбайдың исе-нимин арттырыў ушын хйле менен.

— Жүр, ҳәзир барамыз.

— Жети түнде ЗАГС ке болама?

— Жақсы азанда.

— Распа?

— Рас!

— Онда ишейик.

— Давай деп, ишейин деп атырғанда Наурызбай есикти қақты.

— Кириңиз.

— Қутлы мәрек болсын.

— Кел достым!

— Жумырбай ағайдың саўлығына ишип отырмыз.

— Ише берин, азаматлар саў болсын!

Жумырбай бос тұрған стаканға арақты қуяйын деп атыр еди. Наурызбай рюмканы тутты. Стаканнан ише алмайман деген Наурызбайдың өтинишин қабыл етип Жумырбай рюмкаға қуйды. Рюмканы қолға алған Наурызбай «Екеўин

ерлик бенең өмир сүриңиз!» деди, үшеуи урыстырып ишип жиберди. Кеширерсиз, мен Айпараны жиберейин деп Наұрызбай шығып кетти. Наұрызбай шығыудан Жумырбай Марусаны сүйейин деп еди. Маруса қашқалақлап жүргенде арқасы есикке тийип есик ашылып кетти. Сыныққа сылтау излеген Маруса Айпараны шақырды.

Айпара менен Маруса Жумырбайға бұрынғыдай көз қараста болмады. Бұйрық, белгили болғаннан соң қалай болған менен де, қандай хийлелик болса да, Жумырбайды мәс етип пистолетни, пышақты алып ап-аңсат услап беріу болды. Сол ушын Айпара менен Марусаның сондай шеберлиги, сондай уқыптылығы керек. Екеуи де жан тәни менен Жумырбайды жақсы көргенге усап отыр.

Наұрызбай жаңа келгенде компатаның барлығын анық көрип шықты. Қай нәрсе, қай жерде тұр. Айнадаң қалай кириуге болады? Айқасқанда, жығылғанда қандай хийле илеуге болатуғын шараятларды көрип қетти.

Айпара келиуден мениң айтатуғын қәдирли сөзим бар екен, жаңа айта алмай кетипбен деп, арақты стаканға, рюмкаға қуып, Маруса хәм Жумырбай турмысларыңыз, келешек өмирлеріңиз ушын, мениң де пайымды ишип жиберин! Жумырбай менен Маруса буны да дәс соқты. Қанша ишилди, қанша алқас желилди. Шийшениң ишинде зорға турған арақ Жумырбайды алып қашайын деди. Буны сезген Айпара менен Маруса бир-бирине ым қағып тағы иштирмекши болды.

— Айпара құрдас! Сен мениң Жумырбайды жаным менен жақсы көретуғынымның гуұасы боласаң, мнне булманда үшеуимизден басқа адам жоқ. Мен сизлерден сыр жасырмайман. Жумырбай мени аламан деди. Мек ЗАГС тен өтбегенше саған инанбайман дедим. Қәне, мениң менен қашан ЗАГС тен өтеди екен. Ҳәзир ертең азанда өтемен деди. Сол рас болатуғын болса суұдың орнына арақ ишейин. Сен бұған гүә бол.

Нәмәрттиң үйн жансын, кел! Айпара арақты стаканға лықылдатып қуйды. Жумырбай менен Маруса ишти. Бай-бай компата жаңып кетти! деп, Айпара компатаның айнасып ашты. Мен айтыуға уялып отыр едим. Жумырбай тили таўланып зорға сөйледі. Сизлер бийжай отыра берип, мен есикти илип кетейин, әне бир арақ қор, суғанақ жүрипти. Кирсе шығара алмай бүлемиз! деген Айпараның сөзи Жумырбайға мақул түсип «илип кете бер, тек Маруса кетип қалмасын!» деди Жумырбай.

Маруса кетбеймен. Есикти илип кете бер! дегеннен кейин, Айпара есикти илип кетти. Айпара шығыудан Жумырбай Марусаны қушақлайман дегенде, Маруса қаймығып кетти. Жумырбай абынып кетип, кроваттың

үстине жығылды. Енди турмай ақ қойсын деп, Маруса Жұмырбайдың көкірегінше тақала кроватқа отырды. Жақсы көргенліктен қеш нәрсе айта алмайман деп зорға түсіндірді Жұмырбай.

—Жақсы көриүдеп уялып жүриүиде болады. Менде саган бир сөз айтыўға уяламан. Туўылған күн қәр күни белгиленбейди. Жылында бир белгиленеди. Азырақ ишейикте, дем алайық. Таң атып кетеди деди Маруса ҳийле менен. Тағы ишти. Қеш бир нәрсени әсиресе Айпара менен Маруса жаманлық қылады деп ойламаған Жұмырбай соңғы ишкен стаканнан кейин әбден шаршап ессиз қалды.

Маруса қасында отырып әри-бери сынап көрди. Ессиз қалғаны рас екен. Сол қолтығының астынан арнаулы қалта тигип пистолетин салып қойған екен. Белдемесиндеги пышақты қойынға салып қойған екен, барлығын билди. Кроватта отырған жеринен ақырын ғана түргелип,, уәде бойынша шыраны өширди. Ақырын адым басып тағыда кроватқа келип отыр. Жұмырбайды тағы да сынаудан өткерди. Қандай сынау? шалып кетсең де билмейди бұл Жұмырбай.

Уәде бойынша Маруса пистолетти айнадан ақырын ылақтырды. Оппан кейин пышақты ылақтырды. Айнадан келип турған Наўрызбай қасындағы милиционерлери менен бирге пистолетти, пышақты алды. Бул өлтирип кетседе билмейди. Есикти ашың мен шығайын деди. Айпара келип есикти ашты. Наўрызбай келсе Жұмырбай растанда сеспей қатып уйықлап атырған екен.

Мийманхананың шыраларын өширди. Жатқан адамлар сезбесин деп, сеспей қатып жатырған Жұмырбайды төрт милиционер айнадан көтерип алып машинаға салды. Милиция бөлимине келгеннен кейин, Жұмырбай оянды. Бирден жатқан орнынан ушып турып, милиционерлерге умтылды. Төрт тәрепи қопарылмас қорғандай қудиретли қуўатты көрген Жұмырбай өз қолын өзи бир тислеп, отырып қалды. Қамаққа алынды.

Жұмырбай Дәнияровтың кәри қумарпаз. Бул барлық балашагадан безип, мал-мүлкин дүнья малын қумарға уттырған. Жора-жолдаслары қанша мәсләхәт берсе де, «қурбақаны алтын таққа отырғызсаң да, балшық көрсе секирип түседи», дегендей, қанша қолласанда қумарпазлық бенен шуғылланды. Барлық елге «қумарпаз» деген аты шықты. Қумарпазлықтан кейин қайтадан гәззаплыққа айланды. Қалта кесер урлықшы болды. Усы себепли талай сапар тюргедеде түсти.

Соннан бери Жұмырбайды турмыс толқыны, көбиктей қалтыратқан еди. Жәмийетшликти жеркендирип, халықтың қарғысына ушыраған, пир қаққан Жұмырбай-

дың ел ишинде абыройы айрандай төгилген еди. Ҳеш бир есикке басы батпаған, Һеш жерге исенимли сөз берип, Ұдесине опалық қыла алмаған жеркенишли жотаны көрген адам жаман көрди. Ҳәтте бир салым дуз, бир тислем нан, бир уртлам суу берйүге де көзи қыймайтуғын болып қалды. «Баратқанның балтасын, киятырғанның кетбенин» алып жүрген жауызды ким жақсы көрсин?»

Егер жан-тәни менен жәмийетти жақсы көрсе, жас жигит Жумырбайдың бундай жолға түсийи мүмкинбе еди? деп қыйналады базы биреулер. Тәртипке шақырмасада, түрмеге түсседе бул Жумырбай жөнленбеди. Талай сапар қылмыс қылып, бир жерлерден пистолет тауып, бир жерлерден пышақ сатып алып, колхоздың кассасынан он мыңлап ақша урлап жүрген Жумырбайды Наұрызбай шеберлик пенен, оғада уқыплылық бенен қолға түсирди. Азамат қызлар халықтың алғысына сазыуар болғанын елшилик арасында ертектөй айтып жүрди. Районлық милиция бөлими, жәмийетлик шөлкемлери Айпара менен Марусаны женислер жолдасындай жақсы көрди. Мийнетлерин халықтың жүреги менен жоқары Һәм жыллы бақалады.

— Тап сол Жумырбай Дәниярвоты менде қолға түсирген адамман деди Асқар.

— Ол қайда екен?

— Соңғы сапар түрмеден босанып келгеннен кейин араққа жарылып өлген.

— Ал Маруса қайда?

— Анау суд бөлиминдеги машинистка секретары болып ислеп отырған Маруса сол болады.

Жумырбайдың қолға түскенинен кейингисин айт!—деди Айпара!

Бундай турмыста ақыллылық, мәртлик ислегенн көзи менен көргеннен соң Айпараға болған мениң муҺаббатым бурынғыдан бетер артты. Мен Айпараға жолдас бола алсам, ол маған зайып бола алады» деп исендим. Ақырында Айпара мениң айтқаныма көнди. Айпара мениң менен бас қосты.

— Оннан соң?

— Оннан соң...! деп, Наұрызбай төмен қарап иркилип қалды. Оннан соң, көз тийди ме, айыра түстик...

— Не ушын?

— Қызғаның урысты, тәбелести. Тәбелестин кейни екеуимиздин соқбағымызды айырып қойды.

— Қызғаныудың қалай болғанын анық айт. Өз балаларың несине уяласаң деди, Айпара сырдың гилтин таулап жиберди.

— Дурсы, Иштеги дәрт, сыртқа өрт болып шамалға

ушып, жақ болсын дейсең ғой, жақсы айтайын деп, Наурызбай Сапаргүл менен Асқарға көз астынан бир-бір билдирмей қарап қойды.

Сизлердин алдыңызда айтыўға уят болады, мен Айларанын тилегин қанаатландырмақшыман. Иштеги дебдиў менен қайнап жатқан, қурып өшпеген оттың ыссылығы менен ерімесе ерли-зайып болыў қыйын болар. Мен Айпараны, Айпара менн жақсы көрди. Меннц Айпараға болған азаматлық жүрегим фәк еди, Айпара тап мендей, мен истен кешиксем мессиз аўқат ишпей күтип отырар еди. Егерде ис бойынша кешигип, түн бойынша келмесем аўқатын ишлестен жатпай отырар еди.

Меннц кеўлим күни-түни Айпарада еди. Кеңседе отырсамда ойым усында, майданға шықсамда, жүрсемде еки көзим үй бетте болар еди. Қыйын-қыстаў ислерде Айпараның аты аўзымда, ол туўралы муҳаббатым жүрегимде сақланар еди. Айпараның қолына кирген тикен жүрегиме кирген менен барабар болды. Айпараның аяғын жоңқа қақса, жамбас жилпигиме темір түйгендей болар еди.

Милиция бөлиминде пәубетте едик. «Бир адам ҳаялына пышақ салып қашыпты, соны ұслаў керек.» деген буйрық болды. Бизлер уқыпшылық бенен ҳәрекет етип, ол адамды тоғайға кирер жерде туттық. Тексерийде ол адам ҳаялына басқалардан қызғанып пышақ урған екен. Мен сол ўақта өмирлик жолдасында қызғаныш пышақ урар екен дағы, бул әлде қандай адам—ҳайўан деп таңланған едим.

Тап усы ис меннц басыма келди. Айпараны жақсы көргенликтен, басқалардан қызғанаман. Биреў менен жыллы жүзбен сәлем берип сөйлесе де, биреўге жол силтеседе, биреўге жуўап-нақыл айтсада, биреўге күлди қарасада қызғанар едим. Айпара көп адамлардың хызметине сазаўар болған екен.

Мийманханаға исн түспеген, мийманханаға мийманлар келгенде оларды жайластырыў ушын Айпараға өтпнши етпеген адамның өзи аз екен. Усылардың барлығыда Айпара менен ҳүрметли сөйлесер еди. Министрлерде, партия, совет жәмийетлик шөлкемлериннц басшылары да Айпараны көрсе, жан жүреги менен әдеп-икрамшылық көрсетип, қол қуўсырып: бас ийни сәлемлесип сөйлеседи. Бир-биреўге исн түскен адам жалынышлы жағдайды гәзлейди. әлпешлейди, ҳүрметлейди, жақсы ғана сөзлер менен жұмыс жағдайы менен жалғастырады. Тап усындай ўақта мен солардын сөйлесип турғанын көрсем, Айпараны азғырып турғандай, ашық-машықлық, ҳаққында бир сыр алысып отырған шығар деп гүманланатуғын едим.

Райкомның секретарларына, райполкомның председателлерине, министрлер менен ким болса да, ол болсын

барлығынан қызғанар едим. Булардың барлығы не үшін мийманханадағы әлде не десем дежурный қызға өзлері нәпаған болып бас ийіп құрмет пенен сөйлеседі. Булардың бір «бәлесі» бар деп ойлап сыныққа сылтау тауып төбелес шығаратуғын едим. Хәқыйқатында олар хаял-қызларға құрмет бенен қарайды екен. Құрметтің үлкен менен кишиге бірдей екеннен, басшы менен қосшыға тең екеннен мениң хабарым болмапты.

«Гүман ийманнан айырады.» дегендей, бизиң гүманымыз өмирлик жолдасымыз Айпарадан айырды. Бизиң бир-биреўге болған мұхаббатымыз сондай күшлі екен, мен басқаға үйленбедім. Бул басқаға бас қоспады. «Сүйексиз балық болмайды» дегендей, кемшиликсиз адам болмайды дегендей кемшиликсиз адам болмайды екен. Екеүйимизден анау-мынау болған кемшиликти, яғный қызғаншақлығымды қойсам өшпеген өмир отын тутастыруға болады.

Өмир деген зуулап атыр, мине арадан аттай жигірма жылдан артық уақыт өтті «хәрким хәр жаққа шапғы, бул не тапты, мен не таптым? «Ат айналып қазығына келеді, сөз айналып шынлығына келеді...» дегендей, жаслайынан жетім қалдырған Сапаргүлимиз бизлер сизақ өсіп камалға келипти, билим алып «доктор қыз» деген құрметли сөзге ийе болыпты. Айдай ақлығымыз дүньяға келипти. Ендиги өмир бизлер үшін оғада қызық болады.

— Той берипте үлгермедик.

— Тойды енди бериўге болмайма деди Асқар келип.

— Болады деди исеңимли сөйлеп Наурызбай.

— Арадан аттай жигірма үш жыл уақыт өтті.

— Өмир оты өшкен жоқ. Мен үйленбедім. Сен тұрмысқа шықбадың. Бир-биреўге болған таза жүректин пердесин кир басқан жоқ. Сен мени кешир Айпара, Сапаргүлжанды тирилей жетім қалдырғанымыз үшін кеширсин. Кеше Асқар инимиз еди, Бүгін күйеу баламыз болыпты. Өткен истиң өкиниши өзи менен кетсин! деп, Наурызбай кеули бузылыңқырап сөзин бөлип сөйледі.

Наурызбай сөйлегенде Айпара төмен қарап, өткен өмир ядына түсіп, қорлығы келип, көзинен жас төгіп отырған еди. Оны аяған Сапаргүлдин де нәзери төмен болып недерин билей отыр. Асқардың көз алдынан жетім-жесірликтин, айралықтың шөлкем-шалыс жоллары туманланып елеслегендей болып тұр.

«Өшпеген от»—өмирге жақты берер. Тұрмыс толқынында талай табан-тартыс жолларынан өткен өкинишлер өмир үшін сабақ болар.

«Бир күн кемликтин камалы барды» дегендей, манлайыңызды қыршып қойған жоқ шығар. Хәқ жүрек қадал

нийет, таза тилек бенен туұысқандай турмыс кешпремиз десенлер, бириңиз қайин ана, бириңиз қайин ата, ямаса бириңиз апа, бириңиз аға боласызлар. Көкиректеги өшпеген отларыңызды бизлер ушластырып жағыушылары болайық. Барлық гүналарды кеширип, Гүлайым жанға әке, ана болыңлар.

Асқардың айтқан ақыл кеңесине орынлы сөзине жетимликтен жүрегі езилип қалған Сапаргүлі қуғанғанынан жылал ециреп қоя берди.

— Апа-апажан.—Аға-ағажан.—Мен бүгин жетим емеспен!—деди Сапаргүл.

— Жетим емессен бауырым! деп қушақлады Айпара.

— Ақлық қызым—аппақ қызым! деп, Наурызбай аткөншекте күле шырай берип жатқан Гүлайымды қушақлап көтерип, бауырына басып сүйди. Гүлайым менен Сапаргүлди қоса қапсыра қушақлап, бауырына басты, аталық мийрими өсти.

—Өшпеген отлар турмыс талабы ушын жана берсин! деген дауыс еситилгендей, Айпара менен Наурызбай бир-бирине қарай қәдем қойды, жүреклер жылты болып кетти.

—Қәдемлерің қутлы болсын ата-аналар! деди Асқар—оныңда жүрегі қуғанын қушағында жайнады. .

ПРОКУРОРДЫҢ ҚЫЗЫ ГҮЛАЙЫМ

Мәмлекетлик филармонияның гөззал жайы. Жайдың төрт тәрепін ғайры нағыш кестелер, нағыслар менен безелген. Олар алыстан меруерт тастай жарқыраған. Көрген адамның кеулин өзине тартады. Филармонияның алдыңғы жағы Гүлистан атлы майданшаға қараған. Бул майданша гүлдер менен бөленген. Бәхәрдің басындағы өскен өсимликлер гүздің ақырғы айларына шекем жайнаған хәрқыйлы гүлдер қулпы дөнип, қулпырып турады. Сары гүлдер, жасыл гүлдер, ақ гүлдер райқанлар. Қызыл гүлдер, қулласы қырық түрлі гүлдің аты бар. Жупар пийсли гүлдердің жаудыраған сулыу көриниси көзинің қумарын өзине тартып, оған муқаббатымды арттырады.

Филармония жайының усы Гүлистан көшесі бетине қараған дийуалына Қарақалпақстан картасы орнаған. Картаға қарағанда көз алдына анау Әмиүдәрья, Қаратау, Тахиатас ГРЭС Қызкеткеннің қасынан өткен Әмиүдәрья көпири, Нөкис, Хожели Ақсақаллы Арал. Жаудырасып ашылған ақ алтын қула дүздің қушағын толтырып пискен сары гүмис салы. Теңкейип атырған қауын-ғарбыз, кең даланың көксинде көсиле өскен алма, анар, әнжир, жүзим, қыр қойнында жүрген қой, ешки түйелер, сабаттағы қара мал менен жылқылар, бирим-бирим елеслеп көринип,

барлық жер байлығы сүүретинин шеберлиги менен елес-
леттирилгени көз алдында көринеди.

Гүлистан майдашшасының ортасына, филормония жай-
ының алдына ұзынлығы он метрге орнатылған Бердақ
шайырдың естелиги Қарақалпақстанның барлық жерин
көріп тұрғандай, тас төбеден қарап тұр. Сулыұ жайға
сын-сымбат, сулыұлық беріп тұрған бул естелик шығыс
қалаларындағы көп ескерткишлерден жақсы. Ескерткиш-
теги мраморға жазылған Бердақтың қосықлары Құлпы-
тас бенен жазылған. Алтын бояу менен пуу берілген.

Жайдың шығыс жағы менен батыс жағы Қарақалпақ
халқының сулыұлық нағыслары менен безелген. Жайдың
артқы дийұалы тәбияттың сулыұ көриниси менен әшекей-
ленген. Жайдың ғырра дөгергеи мрамор плиталары менен
төселген. Ақ, қара плиталар шахмат доскасындай исленген.
Күндиз күннің қуяшы. түнде электролампочканың жақты-
сы менен жайнап тұрады.

Филармония жайының ишин сондай безелген. концерт
басланғанға шекем жан жағына қарап тоймайсан. Отыр-
ғышлар жумсақ тахта полдың үстине төселген. Концерт
залына мың адам сыяды. Әсиресе бүгін филармонияның
концертыне халық толы, ийин-ийинге тиреседи.

Бүгінги концерт айрықша, арнаулы концерт. Респуб-
ликаның искусство ғайраткерлеринин ең жақсы шебер
уқыпшылары қатнасады. Биринен-бири өтетуғын қоша
дәсли сазлар, биршен бири өтетуғын хош хаұазлы қосық-
шылар, бууынлары мың қубылысқа дөнетуғын аяқ ойын-
шылар. Халық ишинен шыққан, искусствоның ески нұсқа-
ларынан қалған бақсы жыраулар, қызықшы, күлдиргили
қыз-жигитлер өздериниң өнерин ортаға салмақшы. Сол
ушын бүгін талант ийелери тамашагөйлерге топлаулы
үлкен концерт бермекши.

Бүгінги күнги концертке мыңлардың ишинде мийрин
кандырып, дем алып, концерт тыңлауға Асқар менен
Сапаргүл, айпара менен Наурызбай, Гүлзар менен Мә-
дийнада келген. Булар концерт залының бесинши қатарын-
дағы орынларына келип отырды. Тамашагөйлер ақыл хуш
интасы менен сахнаның ашылыұын күтти. Саат сегиз
болды. Концерт сахнасының алтын жалатып кесте менен
әшекейлеп таслаған гүмис пердеси ыңыранған музыка на-
мысына қосыла сирпиле баслады.

Перде ашылды. Сахна ишиниң сулыұлығына сәйкес
тұрған талант ийелери жауқылдаған көзди өзине тартты.
Қуштарлық бенен қуғанған тамашагөйлер талантлардың
хәрқайсысының өзине ылайық, кийген кийимлери менен
жыллы жүзден жымыя күле шырай беріп тұрған артист-

лерди көргеннен ақ нусер жаўындай гүїлдеген қол шап-патлаўлар залды жаңлатып жиберди.

Биринши қатарда турған хор солистлери Гүлайым айрықша көзге көринеди. Ол тынық теңиздин ишинде турған аққуўдай, ақ дийдары адамлардың ықлас, кумарын магниттей тартып алды. Қыйылған қас астындағы алма қабақ аўдарылып кеткенде, жаўдыраған қара көз жалт-жулт ете қалады. Ақ тамағы бұлкилдеп турғандай көрине-ди. Ақ денеге ақ липас, сулыў денеге жүзікке қас қон-дырғандай жарасып тур. Хәмме адам паҳ... танымайтуғын-лар қыз болғаныца десе, танийтуғынларға прокурордың қызы. Ямаса бизин Асқардың қызы-яки доктор Сапаргүл апайдың қызы, деп түсиндирип атыр.

Концерт басланды. Хор солисти Гүлайымның даўысы симфония оркестирине қосыла жаңлағанда тамашагөйлердин жыллы жүрегин өзине қосып алғандай болды. Қырық мың қыял, жиға наз, аса кеткен шеберлик ұсталық бенен шыққан Гүлайымның хаўазы тамашагөйлер куштарлығын көкке пәрәз еткизди. Кеўил кумары халық, алғысы тамашагөйлердин тасқын, таза тилеги Гүлайымды қол шаппатлаўлар менен куўанышқа бөледі. Халықлар дослы-ғы хаққындағы айтылған хор ушын талант ийелерине тама-шагөйлер, шын жүректен алғыслар айтты.

Қосық менен ойып, ойын менен оптаған өнер алмасын концерттин ақырына жақышлап қалғанын халық сезбейде қалды. Жекке қосық айтыўшылар, ойын ойнаўшылар, өнерпазлардың көрсеткен өнерлерин өмир қызығынын жалынлы отындай тамашагөйлердин жүрегине жақты. Кеўилди көтерди. Хошадәс жигитлер менен хош хаўаз қыз-лар тамашагөйлердин кулақларынын қурышын қандырды.

Роялда нама шерткен Жумабай, қосық айтқан Гүлайым тамашагөйлерди айрықша таң қалдырды. Жалынлы жүрек бенен Роялды сөйлеткен, залдың ишин тебиренткен музы-каның шебери Жумабай айрықша өнер көрсетти. Музы-каның мың кубылған сестине сыңғырлаған сестин қосқан Гүлайымды роял шерткен Жумабайды халық куўаныш бенен қабыл алды.

Жумабайдың көзиңиң көрмейтуғынын сездирмес ушын Гүлайымның өзи скрепкеси менен Жумабайды сахнаға ертип келди. Жумабай скрипканы шын ықлас, барлық ақыл ҳуш бенен шертти. Скрипканың пәзик сести барған сайын сүйиспеншиликти өзине тартты. Тунғыйық түнекти айырып келип тумалды қақ жарып, муҳаббат—қурбан болыўға қайыл болып киятырған жаслық жүрек скрипка-ның ыңыраңған сести арасында пәрәз етип киятырған көринеди.

Уллы үмит кеуил йошы, қыял қусын көкке ушырған-дай сезиледи. Залдың иши силтидей тынды. Сыбырлаған сес, ғауырласқан сөз жоқ. Жумабайдың қәуметине, көз тиккен тамашагөйлер тыныш тамашаның қойнында бұйық-қандай болды. Гә шадланып, гә қайғырып, гә қыйналып, гә аяп отырған тамашагөйлер бирден қол шаппат урып: орнынан тик тұрды. Қызлар менен жигитлер Гүлайым менен Жумабайды гүлдәстелер менен орағандай болды. Сахна сүйикли музыкант бенен хош ҳауаз қызды тунғыш сапар сүйикли салтанат бенен күтип алды.

Сахнаға шығып гүл берген қыз жауанлардың ишинде Сапаргүл менен Асқар, Мәдийна менен Гүлзарда барып, Гүлайым жан менен Жумабайды гезекпе-гезек қушақлай ала аймалап сүйип атыр. Тамашагөйлердің арасында тұрған Ай-пара менен Наурызбай ғарры кеуиллерин ирке алмай «айна-найын ақлығым» деп қууаныштан толып-тасып, көз жасын тры алмай тұр. Шадлы халық талант ийелерин қууанышқа, жақсы көркі—жүрек жыллылығына бөлеп, мың мәртебе алғы айтыулар менен тарқасты.

Концерт тамам болды. Халықлар үйли-үйине қайтты. Гүлайым менен Жумабайдың алғыслары менен алып ушқан қыялы, концерттен кейин, дем алыс бағын сайранлауға бейимленди. Бұл бағ Бердақ майданшасының шығыс жағы менен шек аралас еди. Майданшадан айлана шыққан Гүлайым Жумабайдың сол жағынан қолтықлап, бағдың бир шетиндеги скамейкаға отырғызды. Гүлайым өзи шадлы қыз, концерттен кейин бұрынғыданда зор шадлы қоррам болып кетти. Көзи көрмеген Жумабайды халық ийтасын, тамашагөйлердің буларға болған сыйласықлы мухаббатын қууаныш пенен қабыллады. Жаздың жипек жели Жумабай менен Гүлайымда гүл ала гүлдер ишиндеги бұлбиллердей сайратқан еди. Жыллы жүзлик бенен мыйық тартқан Гүлайымның жүзин көрип тұрғандай. Жумабай сүйип алды. Еки жастың қууанышы қосылып, жүрек-лери шәукилдеп кетти.

Гүлайым оныншы класста жүргенде ақ Жумабай менен танысқан еди. Бир күни мектеп оқыушыларынан шөлкем-лескен хәуескерлер кружогинин ағзалары таярлықты қатты қолға алды. Концерт көрсететугын байрам жақынлап қалды. Жумабай концертке таярланғаннан кейинде Гүлайым менен бирге ҳәркүни өз үйинде таярланар еди. Жумабай музыканың барлық атаулысында шерте алады. Пианино менен роял, гармон менен акардион, скрипка менен шәң дуутар менен тамбур, ал дәп қағып барабан урғанда тең тайы жоқ. Өзи шерте алатуғын барлық сазлардың сырын қалуусыз билер еди.

Хәр күни Жумабай Гүлайымды үйине әкелиуди әдет

өтип ас-ауқат беріп, чай ішіп болғаннан кейін хәр қыйлы музыкаларды, хәр қыйлы намаларға шертер еді. Музыка — жүрек тарларын қозғауда. Өзінің жағымлы сесті, сүйкімлі ырғағы менен қиялыңды қозғайды, пәзік сеслер менен сансыз ойлардың көшкісіне міндірді.

Жумабай саз шерткенде оның қошадәс намаларына ырғалып отырып қумарланады. Базда еріксіз қосып қосық айтыпта жибереді. Базда ышыранып ыңылдайды. Музыкада өмірдің өркешленген сыры жатыр. Өмір өткелерінің көшпелі кәрұанлары жүр. Турмыс таластарының тарихый танбаларының не түрі бар. Төгілген қанның, посқан елдің, зарлаған атаның бозлаған апаның шырлаған баланың қайғы зары бар. Бул халық байлығы болған музыкада екі езің жағына жете күлген ғошақ жигитлер менен гәззал қызлардың күлкі сырлары бар.

Жумабайдың шерткен сазларында усы өмірдің хәр-қыйлы сестіні тыңлаған Гүлайымның көз алдына көп нәрселер елесіп, құлағына нешше әлұап сестердің тәсіпін тийер еді. Жумабайдың жан жүрегі менен беріле шерткен намаларын есіткен Гүлайым бір нешше сапар жылағат, бір нешше сапар шадланып күлген, бір нешше сапар қайғы ұайымның белшерінен батқан. Тек музыка емес, Жумабайдың жан жүрегінің романдай оқыған Гүлайым, барлық құлқы мінезін барлық әдетін әлде қашан үйреніп алған еді.

Жумабайдың тасқын таланты, ұқып, шеберлігі, мұнайым мінезін, адамгершілігі Гүлайымды өзіне жипсіз байлап қойды. Ең бирінші көргейде Жумабай әйтеуір ақ бір бала көрініп атыр еді, кем-кемнен кеуліне қууаныш беріп, көзіне ысық көріне баслады. Оның шын кеуілден беріліп, шерткен намалары, музыканың ырғақтарына қосыла отырған қиялы, халықтың рухый байлығының гәзпіннесі болған музыканы, жүрегінің жыллы жерінде сақтағандай жауқылдап, жаңыратып шертіулері жүрекке жағымлы тийер еді. «Қоянның өзіне емес, быйық еткеніне ашықпан» дегендей, алды менен Жумабайдың музыка шерткенде таңлана түсініп қараған Гүлайым бара-бара оның адамгершілігіне ашық болды. «Жетімнің мінезіндей екен». «ақ кеуіл, ашық пейіл екен». адамгершілігі алып анадан туған шағыз азаматтікіне усар екен». деген бақалар күн сайын Гүлайымды Жумабайға бағыр бастырды, қууаныштарына қууанышлар қостыра берді.

Жумабай музыка шерткенде, сөйлесіп отырғанда Гүлайым тынымсыз жалт-жалт қарар еді. Жумабайдың қыйылған қасы, кең манлайы буйра шашы, Гүлайымға соңғы ұақытлары сүйкімлі көрінді. Қойға үйренген қозыдай қасынан кетпейтуғын болды. Гүлзар бұлардың бір-би-

рине бундай бауыр басқанын еле аңлаған жоқ. Тек саз шертип, қосық айтып таярлық көріп жүр, деп ғана пәм етеди. «Прокурордын қызы менин көзсиз баламды не қылсын» деп қараса, екінші жағынан «қыз бенен жигит ғой, әлле қәйтип не қылып нетип... бәле болып қалмасын...?» деп қарауыллап қорғап көз-қулақ болып жүргенде жағдайы бар.

Муҳаббаттың мың қорғаны болса да, жолында жүзлеп бөгет жатсада оның өзи қолға услатар зат емес екен. Ол ертели-кеш есин жыйнаған күни күндей жарқылдайды екен. Ол қорғалатуғын Қаратау, Қарауыллайтуғын қалың тоғай, бәгейтуғын бөгет, қысымлайтуғын қус емес екен. Қай нәрседе күш берместен дейдилеген мақсетине жетер екен. Усы муҳаббатқа жолдас болған Гүлайым менен Жумабай жүрек тарларының шыңына шыққан еди. Жумабай менен Гүлайымның жаслық жүреги бір-бирине жалғаса ен жайғанына әллен ұақлар болған еди.

Жумабайды жақсы көрген Гүлайымның жүреги басқаға бурылмады. Қуштары, қумары Жумабай болған Гүлайым Ташкенттеги консерваторияда оқып жүргенде де Жумабай оның жанында жүргендей, оның ҳадал келбетин, ҳақ кеуилин таза сақлап жүрди. «Билемен ол көзсиз. Билемен ол сенин тенин емес!» дейди адамлар. Билемеч ата-анамда тұрмысқа шығыўға пүткиллей қарсы шығар... Бәлки маған урсар. Ғәрип анам не қылар екен? Келешек өмирим қалай болар екен? Бауыр бассамда, бирге той-мерекеге жайнап-жаснап, жауқылдап бара алмасам. жетеклесе, тиртеклесип жүрсем, халық күлсе қалай болады, деп Гүлайым талай түнде толғанып, таңды атырған. Адам менен адам дос. Маған адам ғой көреги. Оның адамгершилиги менин жүрегимнің—өмиримнің нәзик тары менен тутасқан. Жыллар өтер: үмитимиз, нийетимиз ҳақ еди, қәнигелер көбейер. Врачлардың билгерлиги илимди алға илгерилетер, көзгеде керекли ем табылар, деген тилеклердин толқыны туўлағанда Гүлайым Жумабайды жанындай жақсы көреди.

Жумабайға жан тәни менен берилген Гүлайым, күн сайын иззет-хүрмет бенен сыйласықты күшейтти. Жумабайдың жаслығының жүрек дүрсилдисин дослық пенен тыңлады Гүлайым. Жумабайға болған Гүлайымның адамгершилиги әдеп-икрамлылықтың сүйикли секундлары менен саналды. Жумабайдағы сезим оянды. Гүлайымның жүрек торынан шыққан сес ырғақларын аңлаған Жумабай, еки қолы менен Гүлайымның қолын, маңлайын сыйпап бетин бетине тийгизип еркелер еди.

Гүлайымның жан кеуилин, жан жүреги менен сезген Жумабай бир күни қатты қушақлап сүйди. Гүлайымда

сүйіскен кеуілди қайтармады. Арадан әлле нешше күнлер өткеннен кейін Гүлайым менен Жумабай оғада кеш, саз шертп сәубетлесип қосық айтысып отырды. Үйіне апарып таслайын деп айнадан қараса, Гүлайым менен Жумабайдың қатты қушақласып сүйіскеннің көрген Гүлзардың қууаныштан жүрегі жарылып кете жазлады. Өзін-өзі ұслап тура алмай, қууаныштың қызғыны менен жылап жиберди. Сол күні Жумабай менен Гүлайым таңның атқанын билмей де қалды...

— Өмірди өртеу керек.

— Неге?

— Буннан өмір болдыма?

— Өмірден өкиншінің себебін түсінбедім.

— Неге түсінейін деп едің?...

— Не ұшын түсінбес екенмен.

— Тек сөзди ғана билесең көзің менен кең дүнианы көрсең еді.

— Мен ұшын сиз көрмейсізбе?

— Мениң көргенім, саған тәсііір қылама?

— Аталық ғамхорлық бенен бала ұшын, ғәріп перзент ұшын дүнианы анық көзің менен көргенің мен ұшын жетерлік болар еді.

— Минне, тағыда маған зәхәрлі сөз айтасаң.....

— Жигирма бес жылдан бері менің соқыр көзіме ништер салғаныңды қоймайсаң аға...

Порхан менен Жумабайдың, ашыласып кеуіл қалыс айтып атырғанының үстінде Гүлзар кирип келди. Гүлзардың бундай хәдийселерге, бундай одағайшылыққа бурыннан қулағы үйренип қалғанға бул сапарда басы айланбады. Порханда балам деп аямады, Жумабайда әкем ғәй деп тартынбады, урайын деп бір нешше мәртебе умтылсада, көзсіз болған ғәріпті аяды ма, жууырып барғанда, кейін қарап қайтып кеткенін билмей қалады.

Жумабайдың әбден ашыуы келетұғын, «сен кең дүнианы көрмейсең, бул дүниеда не бар, не жоқ билмейсең» деп айтқан Порханың сөзіне арлапын, өзін бууып өлтиргісі келеди. Тууған әкем төбелеп отырғаннан соң басқалар недемейді. Адам-инсаниятына жарасықлы болсын, болмасын қандай бір сөгис атаулыны айтып сөкседе ыразы болар едім, тек «көзсіз—соқыр» дегенди айтбаса екен деп қорланады, ызалағады.

— Сен соқыр болмағанда...?

— Ал, соқыр болмағанда?

— Өз тенине қол салар едің.

— Хәзир не?

— «Ғазға ерип, ғарғаның шаты айрылады!»—деген.

— Не деп отырсыз сізлер?—деді, сөзге ықтырсыз араласқан Гүлзар.

— Мынаұйың прокурордың қызына ашық болыпты.

— Хе, неси бар...? Қыз сүйсе не болыпты...

— Анаң ақмақ, өзің ақылсыз...

— Ал, сиз?—деді, шыдамсызлық пенен Жумабай.

— Мен не?—мен, адамман.

— Адамның жаманысан. Анама азап бересең, өзіме ақырет бересең, талай мәртебе тюрмеге түскенсең, өлтирсең өлтир, бундай етип жүргенімнен өлгенім жақсы!—деп, Жумабайдың жүрегі алып ушып, тула бойы қалтырап, не боларын билмеді. Аузына не келсе, соны айтты. Порхан Жумабайдың жаман сөзіннен кейін шекесине бір урды да, қолын пышақ кескендей, шалтлық пенен артына айналып, туұысына шыдай алмай отыра қалды.

Жумабайдың тула бойы дирилдеп, өкпесі ешкен адамдай қамсығып қатып қалды. Жумабайдың жүрегі жылап тұр. Порханның—Жумабайдың шекесине урғанын көрген Гүлзардың аналық меқрибанлығы қозып кетіп, балтаны алып, қулашын керіп урайын деп атырғанда Гүлайым кирип келді. «бұл не?» деуі менен Гүлзардың балтасын қолынан тартып алды.

— Гүлайым! деди Жумабай.

— Жумабай бұл не? деди Гүлайым.

— Мылтық тапта мени атып тасла!

— Неге?

— Мен өз атама тил тийгиздим.

— Көзің көргенде, арнамысты билер едің!—деді, тисленіп сөйлеп Порхан.

— Усы сөзлер мени адамгершиликтен шығарды.

— Жумабай?

— Жіп беріңіз маған Гүлайым. Ас мені, Асыламан, өзімді өзім бұуаман! Хош Гүлайым! деп, бойын таслаған Жумабайды Гүлайым қушақлап алды. Жумабай Гүлайымның қушағында нәрестедей еңиренді, ботадай бозлады. Буны көрген Гүлзар егилтегіл зарлап қоя берді.

— Ғәріп ана жылама, я өлтиремен я өлемей!

Гүлзар бұрынғыдан бетер зарлады. Гүлайым Гүлзардың қасына барып жұбатты. Гүлайым не айтса Гүлзар тыңлады. «Турмыс нызамы—ким қиянат қылса, өз ұағында жазасын аямайды! «деді бір сөзінде Гүлайым. Мен Жумабайды алып кетемен. Кең дүнья Жумабайдың қайғы ұайымын жүұады, апа. Сіз қапа болмаң, мен Жумабайды қапа етпеймен! деп Жумабайды Гүлайым қолтықлап сүйегендей жайдан майданға шығарды.

Гүлзар айнадан қараса, «Волга» машинасын өзі айда-

ган Гүлайым Жумабайды қасына отырғызып алып кетті. Аналық кеңіл қуаныштан:

— Порхан! дегенин билмейде қалды.

— Порхан анаған қара. Порхан бір нәрсе болып қалған шығар? деп, мелшийип отырып қалған орнынан ушып турды.

— Неңе? деді айнадан бұлда қарап.

— Анаған қара?

— Кимлер олар?

— Гүлайым менен Жумабай.

— Шоферы жоқпа?

— Жоқ, машинаны Гүлайымның өзі айдап баратыр.

— Мына қыз жетіскен! деді де, Порхан бір нәрселерді ойлап, майданға шығып кетті. Бұл не, мен ғабырыстым ба, ямаса қәте сөйлеп алдымба. Сен прокурордың қызына ашықсаң, қолыңды айға созыпсаң! деп, жүрсем, Нурлы ай үйіме келді ғой. Бұл не өзі? Мени талай сапартюрмеге қамаған адам, маған қызын береме? Буны билсе, Жумабайды емес, алды менен мені жер менен жексен қылмайма? «Қыздың кеңілі қызылды» деген, қызымды адастырған шығар. Талай мәртебе қолыма түсіп еді, неде болса, қызын балама алып, үстінде бір шығайын деп жүрген екен деп, менің тамырыма балта шабар, қалай болғал менен қыздан баланы айырыу керек, деген ой менен Порхан үйден майданға шыққанын елестірмейде қалған еді.

Порханның көз алдына ой туманы паровоздай атылған түтіндей бұрқасынлады. «Аузы күйген үрлеп ішеді», дегендей, хәр қыйлы ой азабы менен артына қайрылмастан көше бетке кетіп қалды. Жол бойынша бір неше таныс адамлар менен не сөйлесседе Асқар прокурор қасында тұрғандай ямаса тексеріп атырғандай яки хұжим жасап қорқытып тұрғандай сезілді де турды.

«Қалтаңда бір тыйының жоқ, қой гөшинен дәме етесең», дегендей, бұл баланың не қылғаны? Жақанда қыз қапылып, прокурордың қызы Гүлайымға бой таслағаны неси. Өзі соқыр болсада прокурордың суп-сулыу қызына қол салғаны неси? Ал, анау анасы Гүлзардың бұған бүлік етпей отырғанына күйемен, ойласатуғын ортақ жүрек сырын үлесетуын жолдас табылмады деп, ой тенізіннің орсақы сөзі менен өззіне гүбірленген болған Порхан орақ сатылатуғын дүқанға кирип кетті...

Волга машинасы қаланың шығыс жағынан өтіп тұрған асфальтлы гүзар жолдан зымырап киятыр. Жол танабын қууырып зырғып киятырған машина бірден тоқтады. Қосық айтып киятырған Гүлайым менен Жумабайдың дауысы бірден тынды.

Машина асфальттан оңға айланды. Қаланың күң бата-

рындағы қалың тоғайға синди. Гүлайым Жумабайды машинадан түсирди. Тумлы-тусын қарады. Қарсы алдында Лардың екінші жағасындағы қалың көйленкелі тереклерге көзі түсті. Жумабайды қолтықлап Лардан өтбекши болды.

Бир замапларда толып тасып аққан жап, хәзир сууы қурып, ески Лар болып қалған. Лардың Гүлайымлар түскен жери тик жарлау қумлық еди. Гүлайым менен Жумабай түсейин деп атырғанда тик жар унатылып кетип, екеуи бирден қушақласа сырғанап Лардың ултанына түсті. Бир-бирине қушақласа сырғанаған Гүлайым менен Жумабай ишек силесип қатып күлип, бир-бирине асылысып орынларынан турды. Гүлайым өзиниң хәм Жумабайдың үстин қақты. Жумабайда қызға хызмет қылдырмайын дегендей етип, шалғайы менен жауырынына қолын силтеп, өз үстин өзи қаққанға усады.

Жумабайды Лардың екінші жағасындағы терекликтің саясына отырғызған Гүлайым азық-ауқаты менен жерге төсеу ушын гилемшени көтерип екінші мәртебе лардан өтті. Машинаны өз орнында қалдырып, есиклерин илип, тормозын басып, екінші мәртебе тексерип келип, гилемди төседі. Жумабайды отырғызды. Азық-ауқатты таярлады. Шампанскийди панқ еттирип ашты.—«Еки жүректің мәлдир мухаббаты ушын!» деп, екеуи еки кесе шампанскийди ишти. Алқасты жей баслады.

Жаздың жағымталлы жели, жүзинди жипек бенен сыйпағандай болады, ал аспанды гөзлеп, көкке қарай көсиле өскен дарақлардың ушабасындағы шақалары бесиктегі баладай шайқалып, жапырақлары салдырласып қосық айтқандай болады. Қалың тоғайдың ишиндеги сансыз бұлбиллер сайраған сайын Гүлайым менен Жумабайдың кеуили көтерилип, рәхәтине рәхәт қосқандай болады.

Таза қауа, татлы минутлар рәхәтлерге бөлеп, сулыу көринслер көзге қуунақ береді. Жасыл жапырақ жамылған жер, жатсаң жумсақтай көринеді. Қулпы дөнген гүлдер ийнси зейинди ашады. Желинген шийрин таам, ишилген шампанский Гүлайымның өткен өмирлерин есине салды. Базда-базда «Жумабай әнгиме айтты. Жумабайдың жыллы жүрегинен шыққан жағымлы гүрринлер Гүлайымды мүлгитти. Гүлайым буйығып уйқыға кетти. Гүлайымның уйықлағанын сезген Жумабайда Гүлайымның шашын сыйпап отырып, қалғып кетти. Қалың тоғайдың ишинде, қула дүзде еки жас, салқын саяда көзі илинди.

Гүлайым Жумабайдың гүрринше қоса, өз өмириниң эпизодларын да еслер еди. Демнин арасында өмир өтті. Жигирма жыл өтип кетти. Жигирма сапар қылышын сүйреген қыс өтті. Аяз баба ақ тонын, ақ мәллесин кийип күлдирип келулері менен жаңа жылда шын жүректен қутлықлады. Жана.

өмир, жаңа турмыс тиледи. Жыл артынан жыл өтті. Өмир өзгерди.

Жигирма бәхәр гүл шешек атип, шадлық қууанышқа бөледі. Жер бетін жасылға малындырып, әлұан-әлұан жасылдас киіпидирди. Қақаман сууықлы қалың қарлы, митиңдей музлы қыс қамалын қопара шыққан бәхәр—жердің жети қабат қыртысын жибитті. Бағы бөстан бөрініп, жүзлеріне шырай, түрлеріне сулулық сыпат ендірди. Қар ериди, муз жибиди. Тоңның тоны жыртылды. Дорьялар тасты. Теңизлер толқынласты. Жап-салма менен капаллардан суу сыңқылдап, жер жүрегіне сінди. Жер сүрілди. Егистік егілди. Гүмис шигит жер қушағына мәкан басты.

Жигирма сапар жаз жайнап, жақсылық үмітлердің үлгісін көрсетті. Көп салы, айдың ашық жер қушағында «ақ алтын» тынық теңіздей толқынланады. Жигирма сапар дүйхан баба талай таңды «ақ алтын» атызында атырды. Жигирма сапар ашылған «ақ алтын» ел байлығын халық ырысқын көтерди. Жигирма жыл ишінде қанша жаптар, герой болып, көкісіне жарқыраған орден, медаллар тақты.

Жигирма мәртебе «ақ алтын» менен гүмис салыны көрұанлап тасыған табыслар туұысқан халықтың—бахыт тойын өткерди. Гүмис гүз. Бұл ақ пахтадың қасыл қырманы. Бұл қызыллаган сары салыны сапасы менен сапының артыуы. Салы ел ырысқы, халық байлығы. Жигирма жыл неше мыңлап тонна салы Әмнұ жағасынан әрайға шекем дослық болып тартылды.

Жигирма қыс, жигирма бәхәр, жигирма гүз бенен жигирма жаздың өткенин ойлаған Гүлайымның көз алдына усылар кинодай көрніс беріп өтип тұрды. Мине, бүгін қамалға келдим деп, қуғанған Гүлайымның көз алдына насақ сөзлер менен бийпарұа адамлардың жаман әдеттері елеслейди. Олардың денені титиренткен сөзлери, жақбас шамалдай қулағында шуұлайды.

Күн батты, қас қарайды. Аспан астын батқан күннің шуғласы сары гүмис бенен бояп бул астына бастырылды. Жұлдызлар жымыңлап, жер бетіне жымыя қарады. Түн шамалы қалың ағашлықты тербетіп, шақалар шуұылдасқандай, шаұқымлы сеслер пайда болды. Түн нердесін көк түнлігін жаұып таслады. Көркем тәбияттың тыныш түні, төрт тәрепке құкымдарлық сүрди.

Қатты уйықлаған Гүлайым көзін ашса, Жумабай екі қолын Гүлайымның көкісін үстіне салып уйықлап атырған екен. Рәхәт қушағында жатқан Жумабайдың екі қолын ақырын ғана көкірегіннен көтеріп қойды да, Гүлайым әстен орнынан тұрды. Машинаға барып жүп орамалын әкеліп Жумабайдың үстіне жапты. Жумабай уйқысырадыма, неліктен де оянған

кисиге усап қапталына кирип жатып атырған Гүлайымды қушақлап бауырына тартты. Гүлайым азырақ уйықласын, асығып жеримиз таптан шығып баратырма» деген қыял менен Жумабайды оятыуға көзи қыймай, айланып жатып өзінде уйықлап қалды.

Таза қауа, тыныш түн, он еки мүшеннің мауқын бастырығандай, дененди ауырлатып, татлы уйқының төсегине бөледі. «Уйқы менен өли тең» дегендей түнде қайтамыз деген Гүлайым менен Жумабай жыллы қушақтың қумарында, бирин-бирин қушақлап, қатты уйықлап қалыпты.

Бүгін айдың он үшін еди. Азанғы саат алты. Тасқын суу буйра толқын атып, жер бетин жалмап жылдырымдай ағып киятыр. Сай салалар, ой менен өзеклер, жап бенен ларлар, көз жумыл ашқанша толып-тасып, жер бетин жанырын суу басып киятыр. Үй жайлар қулады. Дарақлар, ағашлар, затлар ағып киятыр.

Суу алды. Топан сууындай тоқтамастан ийримленип аққан суу бурқып басып киятыр. Бурқасынлаған толқын тумлы тусты айдарғадай жаямап киятыр. Тереклер ларсылдап қулайды, жайлар ыдырап түседі. Адам инсанияты таң қаларлықтай Әмүдәрьяның жыққыны жер менен жылғаларды жууып жалмады. Толқындай туулап, айғырдай киснеп киятырған суу тасқыны—жер бетин жутып киятырғандай көринеді.

Алаңлардан асып түскен суудың пәни шар тәрептен шарлап, шауқым салып киятыр. Білайдан салынған жайлардың дөгерегин айналып аққан суу еки лақшаға жеткенде жай—ишине қарай гүрс етип қулайды, ямаса еки бүкленіп ақырын гана, қуындай шаң бурқ ете қалып отырысады. Ал қамгербиштен салынған жайлар ярым метрдей түбине суу кетсе болды, ериген қалып қардай жымырыла жамбаслай қулайды. Төбеси түбине ларыс ете қалады.

«Суу бәлесинен, от бәлесинен сақла» деп халықтың айтқанындай ақ, бурқасынлап ағып киятырған суу хеш нәрседі тыңлайтуғын емес. Айналар менен есиклер, жайдың ағашлары, төле менен қораның бақанлары, кели менен келсап, қазан менен шөмиш, арша менен сандық, ший менен шыпта, есик бенен қапы қууғынға түскендей суу пәни менен ағып киятыр.

Мөңиреген мал, маңыраған қой, ешкі, киснеген жылқы, мыяулаған пышық, қаңсылаған ийт, бозлаған түйе, қорқылдаған шошқа, қақылдаған тауықтардың есап-саны жоқ. Айдалғаны қашып, айдалмағаны батып қалып атыр. Ойына исенбей, бойына исенген түйе усаған аңқау хайуанлар, сууға мантиғып өліп, местей ығып баратыр. Мал менен жанлы

мақлұқтың хәр қыйлы сеслери, қуйқанды түршиктирип, төбе шашынды тик турғызады.

Адамлардың аұхалы хәммеден жаман. Халықтың көпши-лиги тандағы татлы уйқыдан оянып болмаған мәхәл. Ерте турған мийнет ерлери менен ғаррылар, кемпирлер «суу бәлс-синиң». Қиятырғанын көрип, балаларын, қызларын, ақлықла-рын оягты. Оянғанлары жалма жан кийинип қаша баслады.

Албыраған адамлар, биресе малға, биреседуньяға, бире-се бала-шағаға умтылып сууда қалды. Мантиққаны өлди. Мантиқбағаны терекке өрмеледи. Бийиктен-бийикке секир-ди. Тамның басына миңгенлер дийуал қулағанда жайдың ас-тында қалды. Биразы бас ғамын ете алмай ғарық болды.

Ғарры менен кемпирлердин, жас бенен нәрестелердиң ая-нышлы дауыслары жер бетин гүңирендирип жиберди:

- Анажан қайдасан?
- Анажан мен қалдым.
- Жан перзентим.
- Ғәрип анам кеттиң ғой.
- Өлдин ғой бауырым.
- Қолынды бер!
- Қайдасан атажан?
- Дуньясы қурсын, нетесен!
- Өзиң қаш!
- Жууыр!
- Өлмеудин ғамын изле!
- Хош бауырым!

— Жалғыз ғана жұлдызым! деген дауыслардың гүңире-ниңи—адам писаниятының жан жүрегине тәсийир етип, тула бойынды тебирендирип жибереди. Шырлаған нәрестелер, жа-мыраған маллар, жылаған қатын-қызлар жер бетин жаңла-тып жиберди. Дүркин-дүркин маллар менен топарласқан адамлар тодасын көргенинде жүрегин суулайды.

Жемс-жемеге келгенде«хәркимге өз жаны татлы» деген-дей, қырғайдан қашқан шымшықтай, шыр-пыры шығып, шып-шып терге шомылып қашып қиятырған халықты көргенинде мийримин келеди. Қашқанлардың алды қаланың арқасында-ғы тауға шақты. Қаша алмағанлар қырылды, сууға мантиқ-ты, өлди.

Құлпы дөнген бағы бостанлар жасыл липас бенен бөлен-ген хасыл жерлер көл больп, көз жастан тамшы ағызды.

Пахта атызлары менен қауын-ғарбыз атызлары суу менен мантиғып, егинлер, дуньялар, маллар ғарық болды.

Қатты уйқының қушағында шоршып оянған Гүлайым, жан-жағына қараса суу апатының қәупин көрди. Әлле қашай Лар толып «Волга» машинасы сууда қалғанлығын көрди. Қәуипли қорқыныштан Жумабайды силкип-силкип оятқан

Гүлайым жан айбаты менен машинасына қарай жууырды. Толып тасқанлардан қалай өгнүдің есабын таппай өрден ыққа жууырды.

— Суу алды!—Жумабай жууыр мында!—дегени сол екен, Жумабай жан айбаты менен жууырғанда Ларға қулап кетти. Пәтли аққан суу Жумабайды қанбақтай домалатты. «Сууға кеткен еки-қолын сермелер», дегендей, Жумабай жанын сақлап еки қолын сермелекпей жүргенде, қолы ағып киятырған кегей ағашқа тийип қатты қушақлады.

— Жаздырма сол ағашты! деди, жаны шығып аяған Гүлайым.

— Болады. Тезирек кел! Деген ашшы, аянышлы дауысты еситкен Гүлайым, трусиктен басқа кийимлерин шешип таслап сууға бойын таслады.

Суу ағысының пәти Жумабайды демнің арасында әллекандай ұзақ жерге ығызып әкеткен еди. Гүлайым бойын таслауы менен жүзди. Жумабайға жете алмай көп ұақыт ынтықты. Лардың ишиндеги толған сууда жүзип жүрген, өлип қалып қалқып жүрген, ериксиз ағып киятырған жанлы мақлуқларда Гүлайымға қорқынышты көринбеди. Өйткени оның ақыл-хушы Жумабайды өлтirmeй, аман-есен суудан алып шығыу болды.

Жумабайға өлдим-талдым дегенде зорға жақынлағанда, Жумабайдың асылып киятырған ағашының ушы, ағып киятырған бир топ тораңғылға тирелип иркилип қалды. Суудың хәм өзиннің пәти менен зырғып киятырған Гүлайым өзін-өзи ирке алмай зуулап өгип кетти. Тораңғылдың пугағынан ағаш айырыламан дегенше, Гүлайымды ағын суу көп жерге ағызып алып кетти. «Жаздырма Жумабай.» Деу менен Гүлайым қанша өрге жүземен деседе, суу ағысы төтепки бермеді. Өрге жүзип мандымады.

Әллен ұақытларда ағаш тораңғылдың шақасынан айрылды. Жумабай ағашқа асылыу менен қалқып, қатты ағыстың пәти менен зырғып киятыр. Гүлайым өрге жүзген сайын денеси шымыртықланып ашығанға усай берди. Бир нәрсе шақтыма деп қараса, өрге жүзгенде пәтли ағыс пенен ығып киятырғанда шеңгел, жигилдиклердің тикени жырып, пышық тырнағандай қансыратып таслаған екен.

Лардың аяғы еки бөлинди. Алдында киятырған Гүлайым оң жақтағы ағысқа кеттидағы, Жумабай сол жақтағы ағысқа ағып кетти. Гүлайым не болғанын билмеді, Лардан зорға шықты. Белбууардан келген суу менен га жууырып: га жүзип зорға дегенде Жумабай ығып баратырған Лардың аяғына түсти. Жүзиу менен Жумабайдың кейнинен қууды. Жаңа Жумабайға жеттим дегенде, Жумабайдың қолы талғанлықтанба,

еки қолы бирден ағаштан жаздырылып кетті. Ағаш солық етіп әдеуір жерге ығып кетті.

Қолы ағаштан жаздырылған Жумабай суўға сүнгіп кетті. Жан айбаты менен солық етін шыққан Жумабайдың шашынан қалай услағанын билмей қалды, Гүлайым.

—Еки қолың менен ийнимнен усла, жаздырма деди Гүлайым:

—Болады! Суў жуттым, деп, Жумабай Гүлайымның еки ийнимне баладай жабысты. Суўдың пәти менен көз ушына өкеуи зымырап кетті. Жумабайдың асылып киятырған ағашына асылайын десе, ол ағаштардың екінші жағы қайпауытлап ағып атырған ийримде қалып қойды.

Ийнимне Жумабайды асылдырған Гүлайым, азаматлық бенен жүзип киятыр. Гүлайымда албырау, қорқыу, қайғы-ууайым дегеннен бий хабар адамдай, мәртлик бенен жүзип киятыр. Жумабайға қалай хәрекет етудің жолдарын үйретип, исенімлі жүзип киятырған Гүлайым Жумабайға қәуіпті қорқынышты билдирмеўге тырысып киятыр. Гә қалқып, гә жүзип киятырған Жумабай бундай аўхалдың не болғанына толық түсінбей киятыр.

—Не болып киятыр?

—Қаланы суў алды.

—Қайдан?

—Әмиүдәрьяның қайшысы жығып кеткен.

—Көп жүзип кеттик ғой.

—Шығатуғын жерің аз қалды.

—Машина қайда қалды?

—Суўдың ишнінде.

—Аған ұрсады ғой деп, қыйланды Жумабай.

—Тәбийғый апат, не қыламыз.

—Менің бундай бахытсызлығым сағанда зиян беретугын болды ғой...

—Жумабай ондай деме!

—Не қылайын, сен не ушын усындай зиянда қалдың?

—Не зиян?

—Машинаң суўда қалды.

—Адамнан артық не нәрсе бар. Адам аман болса бәри табылады.

—Қанша қыйнап қойдым.

Өлсекте, өмир сүрсекте бирге боламыз, деген уақта қатты ығып киятырған Гүлайым өз пәти менен Ларға құлап түсіп, тамыры үзілмей турған торанғылға урды. Өзнінде, Жумабайдында беті, аўзы даладай қан болды. Екеуі бирден «уақ» дегенде, Жумабайдың қолы Гүлайымның ийнимнен жаздырылып кетті. Жумабай ығып барып, суўға батып шықты. Узын шақаға асылған Гүлайым Жумабайдың оң қолынан услап

өзине тартты. Торанғылға асылып, мантығын Жумабайды торанғылдың үстине сүйеп шығарды.

Екеуі бірден үстине шыққанда, өзи зорға тұрған торанғылдың тамыры үзіліп кетип, торанғыл ығып кетти.

Торанғылдың шақасына жабысқан Гүлайым, Жумабайды жаздырмастан Лардың ернегине шықты. Лардың ернеги де адамның киндигине келетуғын суу. Жумабайды сүйеди. Халықпан қалған Гүлайым менен Жумабай тикке тұрып, азырақ дем алды. Жумабайдың ботинкасын шештирип сууға таслады, шалбарын шештирип Гүлайым өз билегине байлады. Көйлегин шештирип, өзиниң беліне байлады. Егерде енди жүзетуғын болсақ усы шалбар менен көйлектен услағайлы болсын. Болмаса сен мениң тамағымнан усласаң екеүмиз бірден өлемиз деп Жумабайға түсиндирди. Жумабай қайсыманшаң қалай услауды қолы менен сермелекпей услап көрди.

Жумабай бала болып жапқа түсіп шомылған емес. Ол жүзиўди дым билмейди. Қалай жүзиў керек, аяқ қол қалай сермеленеди, олардан ҳешбир хабары жоқ. Жүзипте, жапсалмада шомылыпта көрмеген, шомылғанларды базбаяғы көрмеген. Мошшадан басқа жерге шомылмаған Жумабайдың аянышлы аўхалы Гүлайымды шаршатайын деди.

Бираз дем алған Гүлайым Жумабайды жетеклеп, көкирекке келип тұрған суудан ыққа қарай жүрди. Аққан суудың пәти аяқты жерге тийгизбей, Ийтерип киятыр. Гә сайыз, гә терең жерге аяғы тийип теңтиреклеп, абынып киятырған Гүлайым менен Жумабай жууырып киятырғандай ҳаплығып қалды. Терең жерде жүзеди, сайыз жерде жүреди, ой шуқырға абынады, дөнге аяғы дүгиседи. Өлдим-талдым меней жан таласып киятырған Гүлайым таў етегиндеги жырадан зорға дегенде шықты. Жумабайды отырғызып шалбар менен көйлекти күнге жайды: шаршаған Жумабай менен Гүлайым еки дизесинен ҳәлдәрманы кеткендей жыраны жамбаслап жатып дем алды.

Қала қырғын тийгендей болған еди. Еки жағы жасыл жапырақты тереклер менен жабылған әлўан көшелерге суу толып ақты. Сул сулуў жайлар опырайылып ортасына түсти. Тек пискеч тербиштен салынған жайлар ғана қуламады. Басқа жайлардың барлық дийўаллары жер менен тегисленди. Суудың астында көринбей қалды.

—Қаланы суу алды.

—Қала халқы қырылуў қәўпінде .

—Өмирге өлим қәўпи келди! деп, суу кеткен секунтинде ақ район, республика, оннан сон Ташкентке сым темир арқалы хабар зымырап кеткен еди. Сууық хабар секунд сайын турама Ташкент-Москваға әлле қашан-ақ суу апатын жеткерген еди. Сууық хабарды еситкен Нөкис-Ташкент-Москва

жылдырымдай хәрекетке киришти. Өрттен бақлаушылар, денсаулықты сақлаушылар, сауда орындары барлығы бирден суу астында қалған қалаға атланды.

Пүткіл халық тәбiiғый апатқа ушыраған суу астында қалған халықты, бахытсызлықтан алып қалуы үшін атланды. Көктен самолетлер менен вертолетлер, жерден машиналар, автобуслар, таксийлер, тракторлар, жүк тасуы машиналары, азық-ауқат кийим-кеншек брезент палатка, шатыр тасыған холхидалар менен басқа да машиналар тумлы-тустан толып қалды.

Алды менен суу алған қалаға жақын районлардың халқы ғалаба қушақ жая тууысқанлық жәрдемге умтылды. Суу апатынан бүлiнiш көшини киятырғанларды қушақ жая қарсы күтип алып, үйли-үйлерине апарып жайластырды. Балаларды бақшаларға, интернаттың жайларына, ғаррыларды мийманханаларға, мектептерге, клубларға орналастырды. Астына төсек, кийерине кийим, жерине ас-ауқат берди. Жылағанын жубатты. Ғамлының кеулини алды.

Көз алды Қарабарақ деп, суу апатынан қашқан халықлар демниң арасында қаланың арқа жағындағы тауға келип жетти. Аш қасқырдың алдына түскен қозыдай, көз алдына қарай, тау етегине шожды. Дүнья паразлар-дүнья-мүлик ушын қашып кете алмай, сууға батып, мантыгып өлди. «Жер тесиги мың тиллә» дегендей кими қутылды ким жығылды, суу апаты бул жерлерде жер бетин жалмап жутқандай қылды.

Қанша дүнья, қанша мал-мүлик, қанша азық-ауқат қара жердин қушағында қалды. Пахта тазалау заводындағы қанша мың тай пахталар таудың тасындай жумалан, жер шуқырына жайласты. Адам баласының қадал мийнети, маңлай-тери менен камалға келтирилген ақ пахталар ақ көбиктей ағып кетти.

Аспан әлемин қақ айырып ушып келген самолетлар менен вертолетлар қызғынлы иске киришти. Самолетлер парашютлар менен солдатларды, дәри-дармақларды, азық-ауқат шатырларды таслады. Вертолеттер, тереклердин басында, дөнниң үстинде тамның төбесинде жүрген адамлар менен сууда қалқып жүрген ағаш шөпке асылысып, өлмей аман сау ығып жүрген адамларды шөпшеп алып жүр.

Жән жақтан көплек келген қайықлар ығып жүрген маңды, дүньяны алып, тезлик бенен тумлы тустағы қырға тасып жүр. Барлық халық хәрекетте, барлық адам қызғын хызметте. Тау етегине демниң арасында шатырлар қурылып қалды. Солдатлар сапта турып, қалыс хызметин атқармақта. Қурылған шатырларға, жәбир көрип, суу апатынан қашқан адамлар машиналарға жүкленип әкелип жайғастырылып атыр.

Шатырларға жайгастырылған адамларға кийим-кеңшектер кийгизилип, биринши болып медицина илажлары исленилип атыр. Азық-ауқатлар менен тәмийин етилип атыр. Қорыққан, албыраған, мәнзил мөкапның биримлеп жыйналған мал-мүликтің суўға кетип өлген туўған-туўысқан, жора-жолдастың қайғысында қалған халықтың кеўилин табыу аңсатпа?

Ел азаматлары, халықтың сүйікли ул-қызлары мәртлик бенен халық хызметине таяр болды. Олар жығылғанды сүйеди, Жылағанды жұбатты. Қамыққанға ғамхор болды. Апаттың жәбиринде жапа шеккен адамлардың кеўилин табыу илажларының барлығында тақ турып, өз ұазыйпаларын атқарыуға қызғын ҳәрекет етті.

Күнге шалама шекки кепкен шалбарды, көйлекті Гүлайым кийди. Жумабайды қолтықлап Гүлайым таў жырасынан шықты. Таўға өрмелен төбесинен асырылып түсип атырғанда тез жәрдем машинасынан түсип атырған Сапаргүлди көрген Гүлайымның жүрегі қууанышларға толып тасқынлап кетти.

— Апа! — Апажан деген даўысы таў ишин гүнирендирип жиберди.

— Жаным!

— Баўырым! — Гүлайымжан! — Тиримисен? деп, бөлип-бөлип айтқан сөзи менен бирден қушағын жая Гүлайымға қарай жуўырды. Гүлайымда қушағын жая Сапаргүлди қушақлады. Қатты қушақлап сүйди. Мийри қанғанша баўырына басты.

— Аманбысан баўырым?

— Аўа апажан.

— Кеше усы тоғайға қарап сени кетти дегенди еситтим.

— Аўа, кешир апа!

— Суўға батып өлдиме деп, тынышым кетти. Азанда суў апатын еситип Гүлзар келди.

— Апа өлимнен аман-саў қалдық.

— Жумабай қалай шықты.

— Мен алып шықтым.

— Машина қайда?

— Суўда қалды.

— Кийимлериниз?

— Суўда қалды. — Ағам қайда?

— Усыманда.

— Урсады ғой.

— Кеширим сорарсан. — Жүриң! деп тез жәрдем машинасына Гүлайым менен Жумабайды Сапаргүл өз үйине тезлик бенен апарып қайтты. Сапаргүл Гүлайымға рухсатсыз кеткени ушын, бундай ҳәдийсеге дүшәкерлескен

ушын, машинаны дүзде суудың астында қалдырғаны ушын урсаын деп талай оқлансада, бул ауғалында тиімей ақ қояйын, өзлери өлимнен өмірге зорға жеткенде, жүрегине дағ салмай ақ қояйын деген Сапаргүл буларды үйде қалдырып, өзи штабқа барып жетти.

Қаратаудың етегине жайласқан штабтың әтираны ызық-ызық адам толы машина, үйінің атырған азық-ауқат, кийім-кепшек. Азанның берлі тынбай, сууда қалған адамларды тасыған вертолет бенен адам ізлеген самолет күн батып, ымырт жабылып, қасқарайғанда тоқтады.

Солдатлар менен адамлар жыққынды кудиретли күш бенен байлап болды. Халықтың қолынан дүзетілген қара бууралар, көтеріу кранлары менен бөгелетугын жерлерде бір күннің ишинде бөгеп болды. Қара буураға қоса салынған тас бенен оның үстине таслы шегели топыраққа араласқан цемент қашыны қатырып таслады. Қашы шауып, сууды тоқтатқан халықтың, солдаттың барлығы жыққын кеткен жақтың төменгі тәрепине әкелінди.

Қаратау менен тоғайдың қосылысқан жеріндегі ески лар сууға толып кеткен еди. Суу инженерлердің ұйғаруы бойынша, Әмиу дәрьядан аққан суу ярым, бәлкі метр жоқары тур. Сол ушын тезлик бенен Лардың аяғы Әмиудәрьяға қуйылыс!—деген менен булдозерлер, экскаваторлар, адам күшине қосылып, жыққын кеткен аққан сууды Лар арқалы Әмиудәрьяға қуйғызды. Әмиудәрья жыққынның сууын смирпип жутты, Лардың бир неше жағасынан жарып әтиранындағы сууды Ларға ағызды.

Суу алған жерлердегі сууларды узаққа созылған каналларға, аяғы көлге қуйған жапларға, дийқаншылыққа пайдасы жоқ ой жылғаларға ағызды. Түни менен жәнжаққа аққан суу таң атқанша тап таслады. Бийик жерлердегі суулар пүткиллей ой-шуқырларға ағып болды. Атын суудың пәт-қос аяқлап шапқан аттанда тез хәрекетте еди.

Екинши кешке жақып қаладағы суудың барлығы қашырылып болды. Қалаға кириуге қадаған етилди. Алды менен мәмлекетлик банкаға қарауыл қойылды. Дүканлардың затларын жыйнап алыу ушын солдатлар менен студентлерге тапсырылды. Ең ақырында тәртип бенен қала халқына сууда қалған затларын, жайларының орынларын көриуге рұхсат етилди.

Пүткил қала әтиранын тоғайларды, ой-шуқырларды қарап шығыу ушын, суу ағып турған жапларға кишкене ау қайықлар салынды. Асқарға өз группасын алып Гүлайым менен Жумабайдың ағып кеткен ески Лары бойынша, сол Лардың ишин, еки жағын көрип тексерип шығыу тапсырылған еди.

Асқардың минген қайығында төрт милиционер бар. Оның біреуі пенсияға шыққан Наурызбай еді. Ларды өрлеп қиятырған Асқар хәм жолдаслары этирапы пута шеңгеллер, қамыслар менен оралған Волга машинасын көріп қалды. Жалма-жан қайықты ғырра жағаға тоқтатты. Бирим-бирим барлығы түсти. Батып қалмас үшін жүрер жолына шөплерди төсеп Волганың жанына барды. Суудың пәти менен Волганың сыртына оралып қалған шөплерди алды. Номерине қараса Асқардың Волгасы екен. Асқар менен Наурызбай таңланып бир-бирине қарады. Басқаларға хеш нәрсе сездирмей, айланып келеміз! «деп, қайыққа мишип кетип қалды.

Лардың аяғының басына шыққан Асқардың топары еки ешек, сегіз сыйыр, төрт түйе, елиўге жақын қой-ешкинің өлиги менен Волгадан басқа хеш нәрсени көрмеді. Өлген-житкен адам ығып жүрген зат жоқ екен.

Суўалғаннан кейин арадан үш-төрт күн өткенде хукимет халықларға жәбирде қалғаны ушын қөрежет берди. Суў апатынан қулаған қаланың шығыс қубласынан жер участкаларын хәркимге бөлип берди. Жаңадан қурылатуғын қаланын генерал планы дүзилип, қызғын қурылыс басланды.

Суўға батқан Волганы машинаға сүйретип Асқар үйине қайтты. Волганың булманға қалай келгени Асқарға жумбақ болды. Өйткени Асқар басқа бир қалада командировкада жүргенде ұсы суў алған қалаға самолет бенен ушып келип, Сапаргүл менен сөйлесседе, машина хәққында сөз қозғаған жоқ еді. Асқар машинаны қызы Гулайымның айдаитуғынын, оған қызының правосы барлығын биледи. Ал қызым айдап келип суўға кетип бир ис болмағайдағы деген қайғы менен уғайымда қиятыр Асқар.

* * *

Үйге келген Асқар Сапаргүлден барлық аўхалды билди. Машинаны Гулайымның мишип кетип тоғайда суў алмадқалып қойғанын, Гулайымның Жумабайды суўдан өлдим-талдымен дегенде зорға аман алып шыққанында еситти. Бирақта еки жастың арасындағы байланыстан хабарсыз еди.

Өйткени Гулайым Жумабайды жанындай жақсы көреді гой деп, Асқар ойлағанда жоқ. Тек «Жумабай менен бәр-қулла бирге жүреді дегенди» Бийшара жигит көзи илмей, бир жерде болмаса, бир жерде тайып қалар, аўлақ жүрсе болмайма.» деп ғана үстуртин, өзинен-өзи гүбирленди де қойды.

Ашыўлы Асқардың иши нйт тырнағандай болды. «Волга» суў алмада қалғаннан кейин ремонттан шықты. Гаражға салып гилтин өзін алған Асқар, хеш нәрсе айтбастан тағы да командировкаға кетип қалды. Сапаргүл Асқар менен бас қосқалы биринши мәртебе Асқардың усындай ашыўлан-

ып, ҳеш нәрсе, хәттеки командировкаға, қайда, қаяққа бар- атырғанын, неше күнге барады, қашан келеди, айтбағаны- на хайран қалды.

Сапаргүл менен Гулайым ашық сөйлессейик деген мақ- сет бенен, Сапаргүл—Асқар кеткеннен кейин,—Үлкен ой артынан сыртқы есикти илли қалған еди. Қатты сөйлесиўге көзи қыймаған, ақырын сөйлесиўге иши күйип өртенип бар- атырған Сапаргүл узақ ойдан кейин, салқынқанлық бенен бирақта көкирегинде бир түрли кеги бар адамдай қалтыран сөз баслады.

— Аған ашыўлашып кетти.

— Неге?

— Өз теини тапбадыма екен дейди.

— Өзимниң теим болғанда қалай?

— Қашанға шекем жетелесип жүресен?

— Адамға адам дос апажан.

— Адамның да адамы бар. Он еки мүшеси толығы менен бар азамат табылмадыма?

— Адамды, онын ҳадал мийнети менен, адамгершиликтиң, байлығы менен сыйлаў керек ғой?

— Жетелесте жүр. Несине қаттында қалдың?

— Талант ийеси. Оның фәк жүреги, мунайым минези...

— Сонда бир мүшеси жоқ музыкапта?

— Тек музыкант емес, ал композитор...

— Көр болған қызым...

— Жоқ апа, Қор болғанларды қорлықтан шығарыў ушын ҳәркет етип атырман.

— Не дейсен?

— Ағам прокурор, мен артист сен доктор, сол қара түнек- те қалған азаматтың көзинен қоса алмасақ не болғанмыз ала?

— Сен солай ойлайсаңба, ол аңсат емес қызым.

— Аңсат өмир жоқ.

— Басқаны изле!

— Жоқ, мен оны жанымдай жақсы көремен. Жаслығым- нан жүрегиме жүрек қосқаным. Мен сизге бурыннан айтып киятырман. Ақ сүт берген анам болғаннан сон ашық сы- рымды сеннен жасырмаған едим! деп, Гулайым қатты қамсықты. Кейнине айналып кетип кроватқа отырғанын билмейде қалды.

Өқсип-өқсип жылаган Гулайым бираздан кейин, азырақ солығын басайын деди. Сапаргүл бий илаж тоқтап, қатты ойланды. Ой толқыны мыйын мен-зең еткендей, маңлайы- на ақ порықтай бармақларын қойып, булда отырып қалған еди. Аналық жүрек елжиреп булда Гулайым жылағанда көз жасын тыя алмаған еди.

Гүлайым анасының пикирин билгеннен кейін, барлық мәселені үзіл-кесіл шешейін деп, сөзді шорта кесіп, солығын басқанынан соң ең соңғы сөзин айтты.

— Мен Жумабайды жаслайынан жақсы көретуғынымды талай сапар тапжылмастан айтқан едим, Оннан берлі бір нешше жыллар өтті. Институтты пүткеріп келдим. Үйренген кеуіл ойнап өскен әдет тағыда Жумабай деп қоймады. Дослық дауам етті. Арадан бір жыл, алты ай өтті. Ойластық, өмір өткеллери ҳаққында пикир алыстық. Ақырында бас қосатуғын болып бел байладық.

Сизлер тек бір пәрседен қорқасыз. Базы бір жеңіл-желпи адамлардың шугыллықты өзине «жақсы қәсийет» билгенлердің бір еки-ауыз сөзлеринен қорқасыз. Прокурордың қызы соқырға тұрмысқа шығыпты. Ақылсыз екен, көзи бар қапылыппа. Прокурордың өзи менен хаялыда ақылсыз усайды. Талай сапар тюрьмеге түскен адамға қызында береме екен? деген пасық сөзлерден қорқасыз.

— Анажан бул сөзлерден қорықба бул сөзлер адамгершиликке, адам менен адамның досласуғына пүткіллей қарсы. Көзди жумып тойға таярланың, ағам менен сөйлес, сөйлесіуіге бата алмасаң, өзим сөйлесемен. Басқа илажы жоқ анажан. Халық арасында абырайымыз түседі. Мен еки қабатбан. Үйден берсеніз кете беремен. Жумабайдан басқаға атып жиберсеңизде қосылмайман! деген, Гүлайымның ашық пикирин еситип, шын тилегине түсинген Сапаргүл орнынан турып Гүлайымның маңлайынан сыйпағаны сол еді, Гүлайым, қандай да бір себеп пенен жылап жиберді.

Асқар менен Сапаргүл сансыз ойлардың саясына сыймағандай, гараждың гилтин Гүлайымға берді. Гүлайым гаражды ашты. Волга машинасын есиктиң алдына әкелді. Асқардың қолында иши ҳәрқыйлы зат толы корзинка, бир толында бир нешше қармақ. Асқар менен Сапаргүл машинаның артында отырды. Қармақты көрген Гүлайым булардың дейдине түсинип, тоғайдағы көлге қарай асфальт жолға түсип зырлап кетти.

Асқар менен Сапаргүл, Гүлайым қармақларына ҳең нерсе илмегеннен соң, илседе оны қағып түсире алмағаннан соң қалың саяға төсек төсеп отырып алды. Асқар көз астынап қараса Гүлайымның бойында өзгешеликтиң барлығын сезді. Гүлайымды қармақлардың қасына жиберді. Асқар, қармақларды қарап отырған Гүлайым булардың не ҳаққында сөйлесетуғынын сезип отырды.

Басқа илаждың болмай қалғанын сезген Асқар азаматлық, адамгершилик өмириниң солдаты болуға бел байлады. Күлгенлер күлсип, ҳақыйқатын түсингенлер алғыс айтсын!— деген пикирге Асқардың қосылғанына Сапаргүл

таңланды. Талай түплер бойына толғатқандай, түн уйқысын төрт бөліп, таңды тырнап атырған Асқардың бірдеп өзгергеніне Сапаргүл таңланды.

Бул неге булай болды екен? деген пикирди билмекши болған Сапаргүл «Енди болмай қалған екен» деген, Асқардың сөзінен Гүлайымның жүкли болғанын Асқардың сезенін ұсылди. «Бай—жайға қарайды, қатын байға қарайды», дегендей, байының бетіне қараған Сапаргүл Асқардың анық жолға түскенін түсініп, Гүлайымға басқаша хәрекет бенен сөйледі.

Балық тутьу бәне болып басқа ислердин сырына жеткен Асқар менен Сапаргүл, Гүлайым күн батар алдында үйіне қайтты. Үйге кирсе телефон сыңғырлап турған екен. Гүлайым тыңлады:

— Болады. Хәзир Сорайман.

— Апа, бара берейинбе?

— Бара бер!—деди, Асқар кимнің сөйлегенін билип Сапаргүлден бұрын.

— Рахмет аға! деп Гүлайым үйден шығып кетти.

— Бизлер балаларды тәрбиялап атырмызба балалар бизлерди тәрбиялап атырма?

— «Бұрынғының қойы маңырайтуғын еди, ендігіннің қойы аұзын ашады»—деген екен, жары жасына жақынлағанда герец болған бир келішек.

— Балаларымызға айтқанымызды қылдыра алмағанымыз қалай.

— Оқы дедің оқыды. Жоқары билим ал дедің. Қолында дипломы бар, енди недейсең, айтқаныңды қылмағанда, усылай боларма еди?

— Ең ақырында мына тапқанына қара...

— Сапаргүл, сыналатуғын сырың алдында.

— Тағыда не болып қалды...?

— Қыз камалға келди. Балада еки жылдан университеттин юридикалық факультетин тамам етип, нызам жұмысына хызметке келеди. Барлығыда өмир тәртиби менен өте береді. Ал ең қыйын нәрсе мына қызды қалай узатыу, анау мүсәпирдин көзине қайдан нур тауып беріу болып отыр. Күни-түни мениң ойым усында болып отыр. Сен кимди—ким тәрбия қылуу ҳаққында ойласаң мен усы қыйын мәселе жөнінде ойлап бас қатырып отырман. Тәрбия мәселеси үлкен-кишиге қарамайды. Кимде ақыл мөл болса, тәрбияшы сол болады. Ақыл деген адамгершилик, билим, халыққа қалыс фидакерлик бенен хызметте болуы деген.

Мениң муҳаббатым прокурор болууды емес, мениң муҳабатым ҳадаллық нызамын қорғау. Ғәрип-ғәсирлердин адамгершилигин, ҳақ нийети, ҳадал тилегин сақлаудан

ибарат. Мениң мухаббатым—жәбір-жапа көрiшiлерге, қайғы-ғам матамында қалыушыларға ғамхор болыудан ибарат. Адамды қаралаудан гөри—тәрбиялау артық! деп ойлайман. Қараны аққа, ақты қараға жақсаң бәри—бир бояу. Ал ҳақ жүрекке кирген қара—тикенди сууырып алып, жара болған жерди емлеу, жазыу бул мениң сүйикли мухаббатымның ҳадаллығы екенинен дәрек береди.

Асқар ақылы менен ойлағанын Сапаргүлге усылай түсiндирди. Сапаргүл бул пикирлерди терең тексерип билиу үшін Асқардың арғы дүньясында, ашық айтқанда, қызы жөнинде нелер бар екенин билиу керек еди. Асқардың ашық пикирин анық билген Сапаргүл «Ауа Гүлайымды Жумабайға қалай узатыу ҳаққында емес, ал Жумабайдың көзин жазыуға болама жоқпа, сол ҳаққындағы Асқардың азаматлық ойының қалай шешилиуи ҳаққында бас көтерiуге туура келди.

Асқар менен Сапаргүлдің ойласығының үстине келгендей, Айпара сыртқы есикти қақты. Сапаргүл Айпараға есик ашты. Асқар менен Сапаргүлдің бурынғыдай апақшапақ болып көринбегенинен ақ Айпара бир нәрселерди ойлап отырып қалды. Буны сезген Сапаргүл өз ойларын билдирмес ушын қайнап турған суудан чай демлеп, нан, печенье, қант әкелип Айпараның алдына қойды. Дәстурхан жайып чай қойылғаннан соң Асқарда, Сапаргүлде столдың қасына стул қойып Айпараның қасында отырды.

Чайды үш ирет қайтарған Айпара биринши кесени Асқарға, екинши кесеге чай қуйып Сапаргүлге, үшінши кесеге чай қуйып өзи ишти. Асқар менен Сапаргүлдің бир түрли болып отырғанын олар билдиргиси келмесе де Айпара әлле қашан сезди.

— Сизлерде соны еситкенбе единиз?—деди Айпара.

— Нени деп, жалт қарады Сапаргүл.

— Еситбедиңизбе?

— Еситкенимиз жоқ! деди таңланып Асқар.

— Мен сүйинши сорап келип отырман.

— Жоқ, бизлер еле ондай... деп жалтақлады Сапаргүл.

— Сизлер ондай етпесенизде әлле қашан әкелип қойды.

Гүлайым менен Жумабай ҳаққында ойласып отырған Асқар менен Сапаргүлдің жүрекleri туулап кетти. Тап жаңа ғана кетсе де Гүлайым—Жумабай менен қашып кеткен екен—деген қыялдың қәуипинен қызара бөрткен Асқар менен Сапаргүл таңланыу менен бир-бирине қарады.

— Нени әкелди апа! деп шыдамсызлық пенен сорады, Сапаргүл.

— Мәдийнаны Наурызбайдың иниси Азат алып қашып келди.

Сапаргүл менен Асқардың бирден шырайына қууаныш

енди. Екеуи бирден «жақсы болған екен, құтлы болсын! Той қыламыз!» деп, гезекпе-гезек сөйлеп атыр.

— Сүйінші молдан апа! деп, кууанышты үлескен киши усап Сапаргүл өз сырларын жапты.

Айпара еле Гүлайым-менен Жумабай хаққында көп жыллардан берли анау-мынау сыпсың сөз еситкен менен булда, Наурызбайдан арнаулы түрде хеш нәрсе еситкен жоқ. Сол ушында Сапаргүл алды менен менен менен ойласпадыңлар, менен туңгыш ақлығым еди, бир уақытта, Гүлайымды турмысқа шығарыудың еркин маған берип едіңлер,—деп, өкпелейди деп Сапаргүл де, Асқар да жаналық хабарын айтқанда жоқ, билдиргенде жоқ.

Сапаргүлге, Асқарға Айпараның келиуі тек сүйіншіни сылтаулап, бүгін кеште кеңес тойына кимди шақыруу керек. Тойды қашан, қалай беруу, Порхан менен Гүлзардың алдынан өтиуге адам жиберуу, кимди жиберуу хақында ойласыуға айтып келген еди.

Асқар менен Сапаргүл хәзир еситнүден барыуға кууанышын қоса үлесууге қуштар болды. Сол уақта Гүлайым жетип келди. Айпара, Сапаргүл, Асқар машинаға минди. Гүлайым Волганы айдап кетти. Волга зымырап киятыр. Қалада жүриуге белгіленген тәртіптен гөри Волга қаттырақ, шаққанырақ зырғып киятырғанын Гүлайым сезбесе Сапаргүл, Асқар, Айпара сезип киятыр. Гүлайымның шырайы шыққан, еки бетинин алмасы қызғыш дөнип, қасы қыйылып, көзи жарқырап жанып киятыр.

Азат пенен ең әуели Мәдийнаны таныстырған усы Гүлайым—еди. Бириншиден Гүлайымның ойлаганы Мәдийна мунайым минезли жақсы қыз. «Жақсы жатқа кетпесин!» деген мақсет еди. Ал екіншинен Азат мәдийнаны алағойса, Сапаргүл, Асқар, Айпара, Наурызбай Гүлайымның Жумабайға қосылуына үлкен дәлил болады. Әсиресе Асқар, қайта-қайта тюрьмеге түскен адамның баласына неге басынды байлап тийесең? десе, қыз беруу жақпаса, қыз алыу неге жағады. Мәдийна Порханның қызы болса, Жумабай Порханның баласы ғой деп, айтыуға қолай болсын деп, Гүлайым Азат бенен Мәдийнаның басында қосты, оларды бүгін тезлик бенең қашырып жиберген Гүлайым болды. Сол ушын Гүлайым бүгін айрықша шадлы кейипте еди.

Сапаргүлдер бараман дегенше қонсы-қобаның қыз-келиндешеклери жыйналып Мәдийнаның әптек-тәтегин шығарып, қаде-қәуметин алып болыпты. Еки жағына еки қызды қосып бетине ақты жауып, шымылдыққа киргизипти. Наурызбай менен Азат қонсы-қобалар менен чай үстінде ойласып отырғанның үстине Айпара Сапаргүл, Асқар, Гүлайым келди.

Асқарларды келиншек түскен жерге апармай, қоңсының жайына апарды. Ерке Гүлайым хешкимниңде айтқанын тыңламай, өтириктен не келиншекти көремиз деп анасы Сапаргүлди сүйрелеклеп Мәдийнаның отырған жайына апарды.

— Сапаргүл келди!— Сәлем бер қарағым!

дегеннен кейин Мәдийна қасындағы отырған қызлар менен бирге турып сәлем берди. Шымылдықтың ишине қарап болып:

— «Рахмет» деди Сапаргүл.

— «Көримлик бересиз» деди, қақылдап бир келиншек күле шырай берип.

— Онысыда барма еле...?, деп күлди Сапаргүл.

— «Ат өлседе қәде өлмес, арық қойдан төслик ал!» деген,— келиншек күлиўи менен Сапаргүлге қолын узатты.

— Мә! деп, бес манатты узатты Сапаргүл.

— Жоқ бұныңыз аз болады. Қызыңыз екеўиниз! деди келиншек.

— Мен бағана көрдим деди Гүлайым. Тағыда бес манат берши! деп Гүлайым шымылдыққа кирип кетти.

— Япырмай, бермесем көрсетпейтуғын болсан, мә! деп тағы бес манат берди.

— Тойында қайтсын!

— Сәлем көриўге болама?

— Болады.

— Күнде көрип жүрген Мәдийнаның жүзин көриўге зорға «он манатқа билет» алдық ғой! деп Сапаргүлде шымылдыққа кирди. дәстүр бойынша ийилип тағыда сәлем берди. Мәдийнаға бир қарап, қасындағы еки қызға бир қарап, азырақ турды да, Сапаргүл шықты, Гүлайым шымылдықта қалып қойды.

— Гулайым. Мәдийнаның қасында отырған еки қызбенен қосыла әнгимеге киристи. Мәдийна менен Гүлайымның қасында отырған еки қыз Гүлайым менен Мәдийнаның жасырын сырларын билмегеннен кейин, сөзлерине толық түсинбей, базда, «Аўа, солай дурыс, тап дәл өзи дал ғана»— деп гезекпе-гезек мақуллап отырды.

Жумабайға Сапаргүл менен Асқардың пикирин айтып барған Гүлайым оғада қуўаныш пенен барған еди. Солай да, хеш қандай шийқас таппасын деп, Мәдийна айнымас деп Гүлайым. Азатты өзи менен ертип барып, қос гүжимнің қасына қалдырып кеткен еди. Келгеннен кейин Гүлайым Жумабайға жағдайды түсиндирди. Сен апамды бир саатлық жумысқа жумса, биз Мәдийна үшеўимиз отырып турайық деп түсиндирди Жумабайға.

Жумабай Гүлайымның сөзин жерде қалдырама, қаланың екінши жағындағы Микрорайоннан Нотной магазин ашылды. Соннан мына жазылған Нотной қағазды әкелип бер,

бизлер Мәдийна үшеуимиз отыра турайық деп Гүлайым-га нотной қағаздың атын жаздырып, Гүлзарға берді. Гүлзар қағазды алыу менен жолға шықты.

Гүлайым Гүлзар кетиуден—ақ Азатты алып келді. Тап қашпасанлар бұннан былай уақыт болмайды. Гүлзарда, Порханда отпусқаға шығады. Күнн-түнн үйде болады. Оннан кейін қашуыларың қыйн, тезірек болың деп, Гүлайым менен Азатты қарастырды, Гүлайым менен Жумабай: Азат шаққанласып, бұлардың сөзін мақұллап, ушыуға қанаты болмай тұр. Ал Мәдийна қысыныңқырап тартынып тұр.

Мәдийна мың қыйналған менен кеткісі келеді. Гүлзарды алам жапындай жақсы көреді. Айтбай кетсек, өгейлигін етті!—деп айтады деп ойланады. Болмаса Гүлзардың» өзі Бұл бір жақсы жигит екен басыңды қоса ғой деп талай айтқан. Гүлайым Мәдийнаға, Гүлзар апама айтамап, әнебетте көп күтип қалды деп қыстастырды Мәдийна, тезлікпен кийінді.

— Өзіміз такси менен узатып саламыз!—деп Гүлайым менен Жумабайда шықты. Төртеуі көшедегі остановкаға такси туратуғын жерге киятырса, автобустың остановкасында Гүлзар еле тұрған екен. Гүлайым Жумабайды, Мәдийнаны, Азатты тасаға жасырды да өзі Гүлзардың қасына келді.

— Апа еле кетбедіңіз бе?

— Автобус жоқ.

— Айтбашақ бүгін автобус аз болады.

— Неге?

— Студентлер менен қала халқын пахтаға апарды.

— Онда не қылдым?

— Ұзыр такси келеді. Соған миндирип жиберемен дегенің сол екен, такси де зуу етип келип тоқтады.

— Мына апайды микрорайонға апарды, айланып кел, күтип тураман деді. Гүлзарды таксиге миндирип, өзі Мәдийна, Жумабай, Азатты күттирип тұрған жерге келді. Үшеуін ертип таксистке үәде еткен такси туратуғын жерге келип тұрды.

— Купна-күндіз қашқанымыз уят емес пе?

— Барлық қызлар түнде қашады, сен күндіз қаштың бул жана дәстүрге айланады!...—деді, күліп Гүлайым. Хәмме еріксіз күліп жиберді.

— Сен бір қашып баратырсаң ба, өз ерің менен, өзіміз узатып атырмыз! деді Жумабай.

— Аға, бул қашқанға есаптанбайды.

Бұлар, анау-мынау айтысамап дегенше таксистте жетип келді. Гүлайым таксиге Мәдийна менен Азатты мингізді.

Ҳошласқан киши усап қолларын былғап қала берди. Таксист қәде бересен деп көшени қайта-қайта айландырып ақырында қәдени алып келиншекти Азаттың үйиниң алдына түсирди. Гүлайым Жумабайды үйине апарып, ертенге шекем хош бол деп қайтып кеткен еди. Мине усыларды тәкирарлап сөйлесип бираз өткеннен кейин чай, нан алып келейин деп Гүлайым шымылдықтан шықты.

Мәдийна қасындағы отырған еки қыз бенен оғада танысып алды. Биреуи Азаттың әкеси Ерназардың дайысының қызы екен, екіншиси Ерназардың үлкен ағасының генже қызы екен. Екеуи де Мәдийнаға бийкеш болып шықты. Мәдийнаның буларға болған көз қарасы «Сиз, биз» бенен Қамырдан қыл суұырғандай болып, жыллы жүз бенен сөйлесіп оғада унап қалды. Булар үшеуіде жан жүректен танысты.

Асқар Наұрызбайға қолынап келген барлық мүмкиншиликлерден пайдалана отырып жәрдем қылатуғын болды. Бирақ тойды пахта орындағаннан соң, пахта байрамы тусында берилсин, хәзир қонсы-қоба, татыу ағайып-туғған туұысқанлардан тойды өткеріу хәққында ойласыққа шақырылып айтылатуғын болды.

— Той болмаса келиншектің бетин қалай ашамыз! деди бир өткир тилли адам.

— Сол ўақта ашылар! деди Сапаргүл.

— Жоқ болмайды, атымызға ылайық емес.

— Тойды өткере берейик.

— Болмайды, ел дәстүрин бузып, халықты алдаўға болмайды.

— Онда не қыламыз?

— Сой апа, өгизшени.*

— Ал сойдық...

— Той қыламыз.

— Қалай?

— Ертен кешке, үш-төрт саатқа адамларды жыйнайын.

— Ағайинлерди ш-?

— Ағайинлерди үлкен тойға шақырамыз.

— Үлкен той, кишкене той деп жүремиз бе?

— Не қыламыз?

— Бәри жыйналғанда он хожалық ағайин бар.

— Оның да барлығы Шымбай менен Халқабатда.

— Ал сондаше?

— Барлығына бир машина барып алып келеди, апарып таслайды.

— Оғада дұғыс! деді Азат.

— Солай қыламыз! деди Наұрызбай.

Хәмме усы ойға қосылып, тойды ертен кеште көпке созбай өткеріуге келисти.

Такси парктең кирейге автобус сатып алынып, Шымбайға жиберилди. Қайтысын усы автобус Халқабаттағы ағайинлерди алып қайтыўға келисилди. Асқар менен Наурызбай ериксиз Айпараның айтқашына келисти.

Асқар менен Наурызбайдың өзлери Порхан менен Гүлзардың үйине барып келисип қайтты.

Порханда, Гүлзарда келисим берди. Азат бенен Мәдийнаның неке тойы ертең кеште болатуғын болды.

Азат бенен Мәдийнаның неке тойыда өтті. Тойды Асқардың өзи басқарды. Той оғада биймәләл, қызықлы болып өтті. Келиншектің бети ашылғаннан кейин, ойын-күлки, саз-сәўбет басланды. Тойға жыйналған халықлар тойдың тамашасын көрип, түңги саат төртте үйлерине тарқады.

Той өткеннен соң төртинши күни Жумабайдың үйинен жаўшы келди. Жаўшының жасы үлкени Бақый Таўмуратов, Асқар менен Сапаргүл буларды биймәләл өкпе-гийге сиз күтип алды. Бақыйдың қасында келген жигитлерде жат адамлар емес, оларда Сапаргүл менен Асқарды таныйтуғынлар. Бул ҳаққындағы мәселе бұрыннан писип қалғаны ушып, қайтадан қазан қайнатыўдың қолайы болмай қалды.

Асқар жаўшы болып келген жигитлерге жасырмай айтты. Мен қызымның Жумабай менен жолдас болуўына қарсы емеспен. Лийкин сол баланың көзин жазып болып той ислесек гүлалагүл болар еди. Бул пикирге келиўшилердин ишинде түсинбей қалғанлары да болды. Ол гәддийрдин иси, адам айтып болама деп, гүмилжи сөйлеп, қыздың әкеси Асқар қыз бенен жигиттин қосылыўына қарсылаў екен деген ойларғада келди гейпаралары. Үйге кирип-шығып тың-тыңлап жүрген Гүлайым барлық пикирди ой тәрезисине салып өлшеў менен жүр,—хызмет қылып жүрген Азат бенен Мәдийна да тезирек келискен той болғайдың тилегинде бир-бирине қуўжын-қуўжын етеди. Барлығы бирден Жумабай менен Гүлайымның қосылыўына қарсылық көрсетпестен келиседи.

Жаўшылар кешиккен сайын Гүлзар менен Порхан, Жумабай үшеўи бир-бирине қарасыў менен отыр. Әсиресе Жумабай өзиниң комнатасы менен ата-анасының отырған жерине қайта-қайта кирип, тынышсызланып жүр. Ийт жыр-тқандай иши улы гүбирли. Не қыларын билмейди. Гулайым менен екеўиниң ўәдеси бир болған менен «үйдеги нырықты базардағы саўда бузғанындай» ең биринши «Қызымның теңи емес десе, екинши жағынан әкеси тюргеге түскен бизиң менен қалай келисер екен деп ойлап, ортаға түскен от бизиң жүректи өртеп жибереме екен деп ҳәрқыйлы ойлаған анасы Жумабайжан отыр. Жумабайжан қатық иш. Жума-

байдың толғанып тауланып қыйналып жүргенин сезген анасы Жумабайжан-Жумабайжан қатық иш. Жумабайжан аұқат же деп тыныршып отыр.

Ал Порхан болса ақылы хайран. Жаушыны жиберседе, «ауыр тас бара келе басады.» дегендей, ауыр ой бара келе басып қиятыр. Ойланып отырған Порханның ағарған жүзине қарап, баласы Жумабайдың хәрекетлерін сезіп аяп отырған Гүлзар екеуінде ақыл беріп атыр. Гүлайымжан Жумабайжанды жақсы көреді. Ал Асқар менен Сапаргүлдің Гүлайымжанды жақсы көретуғынын, Гүлайымның айтқанын жерде қалдырмайтуғынын биледи.

Асқар менен Сапаргүлде адамгершилік күшли. Оның мухаббаты хәмелпаразлықта емес мухаббаты халықисинде. Адамның тәғдиринде. Жумабайды тәрбиялап шыққан еді, Жумабайды интернатқа киргизген. билим алыуына жәрдемлескенде өзи, Жумабайды жасынан биледи. Ал соны жаман көргенде, сени адам деп есапқа алмағанда сениң қызыңды өзи айттырып келмес еді, Тойға шақырмас еді. Асқардың ұазыйпасы. нийети сен усаған мен усаған адамды тәрбиялап халық қатарына қосыу.

Гүлзардың сөзін тыңлаған Порхан менен Жумабай өзлерін өзлері тоқтатып, ақ, уқ дегенин қойып, сойылған түйе тауықты пугарлауға киристи.

Бақый Таўмуратовта ең әуели милиция бөлимінде тергеуши болып ислегенде Асқар Назаров прокурорда тергеуши еді. Арадан бир неше жыл өткеннен Асқар да Бақыйда бирден көтерилди. Бақый қалалық милиция бөлимнің начальниги болғанда Асқар тергеуши еді. Сол уақыттан берли, қыз ұағынан баслап Гүлзарды; бахытсызлыққа ушыраған жағдайларын билгени ушын, араға түсип жаушы болып келип отыр.

Келген қонақларды оғада құрметлеп, ас-аұқатын, арақ-шарабын молдан беріп сыйлады Асқар, Бақыйға бир костюм, қалғанларына бир-бир жақсы көйлек кийгизди. Бизің отағасының—Сапаргүлдің әкеси Наурызбай жасы ұллының баласы Азат бенен Мәдинаның тойынан кийген сарнайыңыз болсын дегеннен кейин, Бақыйда басқа жолдасларыда алғыс айтыу менен сарпайларды алды. Гүлайым менен Жумабайдың қосылуына қарсылық көрсетпей келисим берди. Ал тойды қашан беріп узатыу ҳаққында өзлері хабар беретуғын болып, үәделесип тарқасты.

Түйе тауықтың гөши пискен уақытта Бақыйлар жетип барды. Азырақ кейин бенен, оның үстине сыйлықланып қайтқан Бақыйлардың кеуиллери көтеринки. Булар келиуден, пискен түйе тауыққа боз жерде өсип пискен жақсы жүуериден майдалап үн тартың. жүуери гүртик салынған түйе тауықтың шийрин сорпасы таяр болды. Гүлзар аұқат

асыуға шебер еди. Әсіресе мынау сорпасы мазалы болыпты. Қууанышты хабарлап, Бақый сөзге кирисіп кетті:

— Жумабайдың иси оң болатұғын болды. Сөзимизди жерде қалдырмай барлығын қабыл алды. Айпара апайда, Наурызбай ағайда келди. Барлығы бирлигимиз беккем болғай деп «пәтия» берди. Енди тойға таярлық көребер!

— Мәүлеті қашан, оны айтбадыма деген Порханның аузын қақбалаған Гүлзар «сле несиң көрипсең қыл таққаннан соң аңқылдайды» деген — той мәүлетин не қыласаң. Уәде берсе, қайда барар дейсең деди. «Өлимнен басқаның ертеси жақсы» деген, Гүлзар сенде суғылыспай отырса деп, қызып қарап отырған Порхан Гүлзарды қайтарып таслады.

— Мәүлеті жөннен өзлери хабар беретұғын болды. Жумабайда уйқыға жатты. Бірақ уйқысы келмеді. Хәрқыйлы ойлар. «Ер жигиттин айнымағы қыйынба?» дегендей, айнып қалдыма екен? Айпыса, қызды сорап барған жаушыларға сарпай беріп, сыйламас еди. Хәрқыйлы ойды ойлап, Жумабайдың таңның алдында ғана көзи уйқыға кетті.

Мениң—
арзы ғалларымды,
жеткер ярға
түн самаллары,
жүрегимнің—
аманатын
өткер ярға
Түн самаллары?

деп түн уйқысын төрт бөліп, Жумабай жалғыз өзи жайына сыяр емес: «Уәде бериу аңсат орынлау қыйын, деп неге уәделер орынланбайды. Сонша мүшени аяған қудай.» жалғыз ғана көзди аяғаны неси екен? Жүрегим менен сүйген ярымның хусни жамалын бир көрмедім.

Яр гүл береді, ийисин билемен, түрин билмеймен, журттың барлығы пахтаны мақтайды. Қолыма услайман жумсақ оның қалай өсип, қалай көгергенін қалай пискенин билмеймен «Қандай сулыу жай... деп таңлайы түседі адамлардың, мен опы билмеймен. Самолет бенен вертолет көкке ушады, машина зырғып жүреді, трактор жер сүреді, насостан суу ағады дейди, қалай ушады, қалай жүреді, не қылып жер сүреді, қалай ағады. Биреуінде көрмедім. Журтшылық футбол қызық болды!»-деп, бақырысып атады. Телевизияда қосық айттым. «Саз шерттим,» мени журт көрседе мен бийшара солардың биреуінде көрмедім.

Анам Гүлзар, әкем Порхан-булар мениң бауырманым, Биреуи ақ сүт берген анам, биреуи аймалап бауырына бас-

қап бетимнен шорып-шорып сүйген, ал булардың биреуінің де шырайын көрген емеспен. Гейде күледі, гейде қамсығады, жылайды, тек дауыс толқынларынан ғана билемен. Ас-ауқат қайнатқан қазанымды ырысқы үнем салынған табағымды, таам қасығымды, чай ишкен кесемнің түри-түсин билмеймен.

Жер деген не? топырақпа, таспа билмеймен. Өйткени аяғың базда былқылдақ топыраққа тийеди, базда тоқылдап тасқа тийеди. Неге мен көреалмайман? Бул дүнья қарама ақба? Көрмедім ғой бул дүньяны билмедім ғой, бул дүнья кеңбе, тарма? Көп болса қанша екен, тар болса қанша екен?

Қайғы-ұайым қара басыма түседі де турады. Қайдасаң мениң құрметли достым Гүлайым? Сениң хабарыңды секунд сайып еситбесем сағынғандай боламан. Неге бул қосылуы қыйынға түсіп кетти. Барлығын аңсат етип базарымды еритип, кеуіл сандығымды гилтиң менен ашып едің. Қайда қалдың Гүлайым.? Бүгін бес күннен берли көрмегеніме қапаман. Жылайман, құрғыр көзімнен жас шықбайды. Жаслық жүрегім тек сен деп тебиренеди. Тек сен мениң өмиримсең, сен мениң көрер көзімсең. Тек сениң қолыңда-сен мениң өмир тәғдирим. Өзің маған өмир бер. Барлық билгеним усы, деп ойланып уйқысы келмей таң менен таласып отыр Жумабай.

Қара түнди қайғы-ұайым менен қақ жарып Гүлайым өксил-өксип жылау менен Сапаргүлге сыр сандығышың гилтин беріп отыр. Көз жасы көл болған Гүлайым буулығып, арнамыс уят ғазабынан, ғамлы дәртке малынып, мыйы мензең болып еле жылап атыр.

— Ақ сүт берген анамсаң. Саған айтар сөзімді ағама айта алмайман. Сағанда әуелги күнлері айта алмай тартынып, уялып, жүрдім. Бара-бара бетім ашылды. Мениң бетімді ашқан-жаслық муҳаббатымның оты. Ол тек жүрегімде жанып тура алмады, жалынланып сыртқа шықты. Сол ушып сыр бериуге болмай қалды. Анажан түсин! Қурсағым күн сайын көтерілип киятыр. Демнің арасында бес айлық болып қалды. Үйде тууғаннан өлген жақсы. Мени узатып тезирек беріп жиберің.

«Өлинмен уят күшли» деген, қашанға шекем қысынып қымырылып жүремен, қашанға шекем құрбы құрдастарыма қарай алмай жүремен. Үйде жатып ишқыста болатуғын болдым. Анажан! рейимли едің ғой? Ағам менен сөйлес. Ертенен қалмасын. Егерде рухсат етилмесе, тунғыш қызым тунғыйыққа кетти дей берің! анажан түсин, сениң аналық меқрибанлығың керек.

Сапаргүл солығын баса алмай жылау менен ыңырануы менен отырған Гүлайымның көз жасын сүртіп бауырына

басты. Қасына шақырып жыллы бауырына басып, қатты қушақлады. «Жылама қызым» Жүрек тарларыңның не деп соғып тұрғанына жақсы түсінemen. Сенің айтқаныңды жерде қалдырмаймыз. Нәзеринди төмен қаратбаймыз, ұйықла. Азапта тойға таярлық көреміз!» дегенде Гүлайым Сапаргүлге ырза болып, ана қушағында, таң алдында ұйықлап кетті.

Қаланың комсомол көшесінде жаслар майданшасы бар. Майданшаның ортасына үйленіп загстен өтейін деп атырған бір жигит бенең қыздың ескерткіші бар. Қыз бенең жигиттің алдында ЗАГС тиң председатели отыр. Үйленейін деп тұрған қыз бенең жигиттің этирапында қушақлары гүл дәстеге толған қызлар, жигитлер шадлы кеуіл, жыллы шырай менен тұр.

Бұл көше қаланың ортасы менен өтетұғын Маркс, Энгельс, Ленин, Мир, Дослық, Парахат; Бердақ; Әжипияз; Аббаз, Садық, көшелері менен сыбайлас-қаланың қақ ортасына жарып өтеди. Комсомол көшесиниң қақ белине басы тирелген төрт көше бар: Пушкин, Науайы, Шевченко, Мақтымқулы көшелериниң басы усы комсомол көшесиндегі көркем бульвардан басланады. Бульвар жаздың күні ғана емес, жылдың үш мәусимінде гүлалагүл дөнип турады.

Усы комсомол майданшасының шығыс жақтағы тратуары үйленетуғын жаслар үйі «Бахыт.» деп аталады. Бахыттың жайының салыңғанына быйыл бес жыл болды. Бұл жайда ең алды менен, ата-анасы жаслайынан өліп қалып, инернатта тәрбияланып шыққан, механизатор жигит бенең Ауыл хожалық институтын тамамлап шыққан агроном қыздың бир-бирине қосылыу тойы болған еди. Комсомол менен жаслар екеуиниң тойын биринши мәртебе «Бахыт» үйиниң есигін ашқан деп өзиниң тарийхына жазды.

Бахыт, үйиниң тийкарынан төрт залы бар. Биринши залына еки жүз адам, екінши залына бес жүз адам, үшінши залына үш жүз ямаса еки жүз елиу адам, төртинши залға бир жүз елиу ямаса жүз адам сыяды. Биринши залда өткен агроном қыз бенең механизатор жигиттің тойына мың адам жыйналды. Барлық районлардан, колхоз, совхоз, өндирис, мәдениет орындарынан жаслар шақырылды. Шақырылғандардың көпшилиги үйленбеген жигитлер менен турмысқа шықпаған қызлар еди. Булар усы тойды көрсип, үйленіу тойын усыманда берсин деген мақсет пенен шөлкемлестирілген еди.

«Бахыт» үйиниң жайы сондай безелген, сондай әшекейленген, көрген көзди ериксиз өзине тартады. Залларда үйленіу тойлары болмаған күнлері: кино көрсетіуіге қолайластырылған. Отырғанлар тойда отырған болады, ал аударып

жиберсе стол болады. Барлығы механизм менен автоматтасып қәлиплестирилген. Дем алыс күнлери танеп, ойын-күлкі қалыусыз болып турады. «Бахыт» үйінде сүүретхана, кітапхана, биллард залы, морожно, киоски, шахмат-шашки ойнайтуғын арнаұлы комнаталары, бар.

Жай сондай безелген, сондай әшекей көзди ериксияезине тартады. Залларда үйлениу тойлары болып турады.

Мине, бүгін Гүлайым менен Жумабайдың тойы-бес жүз адамлық залда өтип атыр. Сапаргүл менен Гүлзар, Асқар менен Порхан ҳәр үйде бир той берип жүргенине, узатыу тойында, келиншек алған тойында бир қосып берейик деп, еки жағы барлық қәрежетин қосып, той берип атыр. Зал толы. Барлық жаслар менен қызлар муздай кийинген. Қарасаң бир-биринен сылыу, бир-биринен азада, Қамырлан қыл сууырғандай сөйлесип ҳүрмет, иззет бенен жарасып отыр.

Залдың төринде Сапаргүл менен Гүлзар, ортада Асқар-Сапаргүлдің оң жағында, Порхан Гүлзардың сол жағында отыр. Гүлайым менен Жумабай жақын жолдаслары менен бирге ЗАГС тен өтип келди. Гүлайым менен Жумабай залға киргенде залдағылардың барлығы орынларынан турды. Қол шаппатлап, жаңа өмирлерин қоллап-қууатлап қутлықлады. Гүлайым менен Жумабайды дәл ортаға әкелип отырғызды.

Тойды басқарыушы бурыннан белгилеп қойылғаны ушын, ең биринши сөзди атасы менен анасына берген еди. Асқар: сөз бергенлерниңизге рахмет, ең алды менен бизиң барлығымыздың аңамыз отыр. Сол ушын сол сөйлесе оннан кейин бизлер айтсақ қалай болады?» дегенде барлығы бир ауыздан мақул көрди. Сөйтип сөзди Айпараға берди. Төрте Наурызбай менен Бақыйдың ортасында отырған Айпара, орнынан ақырын турды да, Уллы-қызлы ақлықлы болдым, әрманым жоқ туңғыш ақлығым, ай қызым, жулдыз қызым, қосылғаны менен қоса ағарғай! деп маңлайынан сүиди. Оннан кейин Жумабайдың маңлайынан сүиди. Барлық жаслар шаппат қағып, қууанышқа қууаныш қосты.

Той басқарыушы Асқарға сөз берди. Қәдирли қызымыз Гүлайымды бүгін Жумабайға қосып отырмыз. Бахыт пенен бауырман болып, халық өмири менен бирге жасасын. Порхан менен Гүлзар қызымызды хожалығына қабыл алсын. Еки жастың саулығы ушын ишиулеринизди сорайман деди. Асқар хәмме қууаныш пенен қол шаппатлаудан кейин рюмқалардағы шампанскийди, арақты коньякты, виноны ишип жиберди.

Той баслаушы Жумабайдың ата-анасына сөз берди. Порхан сөзге шолақ еди, Гүлзар орнынан турып, сөйлейин десе тамағы толып тамсанып, кеуили бузылып зорға бир еки ауыз сөз айтты. Гүлайымдай ақыллы қызды тәрбиялап

бергениңиз ушын сизлерге өле-өлгенше мийнетдармыз. Жумабайжанды өз өмирине теңгерип, басын қосып отырған Гүлайым бизиң бахтымыздың жұлдызындай көринип отыр. Жумабайжандыда тәрбиялап қатарға қосқан Асқар аға өзиңиз. Бизлерди халық қатарына қосқан Асқар ағайдың Сапаргүлдің саулығына ишиңдер .

Гә сөз, гә саз бенен той дауам етти. Асқар менен Порханның Сапаргүл менен Гүлзардың Гүлайым менен Жумабайдың барлық таныс жора-жолдаслары тосты көтерди. Сазлар шертилди. Қосықлар айтылды. Танецлер ойналды. Той-тамаша уақты хошлыққа толы болып, түңги төртте тарқады. Асқар менен Сапаргүл, Айпара менен Наурызбай Гүлайымды қайта-қайта сүйип Жумабайдың үйіне қарай узатып салды.

БАХЫТ БЕСИГИНДЕГИ БАЛА.

Асқар менен Сапаргүлдің күни-түни тилеги, Жумабайдың көзіннің жазылуы болды. Жумабай жақты дүньяны көрсе, рәхәт нурлары үстине жауатуғындай көринеди. Асқар базда Жумабайдың сып-сынбатына, қәдди-қәўметине қарап қояды. Мүшелери суп-сулыу жигит.

Саз шерткенде аспан-әлеминиң қушағы жаңлап кеткендей, ал қосық айтқанда оның дауысы тыңлаған жүрекке дәрман бергендей болады. Қошадәсли, хош-хауазлы жигитти көргенлер таңланады. Әттең жалғыз ғана көзиниң қарар нуры жоқ деп қайғырар еди. Бир күни Жумабай Гүлайымнан мени кешир, сен маған ағанның апаңның түри-түсин, қандай екенин айтып бер, олардың дийдарын көриўге сенің нурлы жамалына нәзер салыуға, дүньяның төрт бурышына саяхатлап шарлауға қумарман. Буларды ойласам иштеги дәрттен аузымнан жалын шығады дегенди Гүлайым Сапаргүлге, Сапаргүл-Асқарға айтқан екен. Әсиресе Асқар соннан берли Жумабай қаққында жан жүрегинен ойланады. Ғамқорлық етиўге талуас етеди.

Бахыттың-бахытсызлық апатлы жауы. Сол ушын бахытсызлық-бахыттың аңшы ийтиндей. Озал бастан ақ өмир менен өлим жарысып өскенинде, бахыт пенен бахытсызлықта бир-бирине өш. Өмир өсип өниў деген, өлим-өмирди омырып жер-жексен етиў деген. Ал бахыт бул-уллы өмир, рәхәт, қууаныш дослық, шадлық, той-мереке, тууысқанлық. Бахытсызлық-бул белшерден батпаққа батыу, жылау, қайғы-ууайым. Мине, Жумабайдың бахытлы өмирине жабысқан бахытсызлық жигирма бес жылдан берли жабысып, жоқ болмай киятыр.

Жумабай қаққында ойласып Асқар менен Сапаргүл танды атырған уақтылары болды. Жумабайдың адамгерши-

лик сыпаты, ҳадал жүрек, ҳақ нийет, киши пейил минези, әдеп-икрамлылық қәсийети оның үстине таң қаларлық таланты, тек ғана Асқар менен Сапаргүлдин сыйласыу жүрегіне қуйып қойғандай көринер еди. Сапаргүлдин де, Асқардың да күни-түни оны тек Жумабайдың көзин жазыуға арналды.

— Әўеле сизлер айтың деди қыз,
Қазыўшымызда бар канал қазады.
Жазыўшымызда бар қосық жазады,
Хош-хаўаз, хошадәс жигитлерде бар.
Қызларды мақтап қосық жазыңыз,
Қызды-жигитлерге қосып жазыңыз.
Қошадәс, хош-хаўаз жигитлер болса,
Оларға ылайық жилуа назымыз.

деген қыздың сөзинен кейин, барлық қызлар күлисип жиберди.

— Жазыңызға гүл болайық,
Бағыңызға бұлбұл болайық.
Не буйырсаңызда,
Бәринде қылайық,

деди жигит-қызлар күлкиси жаққаннан кейин.

— Бағқа гүл жарасар,
Гүлге бұлбил жарасар,
Жүрекке-жүрек унаса,
Қумар көзлер бир-бирине қарасар.

деп қыз-жигитлер қосық айтсын дегендей, сөзди тоқтатыўдың тәмбисин басты. Илинп турған дуўтар алынды. Жумабайға берилди. Жумабай малдасты бузып жиберип, қолына дуўтарды алып қосық айтты. Қызлар-жигитлер Жумабайдың жүзинен көзин алмастан қарап, таңланыў менен тыңлады:

Атқа минсең жорға мин,
Кеўлиң шалқып тасады.

дегендей, хош-хаўаз жигиттин қосығын еситип қуўанып қалдық. Кеўлине бахыт, қолыңа гүл көгерсин, бизиң алғысымыз усы. Қосықтан кейин жигитлер чай ишти. Аўқат жеди. Қызлар менен танысты. Арадан әллен ўақыт өткеннен соң жигитлер бирим-бирим майданға шыққан қызлардың изинен шыға берди. Ақырында Жумабайдың еки қыз бенен өзи қалды. Бир ўақта Жумабайда майданға шығып баратырып, дәстурханның шетинде турған чайникти аяғы менен қағып кетти. Қызларға көзиниң соқырлығын билдирмес ушын.

— Жора-жолдас деп өлеримиз аў, чайникти де қағып кетиппен, деп шыгып кетти.

— Зыяны жоқ, деў менен Жумабайдың көзиниң ҳәкисин қызлар сезбей де қалды.

Жумабайдың усындай ҳәдийселерин еситкен Сапаргүл менен Асқар Жумабайды шып жүрегинен аяр еди. Усы баланы жасынан қәўендерлик етип усы ўаққа шекем тек көзине қарамашыз. Орайдағы қалаларға, ондағы денсаўлықты сақлаў исинде жүрген қәнигелерге қаратпағашымыз не қылғанымыз. Әсиресе усы көз кеселин емлеў бойынша қанша илим кандидаты, қанша докторлар бар. Олар барлығып биледи деп, қайғырар еди Асқар менен Сапаргүл.

Сонша күнлер, сонша айлар терең ой, толқынлы қыял исенимли тилеклер менен жүрди Асқар. Сапаргүлде, Гүлзарда, Порханда, Гүлайымда сүйсинген қыялын тап усы Жумабайдың тәнха өзине арнағандай болды. Барлығы да Жумабай ҳаққында бир қыялда, бир тилекте болды.

Таўдың жумаланған тасындай өмирде өтип баратыр. Бир күни Сапаргүл үйине қуўаныш пенен кирип келди. Аңсыз отырған Асқар кирип келген Сапаргүлге жалт қарады. Сапаргүлдиң қуўанышлы хабар менен киргенине түсинген Асқар:

— Не болды?

— Қудай берип қалды... деди асығып-албырап қалған Сапаргүл.

— Не өзи?

— Доктор келди.

— Қандай доктор?

— Көзди емлейтуғын.

— Аўа, түсиндирип айт! деп, баладай ҳаплығып сөйлеп турған Сапаргүлдиң ийнинен услап отырғызды.

Мединица илимлериниң кандидаты Қайыпназар Абдуллаев деген қарақалпақ жигити келипти. Оның қәнигелиги көз кеселлерин емлеў, оның ушын арнаўлы больница ашылды. Сол больницаның бас врачы Қайыпназар Сапарович Абдуллаев болады екен деген, қуўанышлы хабар Асқардың кеўлин шадлыққа бөледі. Ол қуўанғанлығынан телефонға асылды.

— Жумабайман. Ассалаўмаәлейкум. Ләпбай.

— Ҳәзир Гүлайымды ертип кел. Машина жиберемен.

— Әжеп болады.

Трубканы қойған Асқар Сапаргүлге жақынлай келип тағыда сол хабарды тәкирар еттирди. Екеўи ойласты, Өзлеринше барлық планды дүзди. Жиберилген машина Гүлайым менен Жумабайды алып келди.

Сапаргүл менен Асқар есиктен келиўден Гүлайым менен

Жумабайды қушақлап маңлайларынан сүйди. Аман-есенлік сорасты. Ата-анасының денсаулығын, үй-ишинің аманлығын билисти. Төртеуі отырып, таяр тұрған ауқатты жеди. Асқар менен Сапаргүл күндегиге қарағанда, бүгін жеңіл көшіп отыр.

Азанда Гүлайымды машина үйіне апарып таслады. Машина қайтып келгеннен соң, Асқар, Сапаргүл екеуі Жумабайды мингизип алып Қайыпназар Сапарович Абдуллаевқа көрсетиуі үшін алып кетти.

Кешегі уәде бойынша Қайыпназар Жумабайды көрди. Әри тексерди, бери тексерди. Ең ақырында толық изертлеуі үшін хәзирден баслап больницаға жатқарыуға уйғарды. Бир ай, бир ярым айдың ишинде усы жигиттің көзинің бир илажып табаман деп Қайыпназар Асқар менен Сапаргүлге исе-нимли сөйледи. Жумабайды больницада қалдырып Сапаргүл менен Асқар қайтып кетти.

Арадан бир нешше күн өткеннен кейін Жумабайдың көзин анықлап тексерди. Бүгін бес күннен берли жаңадан алып келінген аппаратларды тексерип, көрип майлап қайнатып, сылап-сыйпап көзден өткерип болған күни еди. Тап биринши болып бул аппаратлар, операция құраллары Жумабайдың көзин операция ислеуге жумсалайын деп отыр.

Қайыпназар Абдуллаев Жумабайды арнаулы түрде хәрқыйлы аппаратлар орнатылған көздің ауырлығын, қәсийетин тексеретуғын қараңғы комнатаға киргизди. Барлық шырларды өширди. Айна есиклери қараңғы болуы үшін беки-тилген комната шыралар өшкеннен соң тастай қараңғы болып қалды.

Комнатадағы стол үстинде тұрған лампочканы жағып, Жумабайдың көзинің қабағының үстинен бир көрсетти, көздің төменинен, оң шекеси мрнен сол шекесинен лампочканың жанғанын көрсетти.

Жумабайдан төменине, жоқарыдан, оңнан солдан лампочкалы жағып тутқанда Қайыпназар жақтының қай жақта екенін сорап турды. Жумабай жақтышы азырақ сезгени хәқында жууап берип отырды.

Жумабайдың көзинің көриуі жанарында жанның бар екенін әбден сезген Қайыпназар, буны анықлайын деп автомасков бенен көздің сезим қәсийетин, түсинде бир нәрсе барма. жоқпа, оғада анықлау үшін көрди. Көз шикасын анықлады. Иштен тууылған катаракта екен. Операция менен анық жазуға болатуғыны анықлап жуумақ шығарды.

Жумабайды операцияға таярлау мезгиллерин өткерипте болды. Операция столына алып келінген Жумабайдың жүрегі дүсирлеп, шәүкилдеп соққандай. Жумабайға Қайыпназар, хәттеки Сапаргүл, Асқар, Гүлайым; анасы Гүлзар; еке-

си Порханда операция ўағында оннан кейинде, тап жазылып кеткенге шекем врачлардың айтқанынан шықпау кереклигининң-өмир сүриу үшін оғада әҳмийетли екенін айтқан еди.

Жумабайды операцияға жатқарғанда больницаның залында Айпара, Сапаргүл, Гүлзар, Гүлайым, Асқар, Порхан, Наурызбай, Азат, Мәдийна, тағы да басқа жолдаслары күтип отырған еди. Булардың барлығы да Жумабайдың тез жазылып кетиуин, көз шырағы ашылып, жақты жаңанды, рәхәт өмирди көзи мезен көриуди тилек етип отыр.

Қайыпназар Сапарович Абдуллаев операция ўағында қара терге шомылды. Көздің қарашығын жигирма бес жылдан бери басып атырған шандырдай ақ ет, қан тамырлар менен араласып кеткен. Шүйелдей болып жатқан бәлелерди көз этирапынан айырып алыу аңсатқа түскен жоқ. Күнди қаплаган қойыу қара булттай перде жигирма бес жыл мекан басып отырып қалғаннан соң оны бирден жулып таслауға тораңғылдың түбири емес. Үзип алыуға алма, жүзим емес, тартып алыуға тахтайға кирген шеге емес. Көз тамырлары менен қоса жайласқан сицирдей сары түсли сумлықты кесип таслау қыйынға түсти.

Қара терге шомылған Қайыпназардың маңлайынан ағып бет аузына сорғалаған тынық терди сестра қызлар гезекпегезек аппақ жипек орамал менен сүртип тур. Операция узакқа созылды. Иштегилер тез болыуға ҳәрекет етсе, сыртта күтип отырыушылар дәти шыдамай, ҳаллас урмақта. Операция тамам болыу ўақтынан онбес минут кейин, операцияны тамам қылды. Көздің үстиндеги қаплап турған қараңғы пердени жыртып жибергендей болып көздің көретуғынын тексерип болып, кесилген жерлерин тигип таслады. Көз сол ўақытта өз тәртиби менен таңылып тасланды.

Автоматластырылған столдан Жумабайды қозғамай өзине ылайықлы исленген кроватқа апарып жатқарылды. Бир емес, еки сестраны, дежуртый врачты басына қойып Қайыпназар кабинетине кирди. Шыңғырлаған телефонды алған Қайыпназар Сапаргүлдің дауысын еситти.

—Исиңиз қалай?

— Оғада жақсы.

—Қалай болды.

—Операция көпке созылды. Бирақ оғада жақсы.

—Көреме?

— Көреді. Қайтадан дүньяға келди.

— Мыңларша алғыслар болсын. Миннетдармыз қәдирили дослар!

—Рахмет! Телефонның трубкасын орнына қойды.

—Қайтадан дүньяға келди.

—Көретуғын болды.

—Қутлықлайман сизлерди, деп Сапаргүл залда отырғандарды бирим-бирим қушақлап, бирим-бирим қутлықлап сүйіп алды. Барлығы бауыр басқан кеулин қошлап, гасы қууаныштан күлип, гаси қууаныштан жылап жиберіп үйлерине қайтты.

Үйіне келген Гүлайымды толғақ тутты. Гүлзар тез жәрдемдегі жолдаслары менен телефон арқалы сөйлесті. Машина келемен дегенше Сапаргүлде хабарды еситіп, тез жәрдем машинасы менен Гүлайымды тууыу үйіне алып кетті. Порхан Гүлайымды алып кеткен Гүлзар менен Сапаргүлдің соңынан қууаныш бенен күле шырай беріп қарап қалды.

Сол күни түнде, таң атар ұағында Гүлайым ул туұды. Азанғы саат тоғызда тууыу үйінен Сапаргүлден, Гүлзардан қызыңыз ул туұды. Келиниңиз ул туұды! деген сүйинши сорағай сулыу сеслер менен жанға жағатуғын сөзлер Гүлайымның тууған-тууысқанларын, жора-жолдас, құрбы-құрдаслары қууандырды. «Гүлайым ул туұды» дегенди еситкен Жумабай жанына жан қосылғанына қууанды.

Арадан нешше күнлер өткеннен кейин Жумабайдың көзіннің көретуғылын, өз қағыйдасы бойынша тексеріп көрди. Тағыда төрт-бес күн өткеннен кейин көздің тигисин алды. Тағыда бир нешше күн өткеннен соң толық тексеріп көріп, көздің анық көретуғынын, қақыйқат анықлады. Көзи анық көреді. Операция оғада орынлы болды. Тигилген жерлері, сабағын алғаннан соң жазылып, күн сайын жақсы бола бастады. Жумабайдың кеули көтеріңки, Зейни ашық, ден саулығы жақсы. Ыссылығы өз жайында.

Бүгін больницаның үлкен залы арнаулы безелген, булманда Айпара, Сапаргүл, Гүлзар, Мәдийна, Наурызбай, Асқар, Порхан Азат Гүлайым менен Жумабайдың жора жолдас құрбы-құрдаслары, көп таныслары, барлық врачлар, сестралар жыйналған. Жумабай операциядан бурында сонда врачлардың барлық ақылын, кеңесин толық тыңлап қалыуысыз орынлады.

Залдағы толған адамлар түслик тәрептегі ашылған қапыға қарады. Автоматический құрылған стол өзлі-өзінен электро-энергияның күши менен жылысып киятыр. Оның алдында доктор Қайыпназар Сапарович Абдуллаев, еки жағында анау күни операцияға қатнасқан еки сестра. Стол заңдың ортасына келип тоқтады. «Апай бермаған келиңиз!» деди. Гүлайымның баласын қушақлап турған Айпараға. Айпара Қайыпназардың қасына келди.

Қайыпназар келип турған адамларға қарады да: «Бизин республикамызда биринши рет катаракты деген кеселди операция жолы менен жазып отырмыз. Усы ұаққа шекем тап усы кеселден гөззал қызлар, шоқ жигитлер, ата-ана, апалар, ағалар соқырмыз деп жақты дүньяны көре алмай, қз-

ра жердің қушағына кирген. Енди бул кесел менен ҳеш адамда қыршын жанып қыймайды.

Жумабай достым! Сен бизлер айтқандай өзинди бекем тутуғың керек! Көзиниң көретуғын болғанын өзін билесең. Бүгин булманға Айпара, Сапаргүл, Гүлзар апайлар, Наурызбай, Бақый, Асқар, Порхан ағайлар менен Мәдийна, Азат тағы да толып атырған досларың менен тунғыш перзентиң Таңатар келип тур. Ҳәзир көзинди ашамыз. Салқын қанлы, бекем жүрекли бол!» Жұртшылық жым-жырт. Жумабайдың көзинен көзлерин алмай тигилнүде.

Жумабайдың таңылған көзин шешти. Жумабай жақты дүньяның жарқыраған бахытында жүзгендей болды. Жақтыға жайнаған өмирге, жыллы жүзли адамларға қарап тотуғын емес. Мийри қанып қарағанша барлық адамлар, врачлар сестралар тым-тырыс болды. Қуғаншықа шыдамаған Қайыпназар, бурын дийдарын көрмеген, кимниң қандай екенин билмегени ушын барлығы менен таныстырып шықты. Барлығы бирден Жумабайды гезекпе-гезек сүйди. Жылады, күлди. Гүлайымның маңлайынан сүйди.

—Бауырым. Мылау таң алдында тууылған Таңатарың! деп Айпара қушағындағы нәрестени Жумабайдың қолына берди. Жумабай бауырына қысып:

—Сүйейинбе? деп сорады.

—Сүй бауырым!

—Көз шырағың-шийрин жанды сүй.

—Биринши перзентке көзин түсти сүй.

—Мийрин қанғанша сүй!

Жумабай Таңатарды қушақлап, аялап қайта-қайта сүйди, сөйтип Айпараға берди. Гүлайым менен екеуи бирден Асқар менен Сапаргүлди тағыда қушақлап бауырына кирди. Жумабай менен Гүлайымның қуғаншынан жаңғырған бахыт қаққындағы қошадәс бенен хош қауаз жаңлап кеткендей болды.

ӨМИР МЕНЕН ӨЛИМ

Үстирттиң шығыс етеги. Елсиз жатқан кең дала. Қарасаң көз ушы арғы басы менен берги басына жетер емес, кең көлемли көлбеп жатқан шөлистан. Сарғайған сахрадан қапырық ыссы жел еседі. Шанды әл аспанға шығарған қуйындар, —арқадан құблаға, шығыстан батысқа қарай тынбай тауланып, бурқасынлап жөнеледі.

Шаңқай түсте шырлаған пошша торғайлар, жерге түссе ыссылықтан аяғы күйетуғындай, әл аспанда—тас төбеде турғанын көресең. Гесиртке менен гүм-гүмлер құмлы топырақтың үстинде тамақлары бүлкілдеп пута менен путалар арасына жууырады. Дуўтар қуйрықлы, жиңишке белли, қай-

қы төсли қумырысқалар өртекедей өр менен ыққа жууырып жүр.

Түйе синир менен қаптанған қалың бүктің астындағы жатқан шақаллар, қара құлақ, қасқырлардың, қабан менен мегежинлердің есап саны жоқ. Булар түнде төрт тәрелке тентиреп, тамағын тойдырып, таң алдында усыманларға келіп, ертеңгі ымырт жабылғанша жатады. Балалайды, өсіп-өнеді.

Кең даланың күн шығыс жағы пышық мурны батпас қалың тоғай. Тоғайда: тораңғыл, жийде, жигилдик, жантақ, шенгел қанбақ, сора, жыңғыл, түйе синир, қарабарақ, қамыс, қоян сүйек, геуірек, ақбас, ой-шуқырларында, тоғайдың қалың жерлерінде ажырық, пышық құйрық, суу шигин, палаты, замаррық, боян, сүтилмек, тағы да басқа толып атырған көк шөптер бар.

Кең майдан. Ийесіз жатқан шөлистан. Жайыла кеткен жазийра. Қасыл топырақ. Теп-тегис жер. Базы бір жерлерде құлап қалған қалың дийғаллар. Қазылған ура, қазылған ошақ. Жазғы жазлау, қысқы қыслау болған ески мәңзил меканлар. Дийханшылық белгисинен қалған атыз-арық, шөл салмалардың орны көрinedi. Тары, бийдай, жүуери егилген жерлер, қауын, ғарбыз егилген аңызлар жатыр.

Ески ларлар менен унырап батыл болып жатқан жаплар бір уақтары нәупир болып аққанлығынан дәрек береді. Туу анау көз ушынан көрінбейтуғын, ат жүрсе туяғы, құс ушса, қанаты күйетуғын сахра даланы қақ жарып, жап қазып жер сууғарып, дийханшылық қылған, ата-бабамыз-ай деп, аяйсаң. Қанша ауыр мийнет қазыу қыйынлық бенен жазылсада усы жаплардан алды менен адам қаны аққан шығар деп ойлайсаң.

Бұл даланың бауырында неше жанлар, неше баслар жатқан екен? Анау әулийе усылардан дәрек беріп турғой. Әтирапқа қарасаңда әулийеге қарағың келмейді. Қарайын десең өмир гүресінде құрбан болған ата бабаларың, апа-ағаларың, ана, қарындасларың түбі бір тууысқанларың ядыца түседі. Сууды ишиуге инкәр болып әжелдің алдында сарғайып кеткен сол жигиттер көз алдыға келеді...

Миллионба мың жылларма, мүлгип жатқан бұл майданды «шүңгилли шөл» деп атаған. Бұрынғы заманда, усы майдандағы мәңзил меканды жау шапқан. Қазылған жапты сағасын қара бұра менен бөгеп таслаған. Елдің ақыллы азаматлары сағасы байланған жаптың ишиндегі сууды елаттың ортасындағы шүңгил сайға толтырған. Суусызлыққа қалдырып халқын қырамыз деген жау қәтелесіп, дәкки жеп кейін қашыпты.

Ел—«шүңгил сай» дан суу таусылмағанша жауға алдыр-

мапты. «Шүңгил сай» дан суу таусылған күни, оны шүңгилли шөл, деп атап халық қула дүзге, жән жаққа көшип қашқан. Қашқан елди жау талаған, қырған, өртеген, өлтирген.

Мине соннан берли «Шүңгилли шөл» ге қайта айланып халық келмеген, ел макан баспаған. Қасыл жерлер жаңа макан басатуғын елди күткендей көлденең қосылып жата берген. Мине усы «Шүңгилли шөлге» хужим басланды. Кең даланың қақ ортасынан канал қазылды. Салы егиу ушын «Абадан» атлы совхоз шөлкемлестирилди.

Қазылған каналдың бойына қурылыс ушын Пик орнастырылды. Шатырлар тигилди. Төлелер қазылды. «Абадан совхозының кеңсеси келешек совхоздың маканы ушын дүзилген генерал план бойынша каналдың батысына орнастырылды. «Абадан» совхозының директоры Сара Айманова, партия шөлкеминнің секретары Мәдийна Порханова, рабочийлар комитетиннің председатели Дәлхан Дәниязовлар алды менен өзлери көшип келди. Тап-тақыр жер, сырдай дала, қулазыған қырлар... Күндиз тандырдың хәуириндей ыссы жел, түнде шуу лаған шағаллар, улыған қара қулақлар менен қасқырлар.

Шығғырған шаңқай, түсте уйтқып ескеп жел менен көтерилген шацпан көзинди аша алмайсан. Нәубәхәрден көшип келген совхоз, бәхәрден баслап салыда егиу керек. Рабочийларға жатақ жайлар, монша, китапхана, клублар салыу керек. Ел көширип алып келинип, «Шүңгилли шөл» шадлы елатқа айланыуы керек.

Сара Айманова менен Мәдийна Сәлменованың Суп-сулыу жүзлери тандырдан жаңа шыққан шөрекетей қызарып кетти. Еринлери жарылып, қабағының асты қарауытып азып кетти. Қызғынлы басланған қурылыс тыннан ашылып атырған жаңа жерлерде тынбай ислеп жүрген Сара менен Мәдийна саспастан ҳәр иске таяр турды. Күни-түни тынбай екеуи бирдей. Машинада жүреди. Жаман жолда, гидир-будырлы жерлерде бийик бенен дөңлерден жыра менен сайларда жолсыз жаман ойлы, бәлентли жерлерден жүрген машинаның солқылдысы Сараны да, Мәдийнаны да езип таслағандай етти. Машина бара алмайтуғын жерлерге атлы барды. Атлы бара алмайтуғын жерлерге жаяу барды. Қулласы Сара менен Мәдийна саҳара даланың қарауылындай, тыным таппады. Аз уйықлап көбинше қызғынлы ҳәрекет бенен иске бел байлады.

Таң шолпаны Сара менен Мәдийнаның баслаушы жұлдызы болды. Ғәр күни таңда турған Сара менен Мәдийна түннің жарпы ауғанда жатыуды үрдис етип кетти. Сараның Азаты менен Азаматы ақыллы жигитлер болып шықты. Екеуиде инженер, биреуи қурылысшы, биреуи техника инженери. Екеуиниң қолынан келмейтуғын өнери жоқ. Машина, трактор

бульдозер, скрепер, экскаватор, машина атаулының барлығында тилин биледи. Дүзей алады, Айдай алады. Булар екеуі де Сара менен Мәдийнаға үлкен сүйениш болды.

Қурылыс жайларының пақсасын салыу үшін Азат экскаватор менен жер қазып атырса, Азамат скрепер менен тыңнан ашылған жерлерди тегіслеп салы атырларын планировка қылып атыр. Салы егилетуғын жерлер айнадай тегіс болыу, зүрәетти мол алыудың тийкарғы гиреулериниң бири. Сол үшін Азамат шөлистанның шаңына батсада жерлерди тегіслеуге тапжылмастан киристи.

Совхоздың өндирис планы совхоз басқармасының, рабочийлар комитетиниң, партия шөлкеминиң жыйналысында бекитилгеннен кейин ақ «Шүңгилли шөл» диң қушағы қызғынлы хәрекетке ийе болды. Машиналардың дауысы, радионың заңқылдаған сесті, устаханалардағы тақылды. Дүт тоғайлар қалың бүклербиик төбелер менен сай жыралар, ескилар менен жаплар ой-шуқырлар демниң арасында мыңлаған машинаның күши менен мыйдай дала, тегіс егінлик жерге айланды. Қарта-картаға бөлінген жерлерге атыз, шел, ишки салмалар қазылып, топырақтан салмалар тараулары дүзетилип, көпирлер салынды. Қумбыл болып, қаратерге шомылып ислеген халық «шүңгиллиниң шөл»ин шәхәрге айналдырып атыр.

Шауып барсам «Шүңгилли»ниң шөлине,
Тынбас екен шаң астының шауқымы.

Бахыт қусы қонған екен елине,
Онда жердиң анық мийнет зауқыны.

«Шүңгилли»ниң шөли шәхәр болыпты,
Қуяшы жарқырап бәхәр болыпты,
Егерде бир жайды азанда қурса.

Бир ай емес, сол күн сәхәр болыпты.

Инженерлер барлық жерин көрип жүр,
Көтергиш кранлар гербиш терип жүр,
Тау, тоғайды, ой-шуқырды тегіслеп,
Мың машина зымырасып ислеп жүр.

деп, Бекжан Өтениязов деген булдозерши қосық жазды. Бекжан Өтениязов Азат бенен Азаматтың жандай жорасы еди. Усы «Абадан» совхозы шөлкемлескен күннен баслап булдозерист болып, алдыңғы қатарда хызмет қылып атыр. Бекжан армия хызметинен келген күннен берли, маңлай терин, хадал мийнетин усы «Шүңгиллиниң шөли» нен баслады. Бекжан онының классты тамамлап шофер болып хызмет еткен еди. Әдебиятты оғада жақсы көреди. Қолы бос уақтында китапты көп оқыйды. Базда қосықта жазады. Бирақ жазған қосықларың газета, журналларға бермейди.

Азат, Азамат, Бекжан үшеуін шатырда бирге жатады. Азат бенен Азамат Бекжанды шайыр-булдозерши дейди. Бекжан барлық жазғанын жоғалтбастан тетрадьларға жазып сақлап қойыпты. Бекжанның әкесі Өтенияз Уллы Уатандарлық урысында қақарманлық бенен қаза тапқан-халық ушып құрбан болған. Усы әкесі хаққында «Өтенияздың өмири» деген поэмасы бар. Оны да бир нешше сапар тракторшылар,бульдозершилер, шоферлардың сорауы менен оқып берген. Поэманы тыңлағанлардың жүрегінде душпанға қарсы кек қайнаған, соннан берли Бекжанды жора-жолдаслары жақсы көреді, аяйды, құрметлейді.

Бекжан Өтениязов сары сышыдан келген, кең жауырыпшы ашық маңлай, қой көзлі жигит. Оның жатық мишези мыңлардың жүрегіннен орып тапқан. Әкесі өлгенде Бекжан оғада жас еді. Ғәрип анасы тыным тапбай, ырысқыны маңдай тері менен терип, жас нәресте Бекжанды тәрбиялап, халық қатарына қосты. Бекжан жаслайынан жарым жетім болып, қыйынлықтың қалың булты ишінде өсіп жетілген жигит. Бульдозер айдап, жер тегіслеп жүріп шаршадым, мәнисім, болмай тұр, бүгін дем алайын, ертең ислең таслайман ғой деген әдетлерден аулақ. Аспанды гөзлеп тұрған тораңғыллар менен жийделерди машинаның күши менен қопарғанда таланып тура қаласаң.

Дүт тоғайдың ағашлары қопарылып болғаннан соң қалған майда-шүйде ағаш шөптері үш күнге шекем өртелди. Өртеліп болғаннан соң бульдозер, скреперлер тегіслеп шықты. Оннан кейін жерлер тақталанып карталанып сүрілди. Салы егислікке таяр болды. Бекжан жер тегіслеуді қойып, салы егуге киришти. Бүгін бир нешше мың жыллардан кейін «Шүңгілтінің шөлі» не салы егілди. «Абадан» совхозының биринши бәхәри усылай басланды.

Қурылыс дауам етпекте. Күн сайын тамам болған жайларға жер төледеги, шатырдағы жатқан адамларды киргизип болды. «Абадан» совхозының даңқын, келешектеги бахытлы өмирін тыннан алынған жерлердің тәрийпин еситкен. «Абадан» совхозының жеринің дәл ортасынан жарып ағатуғын капалдың нәўпир суғын еситкен көзи менен көрген адамлар, уллы нәсенім, қууанышлы көтеринкилік бенен көшип келип атыр.

Кімде ким «Абадан» совхозына барып мәкан басамаң, салы егемен, жаңа мәканнан жай аламан, жай саламан десе, есик ашық болды. Жәкке жай салыушыларға меншик жер, қурылыс материаллары менен қәрежет ақша қарыз берди. Хәркүни көшип келген адамлардың, хожалықтардың саны көбейди. Биреулер ата-бабамыздың жасаған жерлері еді десе, тағы биреулер бизнің дайы-жийенлеримиздің бабалары ұсыманларда жайлаған екен десе, тағы биреулері күштің қу-

мары тарқан ислейтуғын мол өнім алатуғын ҳасыл жер екен деп жабырласып, жүрек сырларын төкти.

Көшип келгенлер менен қосыла Айтмурат Бердишовтың да хожалығы көшип келди. Ол келиуден ақ бригадалық жұмысты қолға алып, планлы салысын журттан бурын егип болды. Совхоздың орайлық жеріндеги Ленин көшесиниң бойынан жайда салып алды. Келиўшилерге араласа Тәңирберген менен Тамара, Өтебай Өтемуратовта келди. Булар екеуи тюрмада жүргенде танысып, өзлеринше айрылмас туўысқан болып қалғанмыш.

Тәңирберген шофер болып хызмет ислесе, Өтебай жаңадан ашылған столовойға қараўыл болып кирди. Тамара болса сол столовойда қазан-табақ жуўғыш болып кирди. Булардың үшеўиниң де алдына қойған мақсети ең алды менен көпшиликтиң исенимине кирип алыў. Ол ушын ешкимниң сөзин қайтармай, «лэббай» деп турып алыў болды. Тил алғыш жумсаса барғыш; ақ көкирек, киши пейил адамлармыз, дегенди аңлатыў мақсети еди. Әбжиллик, ҳийлекерлер, адамлардың қулқы минезине қарай ис алып барды.

Басшыларды көрсе, еки бүкленип, сораў белгисиндей қатып турады. Бас ийип, қол қаўсырып хызметине таяр болады. Ушырып сөз айтып, кисилерди күлдирип жүреді. Көпшилик булардың бундай ҳарекетин көрип турып, булардан жаманлық шығады деп ойламаўға шекем барады. Үшеўиде тюрмада қатты тәртипте болып берген жылларын бармақ бүгип санап берип қайтқан еди. Ҳаслында Өтебай менен Тәңирберген турмыстан түңилген, ҳазирги тәртипке бир түрли қарайтуғын болып қайтты. Ал, Тамара болса тюрьмени «желкемниң шуқыры көрсин. Енди ҳадал мийнетим, тынық терим менен ғана күн көремен» деп серт етип қайтқан еди.

Тәңирберген менен Өтебай өмир нызамына, жеркенишли қарайды. Булардың ойлағаны «аўырдың үсти, жеңилдиң асты менен күн көриў, көпшиликтиң көзин бояп, исенимине кирип болып ҳәмелге ийе болып, жеңил желпиллик пенен турмыс кешириўге план дүзди.

Тәңирберген менен Өтебай тынымсыз ойланады. Булардың ойы жырып жеў. «Есабын тапқан еки асар» деген сөзди қайта-қайта айтады. «Бес күним хош күним», ямаса «еки дунья бир қәдем» деп тек ишиў, жеў, дуньяның қызығы усы деп ғана биледи. Анаў күни Тәңирберген бир машина гербиште сатып келди. Екеуи сол пулға кеште арақ ишти. Апа бирде Тәңирбергенде пақсаға тас жетпей атырғанда, төрт машина тасты сатып жиберди.

Төрт машинаның тасыда түслик аўқат емес, араққа жумсалды. Өтебайдың өжетлиги өлгенде қалмаса, тирисинде қалатуғын емес. Тюрьмеден келгенде барлық ағайинлери үй-

ине барып, «Енди абайлап жүр. Жасың әдеўирге келди. Қырыққа шығып, нырыққа келмесең болмайды. Хадал жүр. «Ауқағың бойына тарайды». Хәмменинде Өтебайға айтатуғын ақылы усы болды. «Жамап баладан жат жақсы» деп дұрыс айтар екен. Тюрьмеден келгенде, үйде төрт күн болды да «аға мен сизлерге келип әкелип беремен, танысып, түбиле жетисип, бир пашар менен келисип келип едим.—деп Өтемурақтың «қыйын-қыйын күнлерде керек болар» деп сақлап қойған ақшасынан еки жүз мапатын алып кеткеннен берли, көзден ғайып, зым-зия жоқ болды. Өтебайдың сол кетиси. Күнде келер, ямаса айда келер, яки жылда келер, саў болса сағыныў ядына түсип, жолында сарғайып отырған ләң апа менен ғәрип атаны келип бир көрер! деп үмитлене, үмитлене ақырында үмитти де үзди.

«Абадан» совхозындағы жалғыз столовой. Булманда азадан түсте, кеште, адам бығып көбейип кетеди. Бир столовойдан барлық адам ауқат ишкеннен соң оның қазан-табақ қасығын жуўып тазалаўдың өзинде Тамара тыпыршып, күйинип кетип қалады. Оның үстине Тәңирберген ишип келип, араққа тоймай қалған киеңдей, арақ сатып алыўға ақша соран келсе, қасындағы ҳаяллардың көзинше жети намысы бүгиллип, бүлинип қалады. Усы арақ жәнинде Тәңирбергеннен Тамараның көрмеген қорлығы жоқ. «Үсти тепки асты жер» дегендей, таяқтан жасталып, жатазмай түши менен ыңырсып шыққан күнлерди де болды.

Совхоздың өндирис планы совхоз басқармасының рабочийлар комитетинин, партия шөлкеминин жыйналысында бекитилгеннен кейин ақ «Шүңгилли шөл» дин қушағы қызғынлы ҳәрекетке ийе болды. Машиналардың даўысы, радионың заңқылдаған сестин, устаханалардағы тақылды дүрсилдилер, машиналардың жер қайыстырып жүклер тасыўлары ғажжа-ғаж ҳәрекетлер шөлистанды шаўқымлы шәўкетке дөндирип жиберди. Қурылыс материаллары тынбай тасылды, нискен гербишлер, таслар, цемент, ҳәклер ҳәрқыйлы бояўлар, таў-таў болып үйилип қалды.

Бир нешше онлаған булдозерлер менен скреперлер кен даланың көксинде күни-түни демеи қызғынлы ҳәрекет етти. Бир нешше онлап тракторлар планировкадан шыққан жерлерди сүрди. Азғана ўақыт ишинде «Абадан» совхозының рабочийлары менен механизаторлары салы егилетуғын жерлерди егиске таярлап болды.

«Шүңгилли шөл» индеги шаң астындағы шаўқымның дағазасы елден елге жетти. Тумлы-тустан келген адамлар, караматлы қурылысты көрген адамлар, шөлистанның гүлистанға айналып атырғанын көрип таң қалады.

— Япырмай бала.

— Мынау таң қаларлық екен.

— Әжайып ис ғой бул.

— Мың жылда мың гербиш тасый алмаған бабаларымыз-ай.

— Түбинде турған тасты тасый алмаған.

— Мынаған қарашы, машина кәрұаны тынбай тас тасып тур.

— Миллион-миллион гербишлер әкелініп өрилип атыр.

— Машинаның күши менен жоқарыға шығарылып атырған гербишлер.

Тамара талай мәртебе Тәңирбергеннен айырылысып кетти. Тәңирберген бирде жалынып, бирде алдап, бирде «өлтиремен» деп, қорқытып зорлық бенен әкеліп қойыпты. «Егерде мени таслап кетсең, ямаса көзіме шөп салсаң» сениң қуның бир күшиқ» мынау қанжар пышақ қой сойылыұға алынып қойылған жоқ, Сени сойыұға алып қойыппан. Айтқанымнан шықпасаң сырымды ашсаң, сол күннен баслап сен, жақты дүньяның ағзасы емессең, қәўметнің қанлы кесктің астында қалады деп талай мәртебе Тамараға тәп беріп, жайдың ишинен тәмби басып қойыпты. Анаұ-мынау болса Тамараның тамағынан қызыл мекендей қан алына тұғыны мойнына қойылған. Тамара торға түсті. Бул темир тордан Тамараның тирилей шығыуы гумана. Жылапта, бозлапта, аяғына бас ийіп, жалынып-жалпайыпта көрген Тамара ақырында толқындай тынды. Сары-сынлы сулыұ жүзи, сепкил тартты. Алма қабақ ойылды. Қыйқаш қаслар сийрексиди. Оймақ аұызлар, ат қулақтай жайылды. Сын-сымбат, сулыұлық бузылды. Тәңирбергеннің темир торына түскен Тамара тәғдирдің қулы болып жүре берди.

Тастай түнек қаранғы еди. Өтебай қараұыллықта тур. Ярым ақшамда Тәңирберген мәс болып келди. Машинаны зорға айдап келген Тәңирберген қараұыллықта турған Өтебайды шақырып кел деп Тамараны зорлық пенен жибереди.

— Сени Тәңирберген шақырып атыр! деди, Өтебайға.

— Мәсбе?

— Азырақ ишкен.

— Сени урдыма?

— Жоқ-ә...

— Неге келдің болмаса?

— Шақырып кел! деп қоймады.

— Қосылып ише бермейсеңбе?—«бара алмайман!» деп қуұып жиберди. Келмейди деп қайтып барған Тамараны «сен бармай, мени алдап отырсаң, барсаң келеди, жандай достым.» деп Тамараны сабап-сабап қайта жиберди.

Тәңирбергеннен таяқ жеп жылап келген Тамараны Өтебай тағы урысты. Сеннен арақ сораған, айтқанын қылма-

ғансан, соннан соң сени сабаған, сен маған расын айтбай отырсаң! деп Тамараны Өтебай тағы қайтарып жиберді.

Тамараның турмысы толқындағы өліктей аударылып, төңкерилип өте берді. Адамларға аўхалымды айтайын, қашып қутылайын десе өлимнен қорқады. Жәбиркеш жапакеш қаялдың күни-түнинен, түни күнинен жамаң болып, жылап-сықлау менен өтеберді.

«Шамал есер, кәрұан көшер» дегендей жаңа мәнзилге қонған халық қызғын түрде жұмыс ислеўге қарады. «Абадан» совхозының орайы демнің арасында көзге көринді. Олұан көшелер бойын тиклеген қыздай халық көзине түсті. Сара Айманованың ең жақсы ислеген иси қаладағы бағларға, парклердің барлығына дерлік жемис ағаш пәллерин екти. Тротуарлардың айналасы, аллеялар менен көшелер майданшаның барлығына жемис ағашлары менен гүл атаўлысының барлығын екти. Барлық нәлше қалыўсыз көгерді. Кең көшелер көк жасылға бөленді.

«Шүнгилли шөлдің» аты өзгерип, бұрынғы аты андасанда айтылып, енди барлық жерде, барлық елде отырыспа, зияпат мәжилислерде «Абадан» совхозының атына тийкарлап, абадан аўылы, Абадан мөкан, Абадан мәнзили деп жүргизди халық.

— Қайда барасаң?

— Абаданға бараман! деп, жүргизди. Абаданға барамыз десе болды, совхоз сөзин қоспасада «Абадан» совхозына бараман ямаса киятырман десе, сол совхоз екени халыққа справкасыз ақ түсиникли болды. Абадан совхозының жаңа мөканы бирдеп халық аўзында елден-елге жайылып кетти. Еки үш жылдың ишинде совхоз орайы сулыў қалаға айланып кететуғынына ҳеш гүман болмай қалды.

Абаданға биринши қоныс басқанда жүкли келиншеклер қыз туўса атып Абадан қойыўға, ул туўса атын Абат қойыўға қуғанатуғын ҳәм тилеги жолдасы иретинде атын тилге алатуғын болды. «Абадан» совхозының биринши солдаты «Абадан аўылының биринши гражданы болдық деп өзлерин есаплайтуғын «Абадан» бәхәриннің бир пешше қарлығашлары деп қуғаныш пенен айтатуғын азаматлары, жаңа мөканын мақтанышы болып есапланады.

«Абадан» совхозының ашылған жаңа тың жерге бир мың гектар салы егилди. Бир пешше жүз гектарға қаўын-қарбыз, оwoцьлар егилди. Бир пешше он гектарға мийўалы бағлардың нәлшеси егилди. Қумбул болып хызмет қылған халық кәрамаат ислетип таслады. Машиналар мың қубылып өз кәрұан жолларыш тындырған жоқ. Таўдай-таўдай қурылыс материаллары менен азық-аўқатлар, кийим-кеншеклерди тасыған машиналар күни-түни қурдай қатнады.

Әуелги күнлери жасы бир қаншаға барып қалған, жас директор Сара Айманова албырапта қалды. Хәр қыйлы машиналар, хәр қыйлы қурылыс материаллары толып қалды. Я егиске ямаса қурылысқа қарай алмай. Сара сасайын деди. Орайлық салыгершилик басқармасынан ПМҚ ның начальниги келгеншелли Сараның секунд тынған ұақты болмады. ПМҚ начальниги өз аппаратын толықтырып, ислерин қолға алғаннан соң Сара өзиниң тиккелей совхоз жумысына қарады.

Алтай жазы менен ат бенен машинадан түспеген Сара менен Мәдийна сахра даланың сын-сынбаты, салтанаты ушын, елдин абаданлығы, халықтың дослығы менен өмир сүрди.

Жаз айының екнши ярымы еди. Дәлихан Дәниярова менен Мәдийна Сәлменова қурылыс исин көрип шығыу ушын келди. Сара салы атызы бетке кетти. Сара салы суўғарыудан қолы босамай, алтыннан қымбат ұақытты пайдаланбасац болмайтуғын ұақытта түнде киятырып шоферы менен бирге құрдымға түсип кетти. Күндиз суўғарылған жер, демнин арасында суўды тартқан. Шофер тезлик пенен барыу ушын машинаны дуўрылап айдайман деп үлкен оқпанға түсип кетти.

Шофер мантығыу менен шықты. Машинаның екнши қапысын ашыу ушын құрдымға қайта түссе, жан айбаты менен еки қолын жая қушағын аша ҳалласлап киятырған Сараның қолынан тартты. Сараны қушақлай көтерген шофер құрдымнан қалай шыққанын билмейде қалды. Қурдымнан шығып жайлау жерге, қорқып қалтырап қалған Сараны сүйеп отырғызды.

Сара суў жутып, талықсып қалыпты. Қанша өзин беккем услайын деседе болмаған Сараның аўхалын сорап, алдастырған шофырға «өзин қалайсаң?» деп сораиды Сара. Сарада, шоферда салпақ-салпақ суў. Кийим-кеншеклерн аўырланған. Бираз отырғаннан кейин Сара үйге қайтайық дегеннен соң шофер Сараны сүйеп совхоз орайына қарай жаяу жолға түсти.

Малпақ-салпағы шыққан кийим—жүрген сайын суўыңқырап етке тийгенде түршиктирип киятыр. Сараның жағдайсыз аўхалда киятырғанын сезген шофер бала, оған шешиип кийимлерди сығып алайық деп айтыуға уялып, тартынып киятыр. Ботниклары барған сайын былшылдап барлық суў кийиминиң етегинен аяққа қарай ағып мәнисти қашырып жеркендирип киятыр. Сара сыр билдирмей жүриуди тоқтатпастан адым урмақта.

Узақларда машиналардың, тракторлардың лампочкасының жақтылары жалтырап көринеди. Бурынғыдай болма-

ған менен базда-базда шағаллардың шуұлаған, қасқырлардың улығаны ұзақлардан ызым-ызым еситиледи. Аспан әлемін айыра ушқан, түн пердесине жұлдыз болғандай, түнде ушқан «ИЛ—18» Самолетиниң артқы жағындағы жалт-жулт еткен лампочкасы көринеди. Дауысы еситиледи.

Үрген ийт, мөңиреген мал, шақырған тауықтың дауысы жоқ. Түннің қауасы таза. Жымыцлаған жұлдызлар уялғандай, базда бетлерін булт бенең басқанға усайды. Ай аспан бултының артына сиңип кеткендей, базда, сүңгип бир шыққанға усады да, жерге жайнап-жаснап қарағандай тағы да қара булттың кушағына кеткендей көршеди.

Түн танабын қууырып киятырған Сара менен шофер бала шарсада отырмады. Сара—машина тағыда жер астына сиңип кеттима екен. Болмаса сол орнында турма екен? Ертеңги иске зиян болатұғын болды аў деп хәр нәрсени бир ойлап артынан ой тууып бузбастан бир қәлипте жүрип киятыр. Бир нәрсе айтама екен деген шофер, базда Сара ға бир нәсер аударды да қоя береди.

Сара қатты ойланып кеттима деймен, бурынғы жүрнұ қәлпін кем-кемнен бузып, қаттырақ адым атты. Апай еле жол ұзақ, ақырын жүриңиз. Шаршап қаласыз, дегеннен кейин ғана, солайма деп, тағы ақырын адым атыўға қарады. Кең даланың көксиндеги құдирети деп қула дүзде қаранғыны қақ жарған саҳраның капитаны болған Сара, шоферы менен сары ууайымның бендесиндей болып киятыр. Қатты ойлы Сараның кеўлин басқа жаққа бурайын десе қалай сөз басларын билмей шоферда киятыр.

Алды биік, кейінги жағы ойлау жердеги шығарлық Сараға жаңа билішип киятыр. Қанша жүрсе де еле аўылдың шырасы көринбегенин Сара сезді. Еле алдында асып түсетуғын алаң бар екен. Алаңның арты аўылдың орталығында еле қатара кеткен түйе мойын, түйе арқа деген жерлер бар екен. Солардан өткенде ғана аўылдың шырасы көринетуғынын Сара жаңа ядына түсирди. Шофердың шаршап қаласыз дегенине Сара жетерли әхмийет берди.

«Жол азабы, гөр азабы» дегендей, күнде машина менен зымырап жүрген Сараға бул сапар қолай түсти. Егерде қыстың қыраулы күнінде усындай аўқалға қалғанда Сара менен шофер, әлле қашан тоңыу түүе, аяқ бенең қолдан, бет пенен мурылардан айрылған болар еди. Жүрген сайын суу өз-өзинен сығылып киятырған кийімлер хәзир азырақ жеңиллегенге усайды. Жыллылық бенең, шамал менен кебе баслаған кийімлер, денеге жыллылау тийеди.

Алаңнан асып түскенде көз ушынан ГАЗ—56 машинасының жақтысы көринди. Сара шоферға жалт қарады. Шоферда ериксизден булар Азат пенен Азамат шығар? деди.

Ҳа демей-ақ машина Сараның алдына келип тоқтады. Шофердын айтқанындай Азат пенен Азамат екен. Олар Сараның жаяу киятырғанын көрип шоршып кетип, тезлик пенен екеуи бирден машинадан түсти.

- Ана, не болды?
- Машина батып қалды.
- Қалай?
- Қурдымға түсип кетти.
- Машина қайда?
- Солманда қалды.
- Сүйреп шығарайық!
- Жоқ азанда.

Тезлик пенен Сара менен шоферды машинаға мингизип Азат пенен Азамат үйине қайтты.

* * *

Салы суў ишинде өсип-өнетуғын қәспіетке ийе.

«Балық суўдан шықса, не болар қалы,
тыпырлап-тыпырлап шығады жаны»

дегендей, балықтай суўды пискенше жақсы көрип салы өсимлиги өзінде сақлайды. Салының қаныда, жаныда суў, суўда өскен өмир әлбетте, мийнетти сапалы пидакерликти талап қылады. «Абадан» совхозының салысы, кең жердің қушағында малынып қалған.

Сахра жасыл жамылып, айдын атызда да, көккомбек көк ала салының жарасып, суў бетинде желкилдеп турғанын көргенинде көз қумарың тарқайды. Тынық айдында гүздің жипек жели менен шайқалып өскен көк салы сахра қойның сулыў салтанатқа бөленгениндей көринеди. Ашық айдын, кең көлем сулыў көриниске бөлеген. Ортадан тартылған оқ салма, салы атызының сүйенишиндей көринеди.

Кеше партия жыйналысында Сара менен Асқар салының шығыс участкаларын, ал Мәдийна менен Дәлихан батыс участкаларын көрип шығыўды планластырған еди. Мойын омыртқасы сынған жолбарыстай болған ГАЗ—69 машинасын сүйреп алып қурдымнан шыққанына бүгин бесинши күн болған еди. Бүгин ремонттан шығарған күни тап усы бүгин азанда партия шөлкеминің жиберіуи бойынша прокурор Асқар Назаров «Абадан» совхозына келген еди.

Ремонттан шыққан машинаға минген Сара менен Асқар сай-саланы толтырған көк жасыллы кең даланы малындырған салыларды көрип қуўанышта киятыр. «Абадан» совхозының тыңнан жер ашып туңғыш еккен салысының болымлы көгин көрген Асқардың қуўанышы қойнына сыймай киятыр.

Азанда аўылдан шыққан Асқар менен Сара күн батқанға-

шекем салы атызын аралады. Атызда урда-тут жұмыс Биреулер ески сууды қашырып атыр, биреулер жаңадан суу жиберип атыр. Биреулер жанлы мақлуқларға қарсы агрономиялық қағыйдаларға мууапық илажлар қылып отыр. Биреулер тарнау тығып, биреулер тарнау ашып сууды норма менен жиберип атыр. Асқар барлығында бирим-бирим көзден өткерди. Сараның сахра шөлге ислеген мийпетти, үлгили ислери менен таныса баслады.

Салы атызын бирге аралап қайтқанда Сараға өткен өмирлерден сөз сөйледі. Мен сизди баяғы хәдийселерден кейин оғада хүрмет пенен тилге аламан. Сизің өмириңиз бенен сырттан таныспан. Сиз мақсетке мууапық турмысқа шыққаннан кейин, муғаллим болдыңыз. Оннан кейин мектепке директор болдыңыз. Бес жыл директор болғаннан соң партия комитетинде еки жылдай иследиңиз үшпиши жылы партия мектебине кетип, оны питкерип шықтыңыз.

Районлық атқаруу комитетиниң орынбасары болып иследиңиз. Ақырында «Абадан» совхозында директорсыз. Усы жыллардың ишинде Азамат бенен Азаттан кейинги тууылған бир қызыңыз бенен улыңыз қайтыс болды. Минен басыңыздан өткенлердиң барлығын билемен, деген сөзиниң кейининен Асқарға Сараның жүзи—жалт-жалт қарады. Мениң өмириме қызығып жүргениңиз ушын рахмет деди, Сара төмен қарап тунжыраңқыраған түс пенен.

Мақсет Абатович Аймановты да жақсы билемен. Оны үйге барғаннан соң айтаман! деди, тағыда таныс бир кишини көрип, машинаны тоқтатууды сорады. Машина тоқтады. Асқар машинадан түсти.

—Ассалаўма әлейкум Айтмурат аға!

—Уаликум ассалам иним! деди Айтмурат толық танымай.

—Мени таныдыңызба?

— Бир жерде көргенге усайман.

—Қайсыманда, Қәне ойланың?

—Шымбайда емеспе екен?-деди шекесине қолын апарып Айтмурат.

—Аўа Шымбайда.

—Жаңа ядыма түсти, тергеуши бала екенсең ғой.

—Аўа, дәл өзи.

—Үй-ишиң саўма иним? Арадан әлле нешше жыллар өтти.

—Аўа Булманға қашан келдиңиз?

—Усы быйыл бәхәрден бригадир болып ислеп атырман.

Анаў жатқан тақталық мениң еккен салым.

—Оғада жақсы аға Ғайрат сала бериниз.

—Үйбетке барып чай-пай ишип кет!

—Еле мен мунда көп боламан. Кетиўге дейин бараман Хош болыңыз.

Машинаға минген Асқар менен хошласып қалған Айтмурат кейнінен көп ұақытқа шекем қарап қалды. Жас жигит еді. Нәмпаған киісі болыпты. «Кейиніндегіні көріп қартайсаң», деген, дурыс екен деп, белин ийіне салған Айтмурат салы атызына қарай кетті. Асқар менен Сара «Абадан» совхозының шалама-шеккі питкен, сонда да адам жатыўға болатуғын мийманханасына келді.

Мақсет, Азат, Азамат үйінен қәрежетлеріп әкеліп, мийманханада: Асқар менен Сараның келиўін күтип отырған екен. Асқар Азат пенен Азаматтың ақыллы жигитлер болып халық қатарына қосылғанына қатты қуўанды. Екеўінде сондай тил алғыш, минезиниң киші пейил, әдеп-икрамлы екелин аңлыған Асқар, ишинен Сара менен Мақсетке қайта-қайта алғыс айтады. Асқар Сара менен Мақсеттен, Азат пенен Азаматтың құрметли қолларынан берген ас-аўқатына сый-құрметине мийри қанды.

«Абадан» совхозына районлық партия комитети тәрәпинен бекитилген Асқар талай мәртебе совхозға келип кетті. Асқардың төбесін көрген бири-ярым, уры геззап, жырын жеўшилер, қырғый көрген шымшықтай таса жерлерге тым-тырыс кирип кетеді, Жасырынады. Асқар кеткеннен аш көзлилиң етип жән жаққа аўыз салады. Қолына түскенин илип кетеді.

Асқар совхоздың барлық жумысына танысты. Құрылыс ислерине қанық болды. Асқарды қызықтырған ис, әсиресе қызғынлы құрылыс иси болды. Кеше ғана қуў тақыр, бүгін қалалық сән кирип қалғанын көрген Асқардың кеўили тойымлы болды. солайда болса, базда тахта, базда ағаш ямаса гербиш тағы басқалардың алзап боласада урланып туратуғынын Мәдийна Сәлменова түсіндірген еді. Сол ушын Асқар усы иске айрықша кеўил бөлди, қараўыллардың арасында гүрриңлер өткерди.

Бир күни Асқардың столовойға киятырғанын айнадан көрген Тамара көзін алмастан, көп ұаққа шекем қарап турды. Асқарға жигит ұағында ашық болғаны, Асқардың телеграммаға тийкарлап қамап жибергени, мени өлимнен аман алып қалдыңыз деп, алғыс айтып хат жазғаны барлығы бирим-бирим көз алдынан өтті. Асқар онша қартаймапты. Тек бетіндеги өз әжимі менен еки шекесіндеги шашының азырақ ағы болмаса, Асқардың баяғы жүриси баяғы турысы деп қайта-қайта қарап, көз құмарып тарқатқандай дийдарын көргенине ырза болды. Асқар столовойға кирип, тек екінши ғана аўқатты жеп шығып кетті.

Столовойдан шығып киятырған Асқарға Өтебай тап бола жазлап қалды. Асқар столовойдың қапысын ашып шығып киятырғанда Өтебай Асқарды алды менен көріп, тезлик пен-

ен қаймығып, тамның мүйешін тасалап, кейін Өтебайды Асқар аңламай қалды. Анау күндері Асқардың «Абадан» совхозына келгенін, оның хәзир прокурор болғанын Өтебай еситкен еді. Соннан берлі Өтебай сақалын алмай өсіріп жүр.

Сол күні Асқардың қайтып кеткенін билген Өтебай менен Тәңірберген бір машина хәкті сатып, кеше екеуі арақты «өлгенше» ишин, таң атқанша Тамараны жатқармай, жеседе жемеседе, қайта-қайта ауқат ислетип, бір араққа, бір виноға жумсап жанына тийди. Арақ ишкен адамның быжық болатуғыны қандай бір әжайып ис. Өтебай менен Тәңірберген екеуі болмаған нәрселерди айтып., Тамараға тыңлатады. Тамара тыңламаса сөгеди, Урады. Сөйтп таң алдында төсекке жатып, дастыққа бас қойған Тамара татлы уйқының қушағына кирди.

Өзгелерди мисе тутпай, өзлери менен өзлери болған Өтебай менен Тәңірбергенде күн шығар алдында уйықлады. Түни менен уйықламай, таң алдында жатқан Тамара азанғы саат сегизде уйқысынан шоршып оялды.

Аузында өшкен папирасы, оң қолында қатты қысқан күкирти, Тәңірберген тыррайып, «ийманлы өлидей» қатып қалыпты. Ал, Өтебай болса, қурылдысынан ат үркіттип, таңлайы тарыс айрылып қорылдап атыр.

Бүлдиргиге түскен Тамара турыу менен от жағып, чай қойып болып жүр.

Жүрсе, турсада езиуі еңсесине жеткенше тынбай еснейди. Уйқысы қанбағанлықтан қабағы исни, еки шекеси зырқылдап баратырғандай, мазасы қашып зорға жүр. Тамараның түр-түси төрт ай безгек пенен жатып турғандай сарғайып кеткен.

Чайды қайнатып, он еки мәйекти қууырып, үш тарелкаға салып, нанды, қантты дәстүрханға таярлап, Өтебай менен Тәңірбергенди зорға оятты. Олар өгіздей орынларынан зорға турып, бети-қолын жууды. Дастүрханның әтирапына келип отырды.

Түндеги ишиуден шийшелерде қалғанларын сырқып ишин мәйеклерди жеп, чай ишпестен ақ жумысларына кетти.

* * *

Бекжан Өтениязов қурылыс жумысында өзін көрсеткен азаматлардың бири болды. Ол өзиниң жас өмирин босқа өткермегенине ырза, машинаның қай-қайсысы болсада айдай алады, дүзете алады. Қурылыстағы мойнына алған исин қызғынлы атқарып, халық алдында абыройға ийе болды. Мине гүз келди. Жерди жайқалдырып, салланып турған «Сары алтын» салыны көрип, комбайншы болып ислеуге қумарланады.

Сара Айманова менен Мәдийна Сәлменова, Дәлихан Дәнияров, Бекжан Өтениязовтың арзасын қабыл етип «Абадан» совхозына комбайншы етип алыуға келисти Гүздин «гезенде» шамалы менен ырғалып турған салы, Бекжанға бас ийип, тәжим берип турғандай көринеди.

Атыз аралап қайтқан Бекжан, үйине келди. Ойланды, отырды. Кең даланың гүзгі көринисі тағыда көз алдында елеследі. Саңырау дала, сансыз жер-бүгін сулыу сымбатқа бөленген. Кең даланың көксінде көлденең көсип жатқан салы. Палызларда теңкейіп атырған палау қабақ пенен асқабақ, қауын менен қарбыз. Қыяр менен капуста, помидор менен пияз, күлтеленіп жер қойнында жатқан гешир, жасыл липасын сары гүмиске бояғандай сылдырап турған дарақлар.

— Сылдырлап сары гүмистей,
Келип қалды мине гүз,
Бәхәрден баслап,
 жаз бойы,
Кең далада күткенбиз.
Маңлайдан тынық тер төгіп,
Майданда мийнет еткенбиз,
Тың жерге егип «Сары алтын»
Мол табысқа жеткенбиз,

деп, блокнотының бір бетине қосық жазды да, тағыда ойға шүмди.

Жылысып қашып жипек жел,
Сүйреді салқын самалын,
Көк аспан мысал тынық көл,
Булт бенен жапты жамалын.
Аралдың суы салқынлап,
Ғаз ушты ыссы жағына,
Сиямиріп суын салма жап,
Мәхәлин жатыр сағына.
Пошша торғай путалап,
Қара торғай көкке ушты,
Алтынға толып қашар қап,
Жер байлығын ел қушты.
Тың жердің төсин айырып,
«Сары алтын» ектик жаңадан,
Сахраның пешин қайырып,
Мәкан басты «Абадан».

Бекжан не сезсе де блокнотына, жазып қояр еди. Тап усы қосығын көшіріп жазып атырғанының үстине Тәңір-берген келип қалды. Ол өңменін таслауы менен Бекжанның қарсы алдында бежирейіп туырып қалды. Бекжан шоршыйын деди, Жазған қосығын блокнотына қосып, қалтасы-

на салайын деп атырғанда тағыда қосық жаздың ба?-деди Тәңірберген таңланғандай болып.

— Қосығы неси?-деди Бекжанда таңланғандай,

— Сени шайыр деп есitemиз?

— Шайырлығымда бар.

— Барлық бәлсени биледи екен сен ғой.

— Бәлеси неси?

— Барлығын биледи деп атырмыздағы,-деди тайсалақлап.

— Бәрін билген айыппа?

— Айып емес дағы, базда бүлдіріу де мүмкин, бүлинн-үй де мүмкин.

— Түсинбедим?

— Түсинбесең мына қосықты ким жазды?

— Қәне, қандай қосық?

— Анау дийуалы газетадағы ше?

— Ол қайсы қосық еди?

«Тәңірберген, Өтебай,
жүр салмадан өте алмай».

— Қосық жазған адамның кейинше аты жоқ па?

— Бар.

— Ким екен?

— Бәхәргүл,—деген.

— Бәхәргүл—деген қыздың аты, мен болсам ер адамман.

— Қызлардаңда шайыр барма?

— Толып атыр.

— Соны тауып берсең. Болмаса ол қызға айтып қой еңди қосық жазса шашын кесип аламан,—деп Тәңірберген бірден кейинше айналып шығып кетти. Дийуалы газетаға қосық жазған Бәхәргүл емес. Бекжанның өзи еди. Бір күни Тәңірберген менен Өтебай арақ ишип салмадан өте алмай, биресе ишине түсип, биресе биреуи жығылып, екіншиси түсип, аунап, сүрннгип жүргенин қосық пенен:

Тәңірберген Өтебай.

Салмадан жүр өте алмай

деген ат пенен фельетон жазып соңына Бәхәргүл деп ат қойған еди. Соны дауласып, урысайын деп келген Тәңірберген бий илаж шығып кетти. Урыса алмады. Буған басқаша бир хийле, ислеп өзимнің ким екенимди көрсетип қояйын, еңди қайтып, қосық жазбастай етейин деген ой кеуилине унап кетти, Тәңірбергеннің.

Бекжанда бир нәрселерди ойлап турмастан, Тәңірберген кеткеннен кейин совхоз кеңсесине қарай кетти. Кеңсеге келемен дегенше терең ойлаңған Бекжанның көз алдына

көп нәрселер елеследі. Жаңа ғана журтшылыққа танылғанымда усы Тәңірберген бір нәрсе ислей қоярма екен. Тәңірбергеннің бұл хұкимин директор Сараға ямаса Мәдийнеге айтсамба екен? Жоқ; айтпай тұрайын, суұды көрмей шешингенім болмас деп, тағыда басқа жаққа кеткен ойын иркемен дегенше кеңсеге кирип барды.

Сара Айманованың қабыллау қанасында отырған қыпша бел, қалем қас, қыйқаш көз, жупқа додақ, ақтамақ, ашық маңлай, қолан шаш, Назлы деген қыз еді. Назлы дегенше Назлы.

Қынама көйлек кийгенде бели қыйылып кетеме деп бир қысым белин көрген адамлар, бұл қыз аұқат ишпейтуғын шығар.. депте ойлайды. Қынама көйлек кийгеннен соң олда дизеден жоқары, жуған сатаннан сыйпар сыйпамас болып тұрғаннан соң еки бөксе бултыйып кетеді.

Назлынын айнаға қарап, ернин бояп атырғанының үстине келген Бекжан тесирейип қарап тұрып қалды. Бекжан дизе бүкпестен, қадди қәўметин бузбастан еле тур. Назлы бетн менен шашын безеп болғаннан соң, бир ұақытта қақайып, қатып тұрған Бекжанға көзи түсип:

- Қыз көрмединбе, үкидей үңилип! деди.
- Қыз көрсем де, сиздей қызды көрмедим.
- Хе, неси артық, басқа қызлардың?
- Сиз сулыұ екенсиз деп атырман.
- Түкирип қара, көзин тийер...
- Түкирсем тырысып қаласыз.
- Тырысып қалып түпиригін қайнап тұрма!
- Қайнағанда қандай, тийген жерин ойып түседі.
- Ашшы түпиригін керек емес.
- Душшы, жүрекке жағады.
- Оны жутып, көрип айтармыз. Неге келдің?
- Сара апай шақыртқан.
- Ол телефон менен сөйлесип атыр.
- Мен не қылайын, келди деп айтарсыз.
- Ойнама өйтип.
- «Қалтанда бир тыйының жоқ, Қой гөшинен дәме етесен», дегейдей, сен қайдағы, мен қайдағы.
- Аұа, сен қайдағы, мен қайдағы,
Сиз бийикте, мен ойдағы,
Қашпаңыз—бул келип тұрған,
Бекжан деген ел бойдағы...

Деген ұақта Сара кабинетинен шықты. Назлы орнынан ушып турды. Ала көзлерин аударып таслап, жымыя күлип, назлының түри мың қубылып сазланып қаддин дүзеп оқапазланып тура қалды.

- Мен сени излетпеген жерим жоқ.
- Кешегі ұәде бойынша келип едим.

— Сол бойынша шақырттым. Жүр атыз бетке барамыз.
Комбайн сол жақта.

— Назлы!

— Ләпбей!

— Мынаған қара.

— Тыңлайман.

— Биреу сараса атызга кетти де. Ертең ғалаба салы орыу күни, бәлкі бүгін түнде сол жақта болармыз.

— Әжеп болады.

— Ағаң келсе, ауқатты өзлерің ише берин.

— Әжеп, айтаман.

— Хош! деп Сара шығып кетти.

— Хош болыңыз деп көзіннің қыйығын Бекжанға таслады. Назлы.

— Хош назлы қыз.

— Хош сазлы жигит.

Дегенде Бекжан мыйғып тартып шығып кетти. Ешкіни шамал ушырса, қаңбақты аспанда көр!» дегендей. Бекжан мыйғып тартып күле шырай беріп кетсе, өзі жеңіл-желпі адам Назлы екі езіуі еңсесіне жеткенше күліп қалды. Сара кеткеннен соң, Назлыда, қағаз қәлемлерін жыйнастырып, кеңсесі илип, үйіне қайтты. Бүгін партия шөлкемнің жыйналысында салыны жыйнап алуы қаққында Сара Айманова баянлама іспеди. Жыйналыс қарар қабыл алды. Ертеңіне «Абадан» совхозында салы орағы басланды. Бүгін барлық комбайншылар «Сары алтын» саласында салтанат бенен іс баслады. Барлық бөлім баслықтары, бригадалар, комбайншылар, шоферлар атыз басына желбиреп жайнаған қызыл байрақ көгерді. Барлық бөлімлерде рабочий, инженер-техниклер, барлық халықтар ғалаба мийнет майданына атланды деп, радиодан шыққан сөз толқыны совхоз даласын дүңьяға таныстырды.

Жер қайысып малынып турған «Сары алтын» орағы, күн шығуыдан кең даланың қушағын қызғын хәрекетке бөледі. Сибирьяк жигит комбайн айдаған Бекжан жарысқан жолдасларынан озаман, көпке үлгі боламан деп, қызғынлы іске киристи. Комбайнның трубасынан ағылған салы маржанлары самосвал машиналары менен тележкаларды толтырып машиналар каруаны құрдай қатынады.

Совхоздағы барлық машиналар менен талапқа тиркелген тракторлар комбайнның орып жыйнаған салыларын тасыу үшін тепериш қатнасты. Хәрбір машина, хәрбір трактор, таянлап, тасқын суудай ағытылып турған комбайннан таянлаған салыны тынбай тасып турғаннан соң он мың тонна планын орынлайтуғын «Абадан» совхозының жұмысы үлгілі түрде өніп атыр.

Азат пенен Азаматта екеуі екі комбайынды айдап, екеуі екі бригаданың салысында Бекжан менен жарысқа түсіп, комсомол-жаслар коммунистлик мийнет бригадасын шөлкемлестирген еді. Булар бір-биринен озамыз деп, «бір айлық исимизди он күнлик мийнет нормасында орынлаймыз!» деген сүрен менен ис алып бармақта. Күн сайын саулатлы сестині пәти қызбақта.

Кең көлемлі көркем жерге көгертсен, Сары гүмис жамылғандай жер суп-сулыу болып көринеди. Қирпиктей қылтықлы қырмызы салы көзиңнің отын алады. Дәстеленген сары жипектей малынып, жапырыла бас ийіп, келиң дослар, дегендей, тәжим етип тұрғандай салыларды көргенинде күни-түни шаршамай ислеуді хәуес етесен. Сары гүмистей атызға сән беріп тұрған салы, мийнет ерлерин өзине шақырып тұрғандай ырғалады.

Сара, Мәдиһна, Дәлихан салы участкаларын бөлісіп алып, белсене иске киристи. Биринши күнге салы таярлау планы бес есе артық орынланды. Хәр күни планың 6 проценттен кем емес орынланыуы ушын гүрес қызды. Комбайыншылар күн сайын құдиретли күш, ақыл-хууыш бенен өз нормаларын он есе орынлауға киристи. Ғалаба-гүрестин қатарында жүрген Тәңирбергенде жаман ислеп атырған жоқ. Ол өзинің жаман нийетин жәмийетшиликке билдирмес ушын құмбұл болып ислеп жүр.

Тәңирберген төрт күнге шекем тепериш ислеп, журтшылықтың көзине түсти. Бир мәртебе директор Сара Аймановада алғыс айтқан еді. Көпшиликтин кеуилин өзине тартқан Тәңирберген бир күни харамы нийети ушын бел байлады. Күн батпастан бурын «басым ауырып тур!» деп қайтып кетти. Үйинде күн батқанша жатты да, күн батқаннан соң қолына белін алып шығар уақытында оған Тамара таңланды да:

- Қайда барасаң?—деді.
- Директорға.
- Белің не?
- Директор гешир көметуғын ура қазып бер деп еді.
- Оғада жақсы, барағой деп қуғанды Тамара.
- Директор мени жақсы көреді. Анау күни алғыс айтты.
- Қутлықлайман. Хызметің қалыусыз, ислей бер! деп, —қуғанды Тамара.
- Кеттим.
- Шала қылып келме тағы, пес әдетің тутып...
- Жоқ, жүз процент ислеп келемен деп шығып кетти.
- Күндиз көріп, белгілеп қойған жолы арқалы тасаматаса жүріп, арқа беттеги аланның артындағы гөне әулийеге барған Тәңирберген бийикке шығып төрт тәрепке қарады. Көринген адам, еситилген дауыс болмады. Дүнья тым-

тырыстай, Түп иши тыныш. Гүздің салқын шамалы есип тур.

Ески әулийедегі күндіз белгілеп қойған, жән-жағына жыңғыл шығып кеткен тыңдай, бір өли емес, он өли сыйғандай етип гөр қазды. Таң алдында үйіне қайтты. Директордың гешир урасын қазып, шаршап қайтады деп, палау асып, палаудан соң чайында таярлаған Тамара күте-күте жаңа уйықлаған еди. Енди келген Тәңирберген аұқат жеместен, чай ишти де шаршадым деп жатып қалды.

Түндегі палауды азаңда жылытып, чайды таярлап, уйқыдан оятқан Тамара, Тәңирберген, Өтебай мепен азанғы аұқатын жеп болып жумысына кетти. Тәңирбергенде машинасын ходлап салы атызына қарай зырлап кетти. Урда-тут, құмбул болып атырған комбайнлардың салысын жүклеп Тәңирберген жумысқа қызғын киристи.

Бир машина салыны салы алатуғын жерге, бир машинаны түндегі қазып қойған гөрге апарып гөрді аұыр жатарға шекем салыдан толтырды. Бүгін саат он екиге шекем салы тасыған Тәңирберген,—Салы атызынап төрт бес қушақ сабанды машинаға салып зымырап кетти. Алаңнап асып түскеннен соң, машинаның шырасын өширип, жолдың қалың жаптақлы, ақ баслы жеринен бурылып, әулийеге қарай жол алды.

Машинаның шырасын жаққан жоқ. Әулийеге келиуден машинадағы сабанды гөрге салының үстине салып көмди. Ошан соң топырақтың үстин өли қойғандай тегис-леп, ески әулийенің үстиндегі гөне табытты әкелип қойды. Машинадан түскен сабанлардың биреуінде қалдырмай сыпырып жыйнап алып, машинаға салды. Гүзар жолға келгенше қалың көк шөптердің, жаптақлардың үстинен машинаның шырасын жақпай айдап келген Тәңирберген жолға түсти. Машинаның шырасын жақты.

Ярым ақшамда үйіне келди. «Бунша неге кешиктің? деген Тамараның сауалына, кеше гешир ураны қаздым, бүгін үстине сабан салып көмдим. Оғада үлкен ура екен қазғанда шаршадым. Директор тағы алғыс айтты деп, аұқатын ишип, кейнинен шийрин пәшек бир қауынды дәс соғып, Тәңирберген уйықлап қалды.

Тамара Тәңирбергеннің бүгінде арақ ишпей, күни-түни демей урда-тут хызметте жүргенине сондай қууанады. «Адам дүзелсе, бирден—ақ дүзеледи екен» деп таңланады. Күндіз кеуили хош, түнде уйқысы бурынғыдай бузыла бермегенине Тамара «тыныш өмирдің қойнына кирдим» деп ойлайды.

Тәңирберген көптің көзин алып, Тамараның толық исеиннен пайдаланып салыны оғада көп урлап болды. Бир сапар, анау күни геширди көмип берип едің, енди пиязға ура қазып, тағы да көмип бер деди деп және

кетип түнде бир «гөр» қазып, оғанда салыны толтырып көмип қойды. Салы тасыу жолындағы қалың тоғайдан ески орталарды толтырып, үстине қаңбақ бенен шеңгеллерди бастырып қойды.

Тәңирбергеннің талабы «оңына» басты. Салы тасып көпшиликтің кеуилин өзине қаратса, салы урлап, қара басының ғамының тәтәттігін көрди. Қос қоянды бірден атқан Тәңирбергеннің иши майлы. Бул талаптан Тамараның да, Өтебайдың да хабары жоқ. Тәңирберген «еки кеменин басын урлаған суға кетеди» деген нақылды да ядға түсіреді. Бірақ мениң ақылым менен исленген хйлекерликке ким түсінеди, «ата-баба аузына түскенде айта салған ғой», деп нақылды, бийкарлайды.

Тап усы быйыл «Абадан» совхозын емес, өзимди бир абаданластырып алайын, Қалтам толса, бахытта менде, хәмелде менде деп, келте қонышлық бенен ой отарын байытқан Тәңирберген урлықтың изине атлана түсти. Ким болса, соған жүрек жанын берип, жууқылдап сөйлесип», жаны фидалық пенен хызмет қылып жүрген Тәңирберген жақсылар қатарына жақынлап киятыр. Директорда, парткомның секретарыда, бөлим баслық бенен бригадирде, бурынғыға қарағанда Тәңирбергенге тәуірлеу көз бенен қарағысы келеди.

«Малынды қарыйдарыңа сат,
Ширинкенең шыруаннан болады».

—дегендей, «күндиз көркем, түнде желқом», болып жүріп, Тәңирберген көпшиликтің көзі болды. Хйлекерлик сумлық, алдау, арбау атаулының барлығы да адам инсанияты өмирине қарсы, нәрестелерди хәлсирететуғын қызылша кеслиндей екен. Бас ийип, бауырман адам усап, қушағыңа кирип алып, жеги қурттай жүрегінди жеп отырғанлық—сырттан келген жауданда жаман екен. Хәзіргі Тәңирбергеннің түлки куйрықлығы «Абадан» совхозының коллективи ушын тап усындай болып тур.

—«Тулымы таулаңып отырған қыз емесен» әдеуір жасқа келдің. Ендиги өмиримизде бурынғыға қарағанда өзгеше жасайық. Менде мыйығымнан батқан «бай емеспен» Сени талай зары-гиряншылыққа салдым. Шын мухаббатым ушын емес, тек құлқынымның ғамы ушын жақсы көрдим. Енди мине қырыққа кирип, нырыққа илинип отырман.

Журтшылықта маған жақсы көзі менен қарап киятыр. Сен барқулла «хадал мийнет!» деп қақсар едін, айтқаның дұрыс екен»...

Тәңирберген усындай кеуилди жубатыушы өтирик сөзлериниң туқымын хаялының санасына сеуип атырыпты.

Бир күни Мәдийна менен Дәлихан, Өтебай менен оңашада шын жүректен сөйлести. Хәттеки бахытлы өмир менен өлимнің айырмасына шекем әңгиме қылды. Өтебай бир күни Сара Аймановаға барып, мени салы орыу атызына жиберин! Бекжан, Азат, Азамат ямаса Айтмурат ағаның қасында салы жыйнасамаң, дегеннен, соң Өтебайды Айтмураттың бригадасына жиберди. Қарауылға бир ғарыны қойды.

Таза хабар, сулыу көринис, ғажжа-ғаж хызмет, қызғынлы хәрекетти көрип, қумарланып, салы жынау исине урдатут кирискен Өтебай Өтемуратовтың пикир ойы басқаша болып өзгерди. Хәш жерде хәш гәп жоқ. бостан-бос тюрмеде қор болып, қатарыңнан кем болып, халыққа қарай алмай жүргенше неге азаматлық пенен айдын жолдан жүрмеймен.

Жүрегин маған ашып жаны менен қатарына қабыл еткен жәмийетимди неге жаман көремен. Айтмурат аға менен Бекжаннан, Азат бенен Азаматтан қай жерим кем, неге мен көзсиз гәрип анамды, ләң болып жатқан әкемди ийесиз, қараусыз қалдырамаң. Ақ сүт берген анам, мадарым деп мөхрийбан болған әкемди неге алдайман, жоқ, бул азаматлық емес. Мен адам болсам адамгершиликпен әдеп-икрамлы болып азаматлық атымды адам деген затымды ақлауым керек! деп түни менен ой теңизиниң толқынында қалыққан Өтебай Тәңирберген менен Тамараның қасына шығып, Айтмурат бригаданың қасынан жай алды. Халық қатарына ерн қызғынлы хызметке киристи.

Салы таярлау планының миннетлемесинде қоса орындаған «Абадан» совхозының елде жыйнап алатуғын салысы болар емес. Булар миннетлемеденде артық тағы үш мың тонна салы таярлаймыз деп қызғынлы исти қумартқанлық пенен тобын жаздырмай хәрекет етип ислеп атыр.

«Абадан» совхозының алдыңғы қатардағы комбайншылар, шоферлар, тракторшылар, рабочийлар, бөлим баслығы менен бригадирлердің сүүретлери ишинде Айтмурат пенен Бекжанның. Азат пенен Азаматтың да сүүретлери газета бетинен орып алды.

Бир күни Сара Айманова совхоздың бухгалтерин шақырып алды. Рабочийларға, комбайншыларға, тракторшыларға, шоферларға, бөлим баслық, бригадир, қонигелерге айлық хәм премия беріу ушын есапланып қойылған алпыс мың манат ақшаны банкпен алууды банктің басқарушысы менен келискенни айтты.

Бухгалтер кассирге чек жаздырып, Сара Аймановаға қол қойдырып мына ақшаны банкпен алғаннан кейин звонит ет, мен күтип отыраман. Машина жиберемен. Маши-

на бармай банктен шықпа деп зинһар тапсырып жиберди. Кассир чекти қалтасына салып қалаға қарай рауан болды.

Кассирдің алпыс мың манатлық чек пенен қалаға кеткенін еситкен Тәңирбергенде жаман-қыянетлик қыял пайда болды. Көмген салыны сататугын адам тауып келейин. «Сатсақ сатармыз, сатпасақ алып қайтармыз!» дегендей, салыны сатсам сатарман, салы сатпасам кассирди алып қайтарман... Қолайын тапсам, ақшасын қалтама салып қайтарман, деген жаманлық ойды жүрегінде сақлаған Тәңирберген сыныққа сылтау ізлеп қалаға кетти.

Қаланы көптен берли көрмеген кассир, банктің бас қарыушысы чекке қол қойғаннан соң өзи қаланы көрейинши деп көшеге кетти. Көшелерди аралап, магазинлерге кирип, ақырында жүз грамм вино, тағы бир айланып келип, жүз грамм ақ арақ ишип бурынғыға қарағанда жеңиллеу аяқ басып банкке айланып барды.

Банкке барса жол күтип, жылманлаған Тәңирберген турған екен. Сақый кеуілден күлип қарап сәлем берип Тәңирберген менен көристи. Кассирдің ауызынан шыққан арақтың ийисин сезген Тәңирберген «мени бухгалтер жиберип еди, сени алып қайт деп—деди.

— Жақсы, ақшаны алып шығайын деп кассир ишке кирип, ақшаны алып шықты. Машинаңыз барма деп сораған банк қадағалаушысына бар, изимнен бухгалтер адам менен машина жиберген, дегеннен соң кассирди ауыздан шығарды.

Кассир алпыс мың манатты ҳәр қалтасына бөлип салған еди. Қойшына алма, еки қаптал кисесине еки шийше салғандай томпайып банктің есигинен шықты. Есиктен шыққан кассирдің барлық ақша қалтасында екенлигин билген Тәңирбергеннің иши қым ете қалды. Кассир машинаға жақынлағаннан-ақ Тәңирберген машинаның есигин ашып, жақсы хұрмет қылған киси усап, күле-шырай берип, кассир минип болып есикти жапқанын қәлемей, Ғамхорлық еткен киси усап, жығылып кетерсиз!» деп қайтадан ашып тарыс еттирип жапты.

Машинаға ход берип айланып атырғанда, районлық комсомол комитетине шақырылған Азат пенен Азамат ҳәм Бекжан Тәңирбергенди—кассирди кабинетине мингизип алып баратырғанын үшеуиде анық көрди. Бирақ Тәңирбергенде, кассирде буларды аңлаған жоқ. Бурылған машина банктің алдынан көше бойлап кетип қалды.

Банктен шығып бесинши көшеге бурылған жердеги азық-ауқат дүканына машина келип тоқтады. Кабинаны ашып шығайын деп атырған кассирге тоқта!—өзим-ақ алып шығайын деп, Тәңирберген тезлик пенен еки шийше ақ арақ бенен ярым кило колябаса, бир булканы алып шықты.

Қаланың шетіндегі ағын тұрған салманың бойындағы таллардың тасасында отырып, екеуі ақ арақты дәс соқты. Күні менен азлап ишип жүрген адамға мынау арақ пәтлі тийді.

Арақты ишип болғаннан кейін «универмағқа тарт!» деді кассир Тәңірберген орайлық универмақтың алдында тоқтады. Универмақтың жоқарысындағы «Гулайым» деген жазыу кассирдің көзине ысық көрінгендей, құмарлана қарады да, универмағқа зым етип кирді. Тәңірберген үлкен ойлар менен кассирдің изіпен пілдей үніліп, кабинадан шықпай ошарылып қалды.

Универмағқа кирген кассир, ананы бір көріп, мынаны бір көріп, ақырында бір носки алды. Носкиге ақша төлейін деп атырғанда ақшасы шашылыңқырап кетіп еді. Сатыушы қыз «абайлаң аға! Ишиңкирепсіз, ақшанызға беккем болың!» дегенде, тууылған күнім еді, азырақ ишкенім дурыс деп ақшасын төлеп, тен-тиреклен-киреп жүріп кетті.

Кассир универмақтың азық-ауқат бөліміне кирді. Екі шийше экстра, бір кило колбаса, жүзім араластырылып писирілген мазалы булочка алып шықты. Булардың ақшасын төлейін деп атырғанда носки алғандағы шашылған қалтаға салынған ақшалар, бір тода болып қолына иліне шықты. Шашылып кетті. «Инім абайлы бол!» мәслеу екенсіз, ақшаңызды жоғалтып алмаң! деп сатыушы бір дана еліуіктен керегин алып, қалғанын қайтып берді.

Керегин алып, көргенін көріп қайтқан кассир құрттай араққа солқурақым болып киятырған Тәңірбергенге унап қалды. Кассирдің қойны менен қонышына тығылған шийшелер менен алқасларды алып киятырғанын көрген Тәңірберген «жолдан жети қоян ұслағандай» қууана қалды. Келип Тәңірберген ашқан машинаның кабинасына мініп болып «кеттик» деп шофер жүріп кетті.

Қалың тоғайдың ортасына келгенде машина бірден тоқтады. Аш қарынға колбаса менен ишкен арақ «сексен сегіз», тамырға сиңіп, қалғып киятырған кассир, машинаның не ушын турғанына бийпаруа қарады. Машина тұрған уағында шайқалып кетіп, көзін ашқан кассир, Тәңірбергеннің түсіп атырғанын сезіп ақ қалды. Тәңірберген машинаның астына бір үнілді де, өрре тұрды. Жән-жағына қаран, машинаны біреулер көріп қоймасын деген сумлық пенен, машинаға минди де, оң жаққа бурылды. Ана жыраға апарып, ойға тартып машинаның астына кирип азырақ дүзен алмаса болмайды деп тоғайдың қалың жеріндегі ескі салманың екі рашына екі дөңгелегин дуурылап қойып машинаны тоқтатты.

Машинадан түсіп, хәр қйлы ашқыш, ручка данкратты

алып өтиригине оны бир ушлап, буны бир ушлап, ол жерин бир көрип, бул жерин бир көрип, сыныққа сылтау излеп ұақытты өткермек пенен болды. Хәрқыйлы қызық сөзлер, анекдотлар айтып, кассирдиң кеуилин көтерди.

Мына еки шийшени базарлыққа алып баратыр едим. Екеуимизге несип еткен шығар! деп биреуиниң ауызын ашты. Ол шийшени ашып атырғанда «ой достым, ол арақ ушын ғам жеме, қәлеген ұағында алып келемен, деп Тәңирберген сөзге айландырып ол шийшени ишип болды.

Тас болмаса өртенип өлген екенбиз. Мынаған қара бензинге от тийетуғын болған екен деп, өтириктен машинаның астын дүзеткен киси усап бир көрип, бир шығыл жүр. Сени апарып таслағаннан кейин зырлап барып арақты алып келейин, деп тағы тәкирарлады Тәңирберген. Сырлы кассир тағы қалған шийшени ашты. Бурын түргелип ишсе, енди отырып ишти. Арақтың турған жери әнгиме болғаны ушын булар бир-бирине бауыр басқандай әнгимеге киристи.

Күн батты. Кассир машинаға минейин деп атырғанда Тәңирберген кассирдиң аяғынан қағып жиберди. Кассир сылқ етип құлады. Үстине дүрлеп минген Тәңирберген ақшаны бересең, болмаса өлесең! деди. Әри-бери туулаған кассир, астынан шыға алмайтуғынын билеп, «берейин, берин берейин! Орнымнан турғыз, үстимнен түс, қалтамнан алып берейин!» деди. Тәңирберген үстинен түсти.

Кассир орнына тентиреклеп барып турды. Қалтасына қолын салатуғын киси усап бир адым кейин шегинип тура қашты. Тәңирберген қолына ручканы ала қуұды. Кассир әдеуір жерге қашып барды. Изинен жетип, өкшелесип барған Тәңирберген қатарласа барып, қулашын керип, шүйде усыман емес пе деп қолындағы ручка менен кассирдиң басына берип кеткенде, кассир тамның басынан таслаған тондай жалп ете қалды. Жерге сылқ етип қулағанда аузынан, қулағынан қан бурқ етип ақты.

Тәңирберген солығын басып, қолына қол қабын кийип, асықпай албырамай, қуйқасы түршикпей, аямай, ақырын «отады». Қорылдап, жаны шықпай қыйланып атырған кассирдиң қалтасын қарап, барлық ақшасын алып болды. Кассирдиң танауы қарылдап, еле жаны шықпай қыйналып атыр. Тәңирберген тас төбесине отырып қараса, жаны шығатуғын түри жоқ. Оң жағынан айланып, алқымынан буұды. Жан айбаты менен тууысына шыдамаған кассир, аяқ қолын жыйнап, еки бүкленип, алқымынан буұылғаннан кейин дем ала алмай әлле ұақта аяғын бир сермеп сылық ете қалды.

Анық өлгенни билгеннен соң Тәңирберген қалпы қолын жаздырды. Кассирдиң жаны қыйылғанша Тәңирберген

қасында турды. Өликтің әбден қаны тоқтап, ети суығаннан соң Тәңірберген машинасын айдап келді. Қол қабын қолына кийіп кассирди зорға дегенде көтеріп самосвалға салды.

Кассирди машинаға салған Тәңірберген, келген изі менен қайтбай, тоғайдың тегис жерлери, бұрынғы жоллар менен жүріп, қаланың екінші жағындағы асфальт жолға шықты. Самосвалдың артқы кузевын ашып қойып, кассирдің геүдесін кузевтің артқы жағына қойды. Машина жүргеннен соң отыз метрдей жерге кассир қулап түсті. Тула бойы күл-талқан болды. Тәңірберген аш қасқырдай алға қашты.

Асфальттан көк шөпликке асырыла түскен Тәңірберген кузевты жауып, басқа бір жол менен «Абадан» совхозының мәнзиліне жетіп барды. Алпыс мың манаттың кассир қырық манатын жоғалтқан екен. Басқасының барлығын бір жерге топлап, май менен малынып қалған шүберекке түйіп, Тәңірберген қулап қалған төлеге көміп таслады.

Тамара Тәңірбергеннің киятырғанын узақтап-ақ билді. «Ийттің минезін ийесі биледі» дегендей, Тәңірбергеннің түлкі минезін Тамараға бес бармақтай белли. Ас-ауқат, чай-пай ишесең бе? деген Тамараға Тәңірберген «Жоқ!» деп бір ауыз сөз бенен жууап берді.

— Тамара! ертең кимде ким қай уақта келді десе, күндізгі саат үште келип ауырып жатып қалды де! Егерде отыз екі тисинді сууырып алсада, усыннан басқа жууап айтпа. «Басым ауырады дегеннен соң үш ирет аналғи бердим»—де. Басқа сөз айтба. Айтпашақ «тауық сойып, ун асы қылып бердим» деп қосып қой.

— «Ақ түйені көрдіңбе Тамара?»

— Жоқ.

— Олла де!

— Олла көрмедім.

— Минне, саған ант усы. Егерде усыннан басқа сөз айтсаң геллең кетеді.

— Не болып қалды өзі?

— Еркектің исине ҳаял араласбауы керек.

— Сонда да билип қойған жақсы.

— Соңынан айтамап. Ғәзірше сениң мениң пайдам.

— Ол не пайда екен?

— Түбінне жетпегенше қоймайды қатынлар. Тезірек жатайық!

Тамара Тәңірбергеннің сөзлеринен қәуіпленип хәр-қыйлы—ойларға шүмип, қалғып уйқысы келмеді. «Өлм-житим, урлық-пурлықтан аман болғайдағы!» дейді ишинен.

— Уйықласам, бастырнығып бақырсам, кассирди мен

өлтирдим деп уйқысырап сөйлеп қойсам қалай болар екен?!— деп ойлана-ойлана зорға көзі илинди Тәңірбергеннің.

* * *

Сара Айманова, Мәдийна Сәлменова, Дәлихан Дәнияров үшеуі де ашыұлы. Тезлик пенен партия шөлкеминің жыйналысын шақырды. Салы планын артығы менен орындадық. Республикадағы салы егійуши совхозларға өрнек көрсеттик, тойды табыслы өткердик, байрамды бақалы үлеслер қоса байрамладық. Быыл 22 мың тонна салы, берсек, келер жылы 35 мың тонна салы ушын ерте бастан таярлық көрйуимиз керек. Жерлерди сүриўге, суўғарыўға хәм планировка жумысларын раўажландырыў ушын Сара Айманова машина техникаларын ремонтлаўға Дәлихан Дәнияров бекитилсин деген ўақта Асқар Назаров рухсат сорап кирип келди.

Совхоздың мүшели ислери бөлисилеп болғаннан соң партия жыйналысы жабылды. Партия шөлкеминің бюро ағзалары қалды. Асқар Назаров совхоз кассиринің өтирилуіндеги базы бир мәселелерди тезлик пенен шешиўди усыныс етти. Азат бенен Азаматтың хәм Бекжанның түсиник хаты бойынша Тәңірбергенди тутқынға алыўға келисим бергенин айтты. Тағы да басқа гүманлы адамлардан сораўлар алыўға, тексерип, партия шөлкеми тезлик пенен исти шешиўге жәрдем бериўин сорады. Бюро ағзалары истиң жөнин түсинип, бул ҳаққында ҳеш кимге ҳеш нәрсе айтпаўды ўәделесип үйлерине тарқады.

Партия шөлкеминің секретары Мәдийна Сәлменова, Сара Айманова, Асқар Назаров үшеуі адамлар кеткеннен соң бирге шықты. Сара Мәдийнаға сиз Асқар Назаровқа жәрдем қылың. Қалалық партия комитетинде ислединиз, еки жыллық жоқарғы партия мектебин питкердиниз! Соннан кейинде көп жыллар қалалық комитетте бөлим баслығы болып ислегенде нызам органлары хәм оның ислери менен жақсы таныстыңыз деген Сараның сөзине Асқарда қосылды.

Мәдийна кассирдин өлимин анықлаў бойынша партия шөлкеминен, совхоздың басқармасынап ўәкил болып қатнасыўға келисим берди.

Асқарды, Сараны, Мақсетти Мәдийна үйине қонаққа шақырған еди. Ҳәзир үшеуі барса Мақсет бенен Азат ас-аўқат, алқасларды таярлап қойған екен. Барлығы бирден қолларын жуўып, аўқат ишти, әнгиме-гүррин, қызық сөзлер айтысып, ойнап-күлисип, көп ўақыт дем алды.

Мақсет үстиртте жер асты байлығын изертлеў экспедициясында изертлеў инженери болып ислейди. Соңғы онлаған жыл ишинде Үстирттеги көрген-билгенлеринің барлығын қысқаша әнгиме етти.

Қоңыраттан—Москваға шекем поездин қатнап турғанып,

Үстирт жеринде—жер асты байлықтарының нешше түрлери барлығын әңгиме етті.

Күннің батыры менен таңның атарында Қоңырат қаласынан батыс жаққа қарасаң өткен тарих көз алдында елеслейди. Үстирт-Қоңырат жерине тумсығын тиреп шөккен түйедей көринеді. Мауыты шапанның жийегіндей, жерге жарасып жатқан Үстирттің етеги бір уақтары суу менен жууылғаны белгилі болып тұр. Етеги ерсилі-қарсы аққан суудың таслап кеткен толқынсақлары тастың бетінде таңбадай көринеді.

Әмиүдәрья—«жайхун» аты менен аталмастан бұрын, бұнан миллион жыл илгери усы Үстирттің етегін жағалап, Қаспийге құйған, Жер қыртысын жети бөлген, қатты ағыслы Әмиүдәрья өз бағдарын өзгертіп, аш арысандай қар жаққа ауыз салған. Жер қыртысын жемиріп, тауды тасты кемиріп, екі жағасын ұшыратып кең сақраны гезіт жүрген.

Бұнан миллион жыл бұрын Әмиүдәрья, Сырдәрья, Арал теңизи менен Қарақұм, тарихта бар Қара құм қайдан шықты деген сауалға изертлеушілер Қара құмда, Қызыл құмда Памир тауының унталған майдасы екенін жыллап тексерген изертлеулер жуумағы дәлилдеп отыр деп жууап береді. Әмиүдәрья тасып-толып жылдырымдай аққанда тауды, тасты бузып, пыт-шытын шығарып езіп-жешіп тасты құмға айландырады екен.

«Тауды, тасты суу бузар,

Адам затты сөз бузар!».

деген нақыл соннан қалған екен дейді. Қарақұмның құмы Памир тауының тасын езіп унталаса, екеуінің айырмасы жоқ. Қар жылы Әмиүдәрьяның пәтлі ағысы менен Арал теңизине бір нешше жүз килограмм Памир тауының тасы езіліп, унталанып шеге болып сууға-аралас құйып тұр.

Миллион жыллар ата-бабамыз ақырет азап көрді. Узақ жылларда-қанша кәруанлар қарап болды. Қанша қан төгіспе, қанша ашылық, апаттар болды. Үстирт үстіндегі қызғыш дөңген таслар таслақлы жердегі ески мазарлар ески дийуаллар, жер асты төлелер, солардан дәрек беріп тұрғандай. Миллион жыллар буйғып бауырып жазбай жатқан жерлерді тек бизлер—Советлер Союзының халқы оятты. «Абадан» усаған нешше совхоз, колхоз, өндіріс орындары менен мәдени сарайлар құрылды. Адам өмири абаданласты.

Мақсеттің әңгимесіне құлақ қойып ұйып отырған адамдарды Азаттың подноса салып алып келген «Абадан» сөз-

хозының биринши бәхәрде еккен «ғарры қыз» бенен «шийрип пәшек» қауынының ийиси бөлип кетти. «Ғарры қыз» бенен «шийрин пәшектің» жаңа сортын Шымбайдағы ауыл хожалығы илим изертлеу институтының, илимий хызметкерлері ойлап тапқан. Сара қыста Шымбайға барғанда мол-молақай туқым әкелген еди.

«Шийрин пәшек» бенен «ғарры қыз» деген қауынның сорты оғада мазалы. Хәр тилигин жеген сайын жегін келеди. Хәрбир тислегениңде тилиңди үйирип, таңлайыңа палдың сууы ағып турғандай көринеди. Әсиресе шийрин пәшек пенен ғарры қызды гүз айларынан баслап қыстың күнлеринде палаудан кейин жесең, дәртине дауа тапқандай боласан. Шийрин пәшек пенен ғарры қыздан түнде арақ, ишип, иши өртенип шыққан адамлар азанғы ашауға бир тилик жесе, шеке тамырларының зырқылдысы пәсейип, иштиң хәуири басылады.

Шийрин пәшектен, ғарры қыздан бир-бир тилип жегенлердің қумары артып, үш-төрт, бәлки оннанда көп тилик жегенлер болды. Азат пенен Мақсет Асқарды мийманханаға узатып салды. Сара менен Мәдийна, Азат пенен Мақсет хошласып, Сара менен Мақсет үйлерине қайтты.

Азанда турған Асқар, Сара хәм Мәдийна менен жұмыс жағдайларын сөйлесип, арнаулы тапсырма менен қалаға қайтты. Кассирдің өлтирилиуін анықлау үшін жергиликли нызам органлары менен келісип, қылмыссыз исти тергеуши Дәмеш Дәрменбаевқа тапсырылған еди. Дәмеш нызам хызметинде көп жылдан берли тергеуши болып киятыр. Дәмештің дәслепки иси начальник милицияның орынбасары районлық судта судья болған, оннан соң адвокатлар коллегиясының председатели, буннан да алынып қатардағы адвокат болып хәзир тағыда республикалық органдардың биринде тергеуши болып ислеиди. Басқа тергеушилер ислер менен машқул болып атырған себепли Абадан совхозының кассириниң өлимин тексеріу жұмысы Дәмеш-Дәрманбаеваға тапсырылды.

Дәрманбаева исти, қамаққа алынып жатырған Тәңирбергеннен баслады. Бир күн тексерди, еки күн тексерди он күн тексереди. Бирақта айта қалғандай хеш нәтийже шығара алмады. Азат пенен Азаматтың, Бекжанның «көрдик» дегенинен басқа хеш қандай нәрсениң, басын шата алмады. Олар «көрдик» деген менен тек машинаға мингенин көрген, ал өлтиргенин, бирге арақ ишкенин көрмеген.

Кассир жолда түсіп қалдыма, я танысларының үйинде қалдыма? басқа машинаға минип кеттима, хеш қандай дәрек таба алмайды.

Арадан бир ай өтті. Тергеуден Тәңирбергенниң айта-туғын бир ауыз сөзи «банктің алдында мениң машинама

мингени дурыс, ал мениң жумысым бар, машина керек болса бухгалтер менен телефон арқалы сөйлесип машина сорайман, сен кете бер деп айтты. Мен кеттим. Ол универмага кирип қалды, дегеннен басқа ҳеш қандай өзгеше әнгиме-түрриц билмейди, айтпайды.

Дәмеш универмагағы кассир саўда қылған қызды да азық-аўқат дүканындағы арақ сатып турған адамды да, ақша алған кассирлерди де тапты. Олардың барлығыда «мәс еди. Бир өзи келди, ақшасы көп еди, шашып зорға жыйнап алды. Қасында басқа адам жоқ» дегеннен басқа ҳеш нәрсе табылмады. Универмага, азық-аўқат дүканына Тәңирберген билқастан бир өзин жибергени ушып тергеўшиге усы дүканшылардан сора дегенде Тәңирбергеннің өзи еди.

Дүканшылардың жазып берген түсиник хатларының барлығыда кассирдің әлимин ашыў ушып емес, ал Тәңирбергенди ақлаў ушын жыйналғанынан тергеўшиниң хабары болмады. Бул мәселелерге анық көзи жеткен Тәңирберген Дәмештиң тергеўинен қорыққан жоқ.

Қайта батыл болып сөйледі. Дәмеш дәлилли жерлерге өзи жүр. Истиң ишки сырына еле гилт таба алмай атыр.

Арадан еки ай өткеннен кейин Тәңирбергенди тил хатқа шығарды. Менин рухсатсыз ҳеш жаққа кетбейсең! деп тил хат алып азат қылды. Дәмеш бул арқалы, мүмкин яр-досларына айтар, арақ ишкен адамның аўзында сөз турама биреў болмаса биреў менен сырласар деп Дәмеш көп нәрселерден дәме етип босатты. Босаған Тәңирберген белди беккем буўып алды. Бурыпғыдан гөри «батыр» болды. Сақ болды. Сыр ашыў тўёе, басқалардан сыр аңлады. Дәмештиң, әззи жағына жалын болып түсин алды.

«Абадан» совхозының адамларының биразы таңланды, биразы ойланды, «жеме-жемеге келгенде, тергеўшиниң нәтийже шығара алмағанына ҳайран қалды. Сара менен Мәдийна Асқар менен телефонда сөйлескенинде» ондайда жағдай болады. Қашып кете алмайды. Бул иске өзим араласпсам болмайды» дегеннен соң, буларда әри-бери деп ҳеш нәрсе айта алмады.

Арадан әллен ўақыт өткеннен кейин Тамара шақмахлыда туўысқан қыз апам бар еди, Қатты аўырыў екен, соған барыўға үш күн ғана рухсат етиңиз! деп жылады. Тамараға самолет пенен барып қайтыўға үш күнге рухсат етти. Аэропортта Асқардың тапсырыўы бойынша Тамараның тумлыгусы тексерилди. Ҳешқандай ақша ямаса зат жоқ. Қуры басы екени анықланды. Тамара сол күни шахмахлыға ушып кетти.

Арадан еки күн өткеннен кейин Асқар «Абадан» совхо-

зыпа келди. Мәдийна менен совхоздың барлық жерин; тоғайын, ойы-шуқырын, көзбе-көз көріп шықты. Асфальттан айнала түскен самосвал машинасының изин көріп қалды. Машинаның изи жауып жауып мөресі кетіп тигісі билинер билинбес болып қалған шапаның шалғайындай машина балонының изин жоғалтыуға жақынлап қалған.

Сол машинаның изин қуғалады. Машина көбінесе ылғый шөплик пенен, қалың қаңбақлықтың, ақбас жантақлықтың үстіннен жүргені үшін Асқар усы изди кесе берди. Бизің ислеримиз оғада қызық. Көленкесин қуғалаған есердей, кең далағада кете беремиз. Усы из қайда барар екен, көрейік деп бирге киятырған Мәдийнаның кеулинде алып, өтініш етипте қойды Асқар.

Машинаның изи туұры ески әулийеге барды. Усы ески әулийеге тап усы машина бир нешше мәртебе қатнағанын анықлады. Асқардың екінші аңлағаны бир нешше гөр қазылған. Барлығынында топырағы жана, ал табытлары гөне. Көп гөрдеги табытлар жоқ. Асқар Мәдийнаға сыр айтпады. Дәрриу машинаның екінші жаққа қарай бурылып кеткен изин қуұып кетти.

Самосвал машинасы сол ески әулийеден шығып, қалың тоғайдың арасы менен дүт тоғайға кирип тоқтады. Қалыңлықтың да әтирапына тап усы самосвал бир нешше келип қатнағанын анықлады. Бүктің астында бир бәленің барын аңлады. Асқар бұлманда да Мәдийнаға ҳеш нәрсе айтпастан кейніне қайтты.

— Сизди шаршатып алдым. Көп жерлер менен таныстық. Бүгинги қыдырыудың жуұмағын ертең азанда әлбетте айтаман, хош болыңыз! Аман-есен жатып турыңыз! деп Мәдийна менен Асқар хошласып мийманханада қалып қойды. Номерге келиуден телефон арқалы Бақый Ерназаровтың бир нешше милиционерлер менен тергеушіни хәм таңбаны анықлайтуғын аппаратты, фото аппаратты әкеліуді өтініш етті. Бақый Ерназаров Асқардың айтыуы бойынша тез келиуді үәде етті.

Асқар, ауыл совет, рабочком хәм участкалық милиция арқалы усы совхозда усы быйыл нешше адамның өлгенін, қайсы әулийеге көмилгенін билди. «Абадан» совхозы шөлкем лескеннен берли, усы быйыл бир ғана ғарры өлгенін, оны да бағанағы Асқар менен Мәдийна көрген «қабақлы» әулийеге көмгенін анықлады. Ал «қабақлы» әулийедеги бағанағы көрген бир нешше жаңадан қазылған гөрлерде бир бәленің барлығын анықлады.

«Абадан» совхозының барлық территориясындағы тоғайлардан қазылған төлелердің санын алыуды ойлаған Асқарға ҳеш бир тоғайда, ҳеш қандай төле қазылмағаны

анықланды. Демек, бағанағы көрген төле емес екен, бір гүманлы қазылған «ор» болып шығатуғынына Асқардың көзі жетті.

Жылдырымдай жетип келген Бақый Ерназаровтың топары мийманхананың алдына келип тоқтады. Буларды тосаттан көрип қалған Тәңірберген бір бәлениң болатуғынын анық сезіп, тезлік пенен хййле ойлады. Бағана күндіз Мәдийна менен атызларды не ушып Асқар аралап кетти. Бір нәрсе тапты аў деп, мийманхананың айнасынан тың-тыңлаған Тәңірберген әўлийедеги гөрди хәм тоғайдағы төлени ашып көриўимиз керек!» деген сөзди еситип қалды.

Суўық хабар, сум әжелдей еситилген суўық сөз Тәңірбергеннің төбесине түскен тастай болды. Мийманхананың айналасының алдынан бултара берип, таса менен қашқан Тәңірберген үйине жетип барғанын билмейле қалды. Шаққанлық пенен пышағын қалтасына салды. Қойнына нан, үйде турған колбаса менен сырды салды. Көмип қойған ақшаны қапқа салып арқалады, үстиртке қарай қашты.

Бақыйлардың топарын ерткен Асқар, күндізги күни Мәдийна менен көрген «қабақлы» әўлийесине барды. Гүман еткен гөрди ашып көрди. Бір нешше гөрдик ишинен өли емес, толы салы табылды. Тоғайдағы төле дегенимизде төле емес, оныңда ишинен салы шықты. Әўлийе менен тоғайдың ишине қараўыл қойып, Бақый менен Асқар өз жолдастары, менен мийманханаға келип ертең азан менен ислейтуғын ислерди белгилеп жатып қалды.

Тащын атыўы менен турған Асқар Бақыйлар топарының жартысын Әўлийе менен тоғайдағы салылардың сүүретин алыў, топографиясын түсиріў, машинаның излерин тексеріў ушын бир топар адамды жиберди. Бақый менен екеўи «Абадан» совхозының Автобазасының гаражына кетти. Автобазада шоферлардың барлығы азанғы иске қалмастан жетип келген. Тек Тәңірберген жоқ. Буның келмеў себебин сорағанда, «Тәңірберген тергеўде, тергеў питпегенше машинаны берме!—деди. Сол бойынша ол тил хатта жүр, үйинде шығар деп жуўап берди автобазаның диспечери.

Әўлийе менен тоғайдағы жүрген самосвал машинасының дөңгелегинин изин өлшеп, тексеріўге кеткен ГАЙДик ииспекторларыда жетип келди. Сөйтип автобазадағы барлық машиналарды тексерди, Тәңірбергеннің айдаған самосвалының изи екенин анықлады.

Автобазаны, әўлийедеги гөрдик, тоғайдағы төлени тексерип акт жазып қол қойысып барлық материалларды жуўмақлап, Асқар менен Бақый совхоз директорының кабинетине кирип келди. Кабинетте Сара Мәдийна менен екеўи отырған екен. Әўлийедеги гөрде жатырған өли емес салы, тоғайдағы

төледе жатқан адам ямаса мал емес. салы екен. Ал, олманға барған самосвал Тәңірберген шофердің айдап жүрген машинасы екенін анықладық. Анықлау актіне қол қойысып, жуумағын сизлерге билдириуге келдик. Әулийедегі салыны, тоғайдағы, төледегі салыны бүгіннен баслап алып, өлшетіріп, айрықша, арнаулы бір жайға бөліп қойдырсаңыз болады.

Тәңірбергенді енді тутқыңға аламыз. Егерде кассирді өлтірмедім десе, совхоздың-мәмлекеттің мүлкін урлағанының өзі де жетеді. Сара менен Мәдийне Асқар менен Бақыйға алғыслар айтты. Асқар, Бақый хошласып, Тәңірбергенді қамаққа алдырыу үшін директордың кабинетінен шықты.

Сара менен Мәдийна Автобазадан бір екі самосвал менен автобазаның директорын алып табылған салыны тапсыртырыуға әулийе менен тоғайға қарай жүріп кетті.

* * *

Қашып келген Тәңірберген шахмақлыдан Тамараны тауып алды. Сол күнгі поездге мініп үстірт үстіндегі толып атырған майда учаскалардың біреуінде шетірек жерге тасаланыу мақсетінде кейін Қоңырат бетке қарай қайтты. Түнде ески әулийешиликтің тусына келгенде, поездың турғанынан пайдаланып түсіп қалды.

Усыманларда Үстірттің үстіне сексеуіл ағаш егип жүрген тоғай хожалығының адамларының ишинде мениң жоғалған ағам бар екен. Соны тауып алыу үшін княтырман. Кетерде сағанда, өзиме де он күн рухсат алдым. Тергеу исинен нәтиже шықпағаннан соң мени пүткіллей азат етті. Сол ушында директор он күнге рухсат етті. Ағамды тауып алайық, жақсы адам еді. Екеуімізге алғыс айтады деп Тамараны инандырды.

Поездан түскен Тәңірберген Тамараны ертіп, құла дүзге қарай кетті. Ярым ақшамға шекем жүргеннен соң Тамара-шаршады. Алдынан шыққан ески дийуаллардың ишине кирип екеуі қушақласып жатып қалды. Азанда шоршып оянған Тамара-Тәңірбергенге тығылып атырған екен. Тамара орнынан ушып турып, ески дийуаллардың этирапын қарады. Мийдей дала, айнадай тынық үстірттің үсти мәйектей жумалақ көрінді, Тамараның көзіне.

Тәңірбергенде турды. Колбаса менен сырды нанға араластырып жеп алды. Енді қалай қарап жүриу керек. Хеш-біреуі хеш нәрсени билмейді. Тәңірберген Тамараға сыр билдирмес ушын әри-бери жүреді. Бийік дөнлерге шығып қарайды. Көзіне хеш нәрсе көринбейді. Тау таслақлық та-

қырлық ески әулийе, ески жайлардан басқа ҳеш нәрсе көзге көринбейди. Түс ке шекем жүрди де, күн тас төбеге қадалғанда бир төбениң басына шығып Тәңирберген төменде турған Тамараны шақырды.

Минне, мына төбеде адам отырған, чай қайнатқан, аўқатланған, анағал қара, мына тастан адам ислеген ошағы тур деп Тәңирберген барлығын биримлеп көрсетип атыр. Тәңирбергениң дәрья тасса тобығына келетуғын емес. Ал Тамара болса «қаңдай бәлелерге ушырадым» деп, «сырты пүттин, иши түттин» болып отыр. Булмаңларға «аға» ушын емес, бир бәле ушын келген шығармыз депте ойланады Тамара. Құлласы Тамараның иши уллы дүпилди.

Тәңирберген, Тамараның түри-түсинен, бул жүрислердиң оған жақпай отырғанын биліп отыр. Тамараны сынап хәрқыйлы жоллар менен он еки муқамға дөнген Тәңирберген қапқа алпыс мынның қасына қосып қойған төрт шийше ақ арақ пенен хәрқыйлы алқасты шығарғанда, Тамараның түри-өзгерип кетсе, «ой жарықлық булда қалмай киятырған екен го!»-дегенин билмей де қалды.

Минне Тамара-бизниң жүрген жеримиз той. Сени шаршамасын дедим. Сени сағынғанлығым шықсын деп отырман. Усы Үстирттей егеде, агайинде табылар ҳеш нәрседен гам жеме екеўимиз Әлийдиң майданында отырып бир хошласайық. Сениң менен қалада да иштик, далада да иштик, суўда да иштик жолда иштик, үйде баз баяғы иштик, ал тюрьмеде де иштик, енди үстирттиң үстинде де ишейик деп бир шийшени ашып кружкаға құйып Тамараға иштирди оннан кейин өзи ишти.

Арақ ишип, алқас жеп сөйлесип отырған Тамара менен Тәңирбергениң сөзлери бир-бирине жупласа алмай отыр. Екеўи бир-бирине билдирмей сынаўда отыр. Тамарадағы ҳаяллық ҳийлекерликке Тәңирбергениң жалатайлық жолы тосқышлық қылып отыр. Басым айланды жатып алайын, аң қапты әперши дастанып қыйсайып алайын деген Тамараның сөзин қайтарғысы келмеген Тәңирберген қаптың ишиндеги кир-кир шүберекке түйилген ақшаны аламан деп отырғанда, кеше Шахмахлыға кетип баратырып, поездда жолаўшыдан сатып алған пистолет көринип қалды.

Пистолетке көзи түсип кеткен Тамараның қуйқасы жуўлады. Арақ ишкен кейпи қашып кетти. Не қылары билмей, аңы ушқан Тамара, «қаптың ишиндегисин барлығын алып болдың, мен несиң дастанаман» деп күлди. Жатпай ақ қой, мынаны ишип жибер деп лықылдап қуйған арақты ишкисин келмеген Тамара зорлық пенен ишкендей ишти.

Тәңирберген тайсалмастан ишип отыр. Бир қанша қызғаннан кейин Тәңирберген сөйлейин деди. Сөйлей-сөйлей

ашылысайын деди. Ашылысып ғана қоймастан сыр сандықты қопарып таслап, барлығын бүкпестен айтайын деп отыр. Азаматтың қатыны өмірлік жолдасы. Ата-енеге айтпаған сырынды қатынға айтасан. Табысынды қатынына бересен. Күлсенде, жыласанда бирге боласаң. Ақтөсекте бирге жатасаң, бир қазаннан, бир табақтан ас-ауқат ишесен. Сондай қатыннан не жасырыуға болады?

— Сен не, меннен не жасырып отырсаң, бәрқұлла барлық сырынды маған айтасан, мен оны жүрек қабынан сыртқа шығармайман. Солай емеспе деп, Тәңірбергенди түңилдирмеді. Тамара. Анау не өзи, машинаның частыма, кир-кир шүберектегі деген Тамараның алдына ақша түйілген шүберекті атып таслады. Тамара шүберекті шешіп болар емес ақшаны көріп, көзі бақырайып кетті.

— Бул не ақша?

— Ислеп тапқан ақшам.

— Сонша көп?

— Көп иследим. Совхоздың барлық салысын мен тасыдым...

— Неше мың?

— Усы турысы 59 мың 460 манат шығар...

— 59 мың 460 манат деп, тәкирарлады таңланған Тамара.

— Ауа.

— Онда совхозға қайтып барайық. «Абадан» усындай абаданлық болса, менде шоферлықты үйренип аламан деди, Тамара бий илаж...

— Ағамды тапсақ таптық, таппасақ усыманнан курортқа кетеміз.

— Хеш исене алмайман.

— Мағанба?

— Жоқ ау... Бир ғана күзде, бир айға жетпеген уақыт ишіндегі жұмысқа совхоз 59460 манат бергени қалай?

— Инанбасаң қой! деп бирден бузылысты Тәңірберген.

— Ишсена мынауынды, деп бақырайып қараған Тәңірбергеннің көз қарасынан айбынған Тамара қылық еттирип жутып жиберді. Тәңірберген де ишти.

Пистолетти ақшаның қасына бирге орап қойды, маған бер деди, Тәңірберген пистолетти Тамараның алдына таслап.

Тамара пистолетти, ақшаны орап атырғанда, сениң маған инанбай отырғаныңда бир парық бар! деген Тәңірбергеннің сөзин бөліп:

— Ол не парық екен?

— Сен аяп отырсаң.

— Совхоздыма?

— Жоқ.

— Енди кимди?

- Кассирди.
- Кассир неси?
- Мен өлтирген кассирди.
- Кассирди өлтирген сенбе едің?

— Ауа мен! Мен өлтирдим. Мынау соның 60 мысы еді. Пистолет алдым. Жумсадым, соннан қалғаны 59460 манат! дегені сол екен, Тамараның жығырданы қайнап кетті. Не болсам болайын, бұл мені де өлтиреді. Оппанша тұтып бергеним жақсы деп пистолетті ала орнынан ушып тұрды.

— Көтер қолыңды! — Түс алдыма! — Қалаға айдап бараман. — Қанхор әшқара болдың! деген Тамараның дауысы Үстирттің үстіндегі таулардан саза берді. Тамараның хұкминнен кейін, Тәңірберген асықпай орнынан тұрды. Тамараға жақынлады.

— Жақынлама, атаман!

— Ата, алмайсан оғы жоқ! деп, Тәңірберген айбаты менен Тамараға умтылды. Тамараның пистолеті атылмады. Ишінде оғы жоқ еді. Тәңірберген оғын бөлек алып қалтасына салған еді. Тамара менен Тәңірберген көп ұақыт айқасты. Тамараның қолынан зорға дегенде пистолетті тартып алды. Тамара қашып жүріп Тәңірбергенді бір екі мәртебе тас пенен урды.

Жууырып пәт пенен барған Тәңірберген Тамараның бүйіріне урып жибергенде Тамара ұақ... деп, аунап түсті. Жығылған Тамараның үстінде алшайып отырып алып, тас пенен урып, силейтип таслады. Тамара қызыл қанға боялды. Ессіз қалды. Урып-урып «өлді» деп, Тәңірберген кетіп қалды. Қанға боялған Тамара өлі халында ес-түссіз ақырып ғана жүрегі урып, жатып қалды. «Өмірлік жолдасым» деп, отырған Тәңірберген хеш болмаса артына бірде қарамастан көз ұшына кетті.

Тәңірберген кеткеннен соң бір топар сексеуіл егіп жүрген рабочийларды ериткен **Порхан келді**. Тамараның жатқанын көріп қанға боялғанына таң қалып тумлы-тұсқа қарады. Хеш адам көрінбеді. Барлығы Тамараны сүйеп, биреулері сыртқы кийимін шешіп, астына төседі. Биреулері үстине жапты.

Сол ұақта екі ГАЗ—69 машинасының тұсма-тұс өтіп баратырғанын көрген Порхан бийиктің басына шығып, бас кийимін былғап шақырды. Порханның дауысын есептегеннен кейін барлығы бірден дауыс қосып бақырды. Бираздан кейін ГАЗ—69 машиналарының бет алды буларға қарағанда, шоферлары булардың бақырып тұрғанын көрді. Тезлік пенен қайрылды, Демде келип жетті.

Порхан, Асқар, Бақый менен сәлемлесті. Көрген-билгенин айтып «өліп» жатқан хаялдың бетін ашып көрсетті.

— Тамара ғой! деп таңланды Асқар.

— Аға сол! деп, мақуллады Бақый.

Екеуі жалмажан Тамараны тексеріп көрді. Өлмей-ау қалғандығын анықлады. Бақыйға сен машинаға Тамараны сал. Сөйтте тезлік пенен больницаға апар. Судмед экспорттан анықлама ал. Буны азаплаган Тәңірберген. Ол хәзир ғана азаплаган, узаққа қашқан жоқ. Услап аламыз, деп Тамараны Бақыйдың машинасына салып қалаға жиберді. Өзи Порханды алып Тәңірбергенди қуып кетті.

Тамараны азаплаган жерден онша қашық емес таудың етегинен өте бергенде тасада тұрған Тәңірберген пистолет пенен Асқарды атып жиберді. Асқардың отырған жерінде сылық етип қулағанында маңлайы ГАЗ—69 машинасының алдыңғы айнасына тирелді. Шофер машинаны тоқтатты. Порхан Асқардың ауыр жарадар екенін анық сезді. Шофер менен машинаның ишине Асқарды жайластырып жатқарды. Асқар естен танды.

Машинаны тоқтатып, тасаға қайрылып қашып баратырған Тәңірбергенди Порхан—Асқардың пистолетін алып қуып киятыр. Порхан хийлелик пенен таудың төбесіне шықты. Тәңірберген қайда қашса төбесінен тас атып хәлсиретті. Таудың ортасында қалған Тәңірберген хеш қайда қаша алмады.

Тәңірберген атып-атып пистолеттегі оқты да тауысты. Пистолетті ашыуы келип ылақтырып, қойнынан пышақ алды. Буның барлығын анық көріп тұрған Порхан Тәңірбергенге қарсы келе берді. Бойсынбаған Тәңірбергеннің қолынан атты. Хәлсиреген Тәңірбергенди ұслаған Порхан көп уақытқа шекем айқасты. Тәңірбергеннен басым шыққан Порхан, Тәңірбергенди алдына салып айдап машинаға салды. Қол аяғын байлады. Машинаның артында отырғызды. Асқарды сүйеп, қушақлап отырды. Машина қалаға қарай зымырап кетті.

Өмир менен өлим-бири менен бири атайы душпан. Биреуі от, биреуі суу. Биреуі ыссы, биреуі сууық. Булар екеуінің басы писип, бирлікке келген күні жоқ. Бирин-бири анлығыны анлығын.

Өлим—бул бахытсызлық. Қайғы—азабы менен қан қақсататуғында ұсы өлим. Етегинди жасқа, көкирегинди тасқа толтыратуғын да өлим. Жигеринди жыртып таслап, жалғызынды жулып алып кететуғында өлим. Ата-бабаңды алып кеткен, қызың менен ұлыңның басына жеткенде ұсы өлим.

Турмыстың туғын көтерген,
Тиринде сен зор болдын,

Сум әжел алып жаныңды,
Өлдің мамай қор болдың.

Деп, зарлаған бабамыз... Бул өлим усы ұаққа шекем:
адамларды зарлатып киятыр.

Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қалай күн көрер?
Қуйрығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қалай күн көрер?

деген Асан қайғының қосығына, турмыс жауларына, өмир
душпанларына көзи жеткен, өмирди өлимге услап берген
өз басын өзи услап өлимнен аұлақ жүре алмағанларға,
Ар намысы менен өз бахтын қорғай алмағанларға, өмирге
душпан, өлимге дос болғанларға, күйгенинен:

Ақылы жоқ, ары жоқ,
Адам қалай күн көрер?
Намысы жоқ, пәми жоқ,
Надан қалай күн көрер?

деген екен Ормамбет бабамыз. Сол айтқандай ақ өз
өмирин қор етип, өлим базарына басын салған Тәңир-
берген өмирдің душпаны, жәмийеттин жауы екени дәлил-
ленип, ең жоқарғы жаза атылыуға хүким етилди. Өлим
қумарларының бири болып, улсыз, қызсыз, перзентсиз
турмыстың туңғуйығына тасланды. Жақты дүньяға не
ушын келди. Не ушын кетти? Бұған өзи де жууап бере
алмай жер менен жексен болды. Үрим путақсыз зым-
зыя болды. Тәңирбергеннен тырнақтайда зат қалған жоқ.
Тек атылсын деп хүким жазылған бир жапырақ ақ қағаз
қалды.

Өмир—бул бахыт: бирлик, дослық, тынышлық өмир—
отауы, абаданлық, шадлық, той тамаша, рәхәтлик,
Өмир ушын гүрес-бахыт ушын гүрес. Адам инсанияты—
атам заманнан берли өлим ушын емес, өмир ушын гүресип
киятыр. Тарийхлар түнлигин таң нурындай ашқан адам—
өмир бахтын шийрин жанындай сүйеди. Көзиниң қарашы-
ғындай қорғайды.

Өлимге қарсы адам инсанияты—дүньяға көз ашып
келгеннен берли қарсы гүреспекте—Гүллән адам инсания-
тының ақыл хуушы, қарыу-күши өлим ушын емес, өмир
ушын жумсалмақта. Өмир—адам баласының бирден—бир
бахты. Мақтаншы. Қимде-ким өмир ушын табан тирен,
мәртлик пенен турып алса, бул өмирден бахтыи табады.

Миллион жыллар мүлгип жатқан «Шүңгилли шөлин»

гүлистанға айландырған, «Абадан» совхозының адамлары өмір бахтын жайнатқан адамлар болып танылды. «Абадан» ауылында бүгін той. Тойдың төрінде отырған мийнет ерлері Сара Айманова менен Мақсет Айманов, Мәдийна Сәлменова менен Азат Ерназаров, Айпара менен Наурызбай Ерназаров, Гүлзар менен Порхан Сәлменов, Азат пенен Азамат, Гүлайым менен Дәлихан, Қайыпназар менен Өтебайлар. Олардың жайнап-жаснаған жас әуладлары менен ул қызлары.

«Абадан» ауылының габыс тойына, тууысқанлық тойына Асқар Назаров пенен Бақый Таумуратов келди. Булар бауыр басқан халқының бірлигин қорғайтуғын, өлімнен қутқарып, өмір бахтын рауажландырыуға—беккемлеуіге бел байлаған батырлар екені жүрер жолынан, басқан изинен, атқан адымынан айқын болып көринип тур. Өлім менен өмір гүресінің судьялары, өлімді өртеп, өмірді бахыт пенен бөлеушілердің досты дәрманындай сүйеніши.

Уллы тәтәррик пенен басланған «Абадан» ауылының тууысқанлық пенен табыс тойының қызыл байрағы—өмір сәулесіндей желбіреп, жоқары көтерілди. Жумабайдың сазы, Гүлайымның қауазы «Абадан», ауылында жаңлап кетти. Бахытлы өмірдің хош қауаз жасларының жаңлаған дауысы досларына дәрман болды. Мөлдир мухаббатын—миллионлардың өмири ушын арнаған Асқар менен Сапаргүл—жан жүрегін жасларға қосып, олардың өмірлік қауазына қосылып шадланып қосық айтып қуғанды.

Нөкіс—1972-жыл.

— МАЗМУНЫ

Асқар	3
Қутлы қәдем	4
Жүрегі жыртылған жалахор	14
Арзагөй	16
Алдаушылықтың ақыбети	18
Тамараның тидеги	25
Сүйгенім Сара	30
Шешілген түйін	54
Өмір өкнишинің өзегі	59
Сапаргүлдің сыры	71
Өшпеген от	101
Прокурордың қызы Гүлайым	116
Бахыт бесигіндегі бала	150
Өмір менен өлім	156

Ни каракалпакском языке

Аймурзаев Жолмурза
Я ЛЮБЛЮ ВАС ЛЮДИ
(Роман)

Издательство «Каракалпакстан»

Нукус—1978

Редактор *Т. Нажимов*
Худ. редактор *И. Қыдыров*
Тех. редактор *К. Бекниязов*
Корректор *Г. Тажимаева*

ИБ № 39.

Териўге берилген ўақты 24/III-77-жыл. Басыўға рухсат етилген ўақты 12/XII—1977-жыл. Қағаз форматы 60x84^{1/16} РК №33860. Көлеми 12,25 баспа табақ. 12,67 есап баспа табақ. Тиражы 7000. Баҳасы 1 манат. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚҚАССР Министрлер Советиниң баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша Басқармасының «Правда»ның 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты. Заказ №119